J. Nichols

Contentment 6 Paradox

Freedom [illegible] 5 1

[illegible] 4 —

[illegible] Sometimes [illegible]

[illegible] be [illegible] [illegible] the

[illegible] [illegible] chastisen of speech

Recd 20. O 10. 1811.

Definition

Prudentia. - 195 - Opere

Sapientia 197 "

Modestia 150 "

Ofizis 21 "

J. Nichols

J. Nichols

M. TVLLII
CICERONIS
OPERA OMNIA.

TOMVS DECIMVS NONVS.

J. Nichols

Nichols

M. TVLLII CICERONIS OPERA

QVAE SVPERSVNT OMNIA

SECVNDVM OPTIMAS NOVISSIMASQVE EDITIONES.

VOL. DECIMVM NONVM.

MANNHEMII,

Cura & Sumptibus Societatis literatae

MDCCLXXXVII.

I. Nichols

165812

~~126423~~

M. TULLII CICERONIS DE LEGIBUS

PA6278. A2 1M92

LIBER I.

ATTICUS.

Lucus quidem ille, & hæc Arpinatium 1
quercus agnoſcitur, ſæpe á me lectus in Ma- 1
rio. Si manet illa quercus, hæc eſt profecto;
etenim eſt ſane vetus. *Quintus.* Manet vero,
Attice noſter, & ſemper manebit; ſata eſt
enim ingenio. Nullius autem agricolæ cultu
ſtirps tam diuturna, quam poëtæ verſu ſemi-
nari poteſt. *Att.* Quo tandem modo, Quin-
te? aut quale eſt iſtuc, quod poëtæ ferunt?
mihi enim videris, fratrem laudando, ſuffra-
gari tibi. Q. Sit ita ſane. Verumtamen, dum 2
Latinæ loquentur litteræ, quercus huic loco
non deerit, quæ Mariana dicatur; eaque, ut
ait Scævola de fratris mei Mario,

Caneſcet ſeclis innumerabilibus.

Niſi forte Athenæ tuæ ſempiternam in arce
oleam tenere potuerunt; aut, quod Homeri-
cus Ulyſſes Deli ſe proceram & teneram pal-
mam vidiſſe dixit, hodie monſtrant eandem:

165812

multaque alia multis locis diutius commemo-
ratione manent, quam natura ſtare potue-
runt. Quare glandifera illa quercus, ex qua
olim evolavit

Nuntia fulva Jovis, miranda viſa figura,

nunc ſit hæc. Sed cum eam tempeſtas, vetu-
ſtasve conſumſerit, tamen erit his in locis quer-
3 cus, quam Marianam quercum vocent. *Att.*
Non dubito id quidem: ſed hoc jam non ex
te, Quinte, quæro, verum ex ipſo poëta, tui-
ne verſus hanc quercum ſeverint, an ita factum
de Mario, ut ſcribis, acceperis. *Marcus.* Re-
ſpondebo tibi equidem, ſed non ante, quam
mihi tu ipſe reſponderis, Attice, num non
longe a tuis ædibus inambulans, poſt exceſ-
ſum ſuum Romulus Proculo Julio dixerit, ſe
deum eſſe, & Quirinum vocari, templumque
ſibi dedicari in eo loco juſſerit? & Athenis,
non longe item a tua illa antiqua domo, Ori-
4 thyjam Aquilo ſuſtulerit? ſic enim eſt tradi-
tum. *Att.* Quorſum tandem, aut cur iſta quæ-
ris? *M.* Nihil ſane, niſi ne nimis diligenter
inquiras in ea, quæ iſto modo memoriæ ſint
prodita. *Att.* Atqui multa quæruntur in Ma-
rio, fictane, an vera ſint; & a nonnullis, quod
& in recenti memoria, & in Arpinati homi-
ne, vel ſeveritas a te poſtulatur. *M.* Et me-

hercule, ego me cupio non mendacem putari:
ſed tamen nonnulli iſti, Tite, faciunt impe-
rite, qui in iſto periculo non ut a poëta, ſed
ut a teſte, veritatem exigunt. Nec dubito, quin
iidem, & cum Egeria collocutum Numam,
& ab aquila Tarquinio apicem impoſitum pu-
tent. *Q*. Intelligo, te, frater, alias in hiſtoria
leges obſervandas putare, alias in poëmate.
M. Quippe cum in illa ad veritatem quæque 5
referantur, in hoc ad delectationem pleraque:
quamquam & apud Herodotum, patrem hi-
ſtoriæ, & apud Theopompum ſunt innumera-
biles fabulæ.

Att. Teneo, quam optabam, occaſionem, 2
neque omittam. *M*. Quam tandem, Tite?
Att. Poſtulatur a te jamdiu, vel flagitatur
potius hiſtoria. Sic enim putant, te illam tra-
ctante, effici poſſe, ut in hoc etiam genere
Græciæ nihil cedamus. Atque, ut audias, quid
ego ipſe ſentiam, non ſolum mihi videris eo-
rum ſtudiis, qui litteris delectantur, ſed etiam
patriæ debere hoc munus; ut ea, quæ ſalva
per te eſt, per te eundem ſit ornata. Abeſt
enim hiſtoria litteris noſtris, ut & ipſe intelli-
go, & ex te perſæpe audio. Potes autem tu
profecto ſatisfacere in ea, quippe cum ſit
opus, ut tibi quidem videri ſolet, unum hoc

6 oratorium maxime. Quamobrem aggredere, quæſumus, & ſume ad hanc rem tempus, quæ eſt a noſtris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta, Nam poſt annales pontificum maximorum, quibus nihil poteſt eſſe jucundius, ſi aut ad Fabium, aut ad eum, qui tibi ſemper in ore eſt, Catonem, aut ad Piſonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias, quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam iſti omnes? Fannii autem ætate conjunctus Antipater paulo inflavit vehementius, habuitque vires agreſtes ille quidem atque horridas, ſine nitore ac palæſtra, ſed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius ſcriberent. Ecce autem ſucceſſere huic Gellii, Clodius, Aſellio: nihil ad Cœlium, ſed potius ad antiquorum languo-
7 rem atque inſcitiam. Nam quid Macrum numerem? cujus loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illa erudita Græcorum copia, ſed ex librariolis Latinis: in orationibus autem multus & ineptus, ad ſummam impudentiam. Siſenna, ejus amicus, omnes adhuc noſtros ſcriptores, niſi qui forte nondum ediderunt, de quibus exiſtimare non poſſumus, facile ſuperavit. Is tamen neque orator in numero veſtro unquam eſt habitus, &

in hiſtoria puerile quiddam conſectatur; ut
unum Clitarchum, neque præterea quemquam,
de Græcis legiſſe videatur: eum tamen velle
duntaxat imitari; quem ſi aſſequi poſſet, ali-
quantum ab optimo tamen abeſſet. Quare tu-
um eſt munus: hoc a te exſpectatur; niſi quid
Quinto videtur ſecus. *Q.* Mihi vero nihil; & 3
ſæpe de iſto collocuti ſumus. Sed eſt quæ- 8
dam inter nos parva diſſenſio. *Att.* Quæ tan-
dem? *Q.* A quibus temporibus ſcribendi ca-
piatur exordium. Ego enim ab ultimis cen-
ſeo, quoniam illa ſic ſcripta ſunt, ut ne legan-
tur quidem; ipſe autem æqualem ætatis ſuæ
memoriam depoſcit, ut ea complectatur, qui-
bus ipſe interfuit. *Att.* Ego vero huic potius
aſſentior; ſunt enim maximæ res in hac me-
moria atque ætate noſtra: tum autem homi-
nis amiciſſimi, Cn. Pompeji, laudes illuſtra-
bit: incurret etiam in illum met memorabilem
annum ſuum; quæ ab iſto malo prædicari,
quam, ut ajunt, de Remo & Romulo. *M.*
Intelligo equidem a me iſtum laborem jam-
diu poſtulari, Attice; quem non recuſarem,
ſi mihi ullum tribueretur vacuum tempus &
liberum. Neque enim occupata opera, neque
impedito animo, res tanta ſuſcipi poteſt:
utrumque opus eſt, & cura vacare, & nego-

9 tio. *Att.* Quid? ad cetera (quæ ſcripſiſti plu-
ra, quam quisquam e noſtris) quod tibi tan-
dem tempus vacuum fuit conceſſum? *M.* Sub-
ſiciva quædam tempora incurrunt, quæ ego
perire non patior: ut ſi qui dies ad ruſtican-
dum dati ſint, ad eorum numerum accommo-
dentur, quæ ſcribimus. Hiſtoria vero nec in-
ſtitui poteſt, niſi præparato otio; nec exiguo
tempore abſolvi: & ego animi pendere ſoleo,
cum ſemel quid orſus, traducor alio; neque
tam facile interrupta contexo, quam abſolvo
10 inſtituta. *Att.* Legationem aliquam nimirum
oratio iſta poſtulat, aut ejusmodi quampiam
ceſſionem liberam atque otioſam. M. Ego ve-
ro ætatis potius vacationi confidebam, cum
præſertim non recuſarem, quo minus, more
patrio ſedens in ſolio conſulentibus reſpon-
derem, ſenectutisque non inertis grato atque
honeſto fungerer munere. Sic enim mihi li-
ceret & iſti rei, quam deſideras, & multis
uberioribus atque majoribus, operæ, quan-
tum vellem, dare. *Att.* Atqui vereor, ne iſtam
4 11 cauſam nemo noſcat: tibique ſemper dicen-
dum ſit, & eo magis, quod te ipſe mutaſti, &
aliud dicendi inſtituiſti genus: ut quemad-
modum Roſcius, familiaris tuus, in ſenectute
numeros in cantu cecinerat, ipſasque tardio-

res fecerat tibias: ſic tu a contentionibus, quibus ſummis uti ſolebas, quotidie relaxes aliquid, ut jam oratio tua non multum a philoſophorum lenitate abſit. Quod ſuſtinere cum vel ſumma ſenectus poſſe videatur, nullam tibi a cauſis vacationem video dari. *Q.* At 12
mehercule ego arbitrabar poſſe id populo noſtro probari, ſi te ad jus reſpondendum dediſſes: quamobrem, cum placebit, experiendum tibi cenſeo. *M.* Id, ſiquidem, Quinte, nullum eſſet in experiendo periculum; ſed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam cauſarum operam, ad quam ego nunquam, niſi paratus & meditatus accedo, adjungatur hæc juris interpretatio, quæ non tam mihi moleſta ſit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, ſine qua ad nullam majorem unquam cauſam ſum auſus accedere. *Att.* Quin igitur iſta ipſa ex- 13
plicas nobis his ſubſicivis, ut ais, temporibus, & conſcribis de jure civili ſubtilius, quam ceteris? Nam a primo tempore ætatis juri ſtudere te memini, cum ipſe etiam ad Scævolam ventitarem; neque unquam mihi viſus es ita te ad dicendum dediſſe, ut jus civile contemneres. *M.* In longum ſermonem me vocas, Attice: quem tamen, niſi Quintus

aliud quid nos agere mavult, ſuſcipiam; &, quoniam vacui ſumus, dicam. *Q.* Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius? aut in quo melius hunc conſumam diem? *M.*
14 Quin igitur ad illa ſpatia noſtra ſedesque pergimus? ubi, cùm ſatis erit ambulatum, requieſcemus: nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quærentibus. *Att.* Nos vero: & hac quidem adire, ſi placet, per ripam & umbram. Sed jam ordire explicare, quæſo, de jure civili quid ſentias. *M.* Ego memini, ſummos fuiſſe in civitate noſtra viros, qui id interpretari populo, & reſponſitare ſoliti ſint: ſed eos magna profeſſos, in parvis eſſe verſatos. Quid enim eſt tantum, quantum jus civitatis? quid autem tam exiguum, quam eſt munus hoc eorum, qui conſuluntur, quamquam eſt populo neceſſarium? Nec vero eos, qui ei muneri præfuerunt, univerſi juris expertes fuiſſe exiſtimo, ſed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum præſtare voluerunt. Id autem incognitum eſt, minusque in uſu neceſſarium. Quamobrem quo me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de ſtillicidiorum ac de parietum jure? aut ut ſtipulationum & judiciorum formulas componam? quæ & conſcrip-

ta ſunt a multis diligenter, & ſunt humilio-
ra, quam illa, quæ a vobis exſpectari puto.
Att. Atqui, ſi quæres, ego quid exſpectem; 5
quoniam ſcriptum eſt a te de optimo reipu- 15
blicæ ſtatu, conſequens eſſe videtur, ut ſcri-
bas tu idem de legibus. Sic enim feciſſe video
Platonem illum tuum, quem tu admiraris,
quem omnibus anteponis, quem maxime di-
ligis. *M.* Visne igitur, ut ille Crete cum Cli-
nia, & cum Lacedæmonio Megillo, æſtivo,
quemadmodum deſcribit, die, in cupreſſetis
Cnoſiorum, & ſpatiis ſilveſtribus, crebro in-
ſiſtens, interdum acquieſcens, de inſtitutis re-
rum publicarum, ac de optimis legibus diſpu-
tat: ſic nos inter has proceriſſimas populos,
in viridi opacaque ripa inambulantes, tum
autem reſidentes, quæramus iisdem de rebus
aliquid uberius, quam forenſis uſus deſide-
rat? *Att.* Ego vero iſta audire cupio. *M.*
Quid ait Quintus? *Q.* Nulla de re magis. *M.* 16
Et recte quidem. Nam ſic habetote, nullo in
genere diſputandi magis honeſte patefieri, quid
ſit homini tributum natura; quantam vim re-
rum optimarum mens humana contineat; cu-
jus muneris colendi efficiendique cauſa nati
& in lucem editi ſimus; quæ ſit conjunctio
hominum, quæ naturalis ſocietas inter ipſos.

His enim explicatis, fons legum & juris in-
17 veniri poteſt. *Att.* Non ergo a prætoris edicto,
ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut ſu-
periores, ſed penitus ex intima philoſophia
hauriendam juris diſciplinam putas. *M.* Non
enim id quærimus hoc ſermone, Pomponi,
quemadmodum caveamus in jure, aut quid
de quaque conſultatione reſpondeamus. Sit
iſta res magna, ſicut eſt; quæ quondam a
multis claris viris, nunc ab uno ſumma aucto-
ritate & ſcientia ſuſtinetur: ſed nobis ita com-
plectenda in hac diſputatione tota cauſa uni-
verſi juris eſt ac legum, ut hoc, civile quod
dicimus, in parvum quendam & anguſtum lo-
cum concludatur naturæ. Natura enim juris
explicanda eſt nobis, eaque ab hominis repe-
tenda natura: conſiderandæ leges, quibus ci-
vitates regi debeant: tum hæc tractanda, quæ
compoſita ſunt & deſcripta, jura & juſſa po-
pulorum, in quibus ne noſtri quidem popu-
6 li latebunt, quæ vocantur jura civilia. *Q.* Al-
18 te vero, &, ut oportet, a capite, frater, repe-
tis quod quærimus; & qui aliter jus civile
tradunt, non tam juſtitiæ, quam litigandi tra-
dunt vias. *M.* Non eſt ita, Quinte; ac potius
ignoratio juris litigioſa eſt, quam ſcientia. Sed
hæc poſterius. Nunc juris principia videamus.

Igitur doctiſſimis viris proficiſci placuit a
lege; haud ſcio an recte, ſi modo, ut iidem
definiunt, Lex eſt ratio ſumma, inſita in na-
tura, quæ jubet ea, quæ facienda ſunt, pro-
hibetque contraria. Eadem ratio cum eſt in
hominis mente confirmata & confecta, lex
eſt. Itaque arbitrantur, prudentiam eſſe le- 19
gem, cujus ea vis ſit, ut recte facere jubeat,
vetet delinquere; eamque rem illi Græco pu-
tant nomine, a ſuum cuique tribuendo appel-
latam; ego noſtro a legendo. Nam ut illi æqui-
tatis, ſic nos delectus vim in lege ponimus; &
proprium tamen utrumque legis eſt. Quod ſi
ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque
videri ſolet; a lege ducendum eſt juris exor-
dium. Ea eſt enim naturæ vis; ea mens ra-
tioque prudentis; ea juris atque injuriæ re-
gula. Sed quoniam in populari ratione om-
nis noſtra verſatur oratio, populariter inter-
dum loqui neceſſe erit, & eam legem, quæ
ſcripto ſancit quod vult, aut jubendo, aut ve-
tando, ut vulgus, appellare. Conſtituendi ve-
ro juris ab illa ſumma lege capiamus exordi-
um, quæ ſeculis omnibus ante nata eſt, quam
ſcripta lex ulla, aut quam omnino civitas con-
ſtituta. *Q.* Commodius vero, & ad rationem 20
inſtituti ſermonis ſapientius. *M.* Visne ergo,

ipſius juris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo ſint hæc referenda, quæ quærimus. *Q.* Ego vero ita faciendum eſſe cenſeo. *Att.* Me quoque adſcribito fratris ſententiæ. *M.* Quoniam igitur ejus reipublicæ, quam optimam eſſe docuit in illis ſex libris Scipio, tenendus eſt nobis & ſervandus ſtatus, omnesque leges accommodandæ ad illud civitatis genus, ſerendi etiam mores, nec ſcriptis omnia ſancienda; repetam ſtirpem juris a natura, qua duce eſt nobis omnis diſputatio explicanda. *Att.* Rectiſſime: & quidem iſta duce errari nullo pacto poteſt.

7 *M.* Dasne igitur nobis, Pomponi, (nam
21 Quinti novi ſententiam) deorum immortalium vi, natura, ratione, poteſtate, mente, numine, ſive quod eſt aliud verbum, quo planius ſignificem quod volo, naturam omnem regi? nam ſi hoc non probas, ab eo nobis cauſa ordienda eſt potiſſimum. *Att.* Do ſane, ſi poſtulas. Etenim propter hunc concentum avium, ſtrepitumque fluminum, non vereor, condiſcipulorum ne quis exaudiat. *M.* Atqui cavendum eſt; ſolent enim, id quod virorum bonorum eſt, admodum iraſci: nec vero ferent, ſi audierint, te primum caput libri optimi prodidiſſe; in quo ſcripſit, *Nihil curare*

deum,

deum, nec ſui, nec alieni. *Att.* Perge, quæſo, 22
nam id, quod tibi conceſſi, quorſum pertineat, exſpecto. *M.* Non faciam longius; huc enim pertinet. Animal hoc providum, ſagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis & conſilii, quem vocamus *Hominem*, præclara quadam conditione generatum eſſe a ſupremo Deo: ſolum eſt enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis & cogitationis, cum cetera ſint omnia expertia. Quid eſt autem, non dicam in homine, ſed in omni cœlo atque terra, ratione divinius? quæ cum adolevit atque perfecta eſt, nominatur
rite Sapientia. Eſt igitur (quoniam nihil eſt 23
ratione melius, eaque & in homine, & in deo,) prima homini cum deo rationis ſocietas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis eſt. Quæ cum ſit lex, lege quoque conſociati homines cum diis putandi ſumus. Inter quos porro eſt communio legis, inter eos communio juris eſt. Quibus autem hæc ſunt inter eos communia, & civitatis ejusdem habendi ſunt. Si vero iisdem imperiis & poteſtatibus parent; multo etiam magis parent huic cœleſti deſcriptioni, mentique divinæ, & præpotenti deo: ut jam univerſus hic mundus, una civitas communis de-

orum atque hominum exiſtimanda: & quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum diſtinguuntur ſtatus, id in rerum natura tanto eſt magnificentius, tantoque præclarius, ut homines deorum agnatione & gente tenean-
8 tur. Nam cum de natura omni quæritur, diſ-
24 putari ſolet (& nimirum ita ſunt, ut diſputantur) perpetuis curſibus, converſionibus cœleſtibus exſtitiſſe quandam maturitatem ſerendi generis humani; quod ſparſum in terras atque ſatum, divino auctum ſit animorum munere: cumque alia, quibus cohærent homines, e mortali genere ſumſerint, quæ fragilia eſſent & caduca; animum tamen eſſe ingeneratum a deo: ex quo vere vel agnatio nobis cum cœleſtibus, vel genus, vel ſtirps appellari poteſt. Itaque ex tot generibus nullum eſt animal, præter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei; ipſisque in hominibus nulla gens eſt neque tam immanſueta, neque tam fera, quæ non, etiam ſi ignoret, qualem habere deum deceat, tamen ha-
25 bendum ſciat. Ex quo efficitur illud, ut is agnoſcat Deum, qui, unde ortus ſit, quaſi recordetur, ac noſcat. Jam vero virtus eadem in homine ac deo eſt, neque ullo alio inge-

nio præterea. Eſt autem virtus nihil aliud, quam in ſe perfecta & ad ſummum perducta natura. Eſt igitur homini cum deo ſimilitudo. Quod cum ita ſit, quæ tandem poteſt eſſe propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates & uſus tantam rerum ubertatem natura largita eſt, ut ea, quæ gignuntur, donata conſulto nobis, non fortuito nata videantur: nec ſolum ea, quæ frugibus atque baccis terræ fœtu profunduntur, ſed etiam pecudes; quod perſpicuum ſit, partim eſſe ad uſum hominum, partim ad fructum,
partim ad veſcendum procreatas. Artes vero 26
innumerabiles repertæ ſunt, docente natura; quam imitata ratio, res ad vitam neceſſarias
ſollerter conſecuta eſt. Ipſum autem homi- 9
nem eadem natura non ſolum celeritate mentis ornavit, ſed etiam ſenſus, tanquam ſatellites attribuit, ac nuntios; & rerum plurimarum obſcurarum neceſſarias intelligentias enudavit, quaſi fundamenta quædam ſcientiæ: figuramque corporis habilem, & aptam ingenio humano dedit. Nam cum ceteras animantes abjeciſſet ad paſtum, ſolum hominem erexit, ad cœlique, quaſi cognationis domiciliique priſtini conſpectum excitavit: tum ſpeciem ita formavit oris, ut in ea penitus

27 reconditos mores effingeret. Nam & oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti ſimus, loquuntur: & is, qui appellatur *vultus*, qui nullo in animante eſſe, præter hominem, poteſt, indicat mores; cujus vim Græci norunt, nomen omnino non habent. Omitto opportunitates, habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quæ conciliatrix eſt humanæ maxime ſocietatis. Neque enim omnia ſunt hujus diſputationis ac temporis; & hunc locum ſatis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legiſtis, expreſſit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum eſſe voluit, generavit & ornavit Deus, perſpicuum ſit illud (ne omnia differantur) ipſam per ſe naturam longius progredi: quæ etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima & inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipſa per ſe rationem & perficit.

10 *Att.* Dii immortales, quam tu longe juris
28 principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quæ exſpectabam a te de jure civili, ſed facile patiar, te hunc diem vel totum in iſto ſermone conſumere. Sunt enim hæc majora, quæ aliorum cauſa fortaſſe complecteris, quam ipſa illa, quorum

hæc cauſa præparantur. *M.* Sunt hæc quidem magna, quæ nunc breviter attinguntur: ſed omnium, quæ in hominum doctorum diſputatione verſantur, nihil eſt profecto præſtabilius, quam plane intelligi, nos ad juſtitiam eſſe natos, neque opinione, ſed natura conſtitutum eſſe jus. Id jam patebit, ſi hominum inter ipſos ſocietatem conjunctionemque perſpexeris. Nihil eſt enim unum uni tam ſimi- 29
le, tam par, quam omnes inter noſmetipſos ſumus. Quod ſi depravatio conſuetudinum, ſi opinionum vanitas non imbecillitatem animorum torqueret, & flecteret quocunque cœpiſſet; ſui nemo ipſe tam ſimilis eſſet, quam omnes ſunt omnium. Itaque quæcunque eſt
hominis definitio, una in omnes valet. Quod 30
argumenti ſatis eſt, nullam diſſimilitudinem eſſe in genere: quæ ſi eſſet, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una præſtamus beluis, per quam conjectura valemus, argumentamur, refellimus, diſſerimus, conficimus aliquid, concludimus, certe eſt communis; doctrina differens, diſcendi quidem facultas par. Nam & ſenſibus eadem omnia comprehenduntur; & ea, quæ movent ſenſus, itidem movent omnium: quæque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, in-

choatæ intelligentiæ, ſimiliter in omnibus im-
primuntur: interpresque eſt mentis oratio,
31 verbis diſcrepans, ſententiis congruens. Nec
eſt quisquam gentis ullius, qui ducem natu-
ram nactus, ad virtutem pervenire non poſſit.
11 Nec ſolum in rectis, ſed etiam in pravitati-
bus, inſignis eſt humani generis ſimilitudo.
Nam & voluptate capiuntur omnes; quæ etſi
eſt illecebra turpitudinis, tamen habet quid-
dam ſimile naturalis boni; lævitate enim &
ſuavitate delectans, ſic ab errore mentis, tan-
quam ſalutare aliquid, adſciſcitur: ſimilique
inſcitia mors fugitur, quaſi diſſolutio natu-
ræ; vita expetitur, quia nos, in quo nati ſu-
mus, continet: dolor in maximis malis duci-
tur, cum ſua aſperitate, tum quod naturæ in-
32 teritus videtur ſequi. Propterque honeſtatis
& gloriæ ſimilitudinem, beati, qui honorati
ſunt, videntur; miſeri autem, qui inglorii.
Moleſtiæ, lætitiæ, cupiditates, timores, ſimi-
liter omnium mentes pervagantur; nec, ſi
opiniones aliæ ſunt apud alios, idcirco, qui
canem & felem, ut deos, colunt, non eadem
ſuperſtitione, qua ceteræ gentes, conflictan-
tur. Quæ autem natio non comitatem, non
benignitatem, non gratum animum & bene-
ficii memorem diligit? quæ ſuperbos, quæ

maleficos, quæ crudeles, quæ ingratos non
aſpernatur, non odit? quibus ex rebus cum
omne genus hominum ſociatum inter ſe eſſe
intelligatur, illud extremum eſt, quod recte
vivendi ratio meliores efficit. Quæ ſi appro-
batis, pergam ad reliqua: ſin quid requiritis,
id explicemus prius. *Att.* Nos vero nihil; ut
pro utroque reſpondeam.

M. Sequitur igitur, ad participandum ali- 12
um ab alio, communicandumque inter om- 33
nes jus, nos natura eſſe factos: atque hoc in
omni hac diſputatione ſic intelligi volo, jus,
quod dicam, natura eſſe; tantam autem eſſe
corruptelam malæ conſuetudinis, ut ab ea
tanquam igniculi exſtinguantur a natura dati,
exorianturque & confirmentur vitia contra-
ria. Quod ſi, quo modo eſt natura, ſic judi-
cio homines, *humani* (ut ait poëta) *nihil a ſe*
alienum putarent, coleretur jus æque ab om-
nibus. Quibus enim ratio a natura data eſt,
iisdem etiam recta ratio data eſt: ergo & lex,
quæ eſt recta ratio in jubendo & vetando: ſi
lex, jus quoque. At omnibus ratio; jus igitur
datum eſt omnibus: recteque Socrates exſe-
crari eum ſolebat, qui primus utilitatem a
natura ſejunxiſſet; id enim querebatur caput
eſſe exitiorum omnium. Unde eſt illa Pytha- 34

gorea vox, ΤΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΚΟΙΝΑ, καὶ ΦΙΛΙΑΝ ΙΣΟΤΗΤΑ. Ex quo perſpicitur, cum hanc benevolentiam tam late longeque diffuſam vir ſapiens in aliquem pari virtute præditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, ſit autem neceſſarium, ut nihilo ſeſe plus, quam alterum diligat. Quid enim eſt, quod differat, cum ſint cuncta paria? Quod ſi intereſſe quippiam tantulum modo potuerit, jam amicitiæ nomen occiderit; cujus eſt ea vis, ut, ſimul atque ſibi aliquid, quam alteri, maluerit, nulla ſit. Quæ præmuniuntur omnia reliquo ſermoni diſputationique noſtræ, quo facilius, jus in natura eſſe poſitum, intelligi poſſit. De quo cum perpauca dixero, tum ad jus civile veniam, ex quo hæc omnis nata eſt oratio.

13 *Q.* Tu vero jam perpauca ſcilicet. Ex iis
35 enim, quæ dixiſti, Attico videtur, mihi quidem certe, ex natura ortum eſſe jus. *Att.* An mihi aliter videri poſſit, cum hæc jam perfecta ſint: primum quaſi muneribus deorum nos eſſe inſtructos & ornatos: ſecundo autem, unum eſſe hominum inter ipſos vivendi parem communemque rationem: deinde omnes inter ſe naturali quadam indulgentia & benevolentia, tum etiam ſocietate juris contineri?

quæ cum vera eſſe, recte, ut arbitror, con-
ceſſerimus, qui jam licet nobis a natura le-
ges & jura ſejungere? *M.* Recte dicis; & res 36
ſic ſe habet. Verum philoſophorum more, non
veterum quidem illorum, ſed eorum, qui qua-
ſi officinas inſtruxerunt ſapientiæ, quæ fuſe
olim diſputabantur ac libere, ea nunc articu-
latim diſtincteque dicuntur. Nec enim ſatis-
fieri cenſent huic loco, qui nunc eſt in ma-
nibus, niſi ſeparatim hoc ipſum, naturæ eſſe
jus, diſputarint. *Att.* Et ſcilicet tua libertas
diſſerendi amiſſa eſt; aut tu is es, qui in diſ-
putando non tuum judicium ſequare, ſed au-
ctoritati aliorum pareas? *M.* Non ſemper, 37
Tite: ſed iter hujus ſermonis quod ſit, vides:
ad respublicas firmandas, & ad ſtabiliendas
vires, ſanandos populos, omnis noſtra pergit
oratio. Quocirca vereor committere, ut non
bene proviſa & diligenter explorata principia
ponantur: nec tamen ut omnibus probentur,
(nam id fieri non poteſt,) ſed ut iis, qui om-
nia recta atque honeſta, per ſe expetenda du-
xerunt, & aut nihil omnino in bonis numeran-
dum, niſi quod per ſeipſum laudabile eſſet,
aut certe nullum habendum magnum bonum,
niſi quod vere laudari ſua ſponte poſſet: his 38
omnibus (ſive in Academia vetere cum Speu-

ſippo, Xenocrate, Polemone manſerunt: ſive Ariſtotelem & Theophraſtum, cum illis re congruentes, genere docendi paulum differentes, ſecuti ſunt: ſive, ut Zenoni viſum eſt, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula: ſive etiam Ariſtonis difficilem atque arduam, ſed jam tamen fractam & convictam ſectam ſecuti ſunt, ut virtutibus exceptis atque vitiis, cetera in ſumma æqualitate ponerent) his omnibus hæc, quæ dixi, probantur.

39 Sibi autem indulgentes, & corpori deſervientes, atque omnia, quæ ſequantur in vita, quæque fugiant, voluptatibus & doloribus ponderantes, etiam ſi vera dicunt, (nihil enim opus eſt hoc loco litibus,) in hortulis ſuis jubeamus dicere, atque etiam ab omni ſocietate reipublicæ, cujus partem nec norunt ullam, nec unquam noſſe voluerunt, pauliſper faceſſant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arceſila & Carneade recentem, exoremus, ut ſileat. Nam ſi invaſerit in hæc, quæ ſatis ſcite nobis inſtructa & compoſita videntur, nimias edet ruinas: quam quidem ego placare cupio, ſubmovere non audeo.

Deſunt hic fortaſſe nonnulla de peccati conſcientia & ſcelerum poenis.

Nam & in iis ſine illius ſuffimentis expiati 14
ſumus. At vero ſcelerum in homines atque 40
impietatum nulla expiatio eſt. Itaque pœnas luunt non tam judiciis, (quæ quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla ſunt; ubi ſunt tamen, perſæpe falſa ſunt,) quam ut eos agitent inſectenturque furiæ, non ardentibus tædis, ſicut in fabulis, ſed angore conſcientiæ, fraudisque cruciatu. Quod ſi homines ab injuria, pœna, non natura arcere deberet, quænam ſollicitudo vexaret impios, ſublato ſuppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax unquam fuit, quin aut abnueret a ſe commiſſum eſſe facinus, aut juſti ſui doloris cauſam aliquam fingeret, defenſionemque facinoris a naturæ jure aliquo quæreret. Quæ ſi appellare audent impii, quo tandem ſtudio colentur a bonis? quod ſi pœna, ſi metus ſupplicii, non ipſa turpitudo, deterret ab injurioſa facinoroſaque vita; nemo eſt injuſtus: aut incauti potius habendi ſunt improbi. Tum autem qui non ipſo ho- 41
neſto movemur, ut boni viri ſimus, ſed utilitate aliqua atque fructu, callidi ſumus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet niſi teſtem & judicem? quid, in deſerto loco nactus, quem multo auro ſpo-

liare poſſit, imbecillum atque ſolum? Noſter quidem hic natura juſtus vir ac bonus, etiam colloquetur, juvabit, in viam deducet: is vero, qui nihil alterius cauſa facit, & metitur ſuis commodis omnia, videtis, credo, quid ſit acturus. Quod ſi negabit, ſe illi vitam erepturum, & aurum ablaturum; nunquam ob eam cauſam negabit, quod id natura turpe judicet, ſed quod metuat, ne emanet, id eſt, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agreſtes erubeſcant!
15 Jam vero illud ſtultiſſimum, exiſtimare omnia
42 juſta eſſe, quæ ſcita ſint in populorum inſtitutis, aut legibus. Etiamne, ſi quæ leges ſint tyrannorum? ſi triginta illi Athenis leges imponere voluiſſent? aut, ſi omnes Athenienſes delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hæ leges, juſtæ haberentur? nihilo, credo, magis illa, quam interrex noſter tulit, ut dictator, quem vellet civium, indicta cauſa impune poſſet occidere. Eſt enim unum jus, quo devincta eſt hominum ſocietas, & quod lex conſtituit una. Quæ lex eſt recta ratio imperandi atque prohibendi; quam qui ignorat, is eſt injuſtus, ſive eſt illa ſcripta uſpiam, ſive nusquam. Quod ſi juſtitia eſt obtemperatio ſcriptis legibus inſtitutisque populorum, & ſi,

ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda
ſunt; negliget leges, easque perrumpet, ſi
poterit, is, qui ſibi eam rem fructuoſam pu-
tabit fore. Ita fit, ut nulla ſit omnino juſti-
tia, ſi neque natura eſt; & ea, quæ propter
utilitatem conſtituitur, utilitate alia convel-
litur. Atqui, ſi natura confirmatum jus non 43
erit, virtutes omnes tollentur. Ubi enim libe-
ralitas, ubi patriæ caritas, ubi pietas, ubi aut
bene merendi de altero, aut referendæ gra-
tiæ voluntas poterit exſiſtere? Nam hæc naſ-
cuntur ex eo, quod natura propenſi ſumus ad
diligendos homines; quod fundamentum ju-
ris eſt: neque ſolum in homines obſequia, ſed
etiam in deos cæremoniæ religionesque tol-
luntur; quas non metu, ſed ea conjunctione,
quæ eſt homini cum deo, conſervandas puto.
Quod ſi populorum juſſis, ſi principum decre- 16
tis, ſi ſententiis judicum, jura conſtitueren-
tur; jus eſſet latrocinari: jus, adulterare: jus,
teſtamenta falſa ſupponere, ſi hæc ſuffragiis,
aut ſcitis multitudinis probarentur. Quæ ſi 44
tanta poteſtas eſt ſtultorum ſententiis atque
juſſis, ut eorum ſuffragiis rerum natura ver-
tatur; cur non ſanciunt, ut, quæ mala perni-
cioſaque ſunt, habeantur pro bonis ac ſalu-
taribus? aut cur, cum jus ex injuria lex fa-

cere poſſit, bonum eadem facere non poſſit ex
malo? Atqui nos legem bonam a mala, nulla
alia niſi naturæ norma dividere poſſumus.
Nec ſolum jus & injuria a natura dijudican-
tur, ſed omnino omnia honeſta ac turpia. nam
& communis intelligentia nobis notas res effi-
cit, easque in animis noſtris inchoat, ut ho-
45 neſta in virtute ponantur, in vitiis turpia. Hæc
autem in opinione exiſtimare, non in natura
poſita, dementis eſt. Nam nec arboris, nec
equi virtus, quæ dicitur, (in quo abutimur
nomine,) in opinione ſita eſt, ſed in natura.
Quod ſi ita eſt; honeſta quoque & turpia na-
tura dijudicanda ſunt. Nam ſi opinione uni-
verſa virtus, eadem ejus etiam partes proba-
rentur. Quis igitur prudentem, &, ut ita di-
cam, catum, non ex ipſius habitu, ſed ex ali-
qua re externa judicet? eſt enim virtus per-
fecta ratio. quod certe in natura eſt. igitur
17 omnis honeſtas eodem modo. Nam ut vera &
falſa, ut conſequentia & contraria, ſua ſpon-
te, non aliena judicantur; ſic conſtans & per-
petua ratio vitæ, quæ eſt virtus, itemque in-
conſtantia, quod eſt vitium, ſua natura pro-
46 batur. Nos ingenia juvenum natura judica-
mus; non item virtutes & vitia, quæ exſi-
ſtunt ab ingeniis, judicabuntur? an ea non

aliter? honeſta & turpia non ad naturam referri neceſſe erit? quod laudabile bonum eſt, in ſe habeat quod laudetur neceſſe eſt. ipſum enim bonum, non eſt opinionibus, ſed natura. nam ni ita eſſet, beati quoque opinione eſſent. quo quid dici poteſt ſtultius? quare cum & bonum & malum natura judicetur, & ea ſint principia naturæ; certe honeſta quoque & turpia ſimili ratione dijudicanda, & ad naturam referenda ſunt. Sed perturbat nos 47
opinionum varietas, hominumque diſſenſio: & quia non idem contingit in ſenſibus, hos natura certos putamus; illa, quæ aliis ſic, aliis ſecus, nec iisdem ſemper uno modo videntur, ficta eſſe ducimus. quod eſt longe aliter. Nam ſenſus noſtros non parens, non nutrix, non magiſter, non poëta, non ſcena depravat, non multitudinis conſenſus abducit a vero. Animis omnes tenduntur inſidiæ, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros & rudes cum acceperunt, inficiunt, & flectunt, ut volunt; vel ab ea, quæ penitus in omni ſenſu implicata inſidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium; cujus blanditiis corrupti, quæ natura bona ſunt, quia dulcedine hac & ſcabie carent, non cernimus ſatis.

Sequitur (ut concluſa mihi jam hæc ſit 18

48 omnis ratio) id quod ante oculos ex iis eſt, quæ dicta ſunt, & jus, & omne honeſtum, ſua ſponte eſſe expetendum. Etenim omnes viri boni ipſam æquitatem & jus ipſum amant; nec eſt viri boni, errare, & diligere, quod per ſe non ſit diligendum. Per ſe igitur jus eſt expetendum, & colendum. quod ſi jus; etiam juſtitia: ſin ea; reliquæ quoque virtutes per ſe colendæ ſunt. Quid? liberalitas gratuitane eſt, an mercenaria? ſi ſine præmio benigna eſt, gratuita; ſi cum mercede, conducta: nec eſt dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum ſequatur. Ergo item juſtitia nihil expetit præmii, nihil pretii: per ſe igitur expetitur; eademque omnium virtutum cauſa atque ſententia eſt. Atque etiam ſi emolumentis, non ſua ſponte virtus expetitur, una erit virtus, quæ malitia rectiſſime dicetur. Ut enim quisque
49 maxime ad ſuum commodum refert, quæcunque agit, ita minime eſt vir bonus; ut, qui virtutem præmio metiuntur, nullam virtutem, niſi malitiam putent. Ubi enim beneficus, ſi nemo alterius cauſa benigne facit? ubi gratus, ſi non eum ipſum cernunt grati, cui referunt gratiam? ubi illa ſancta amicitia, ſi non ipſe amicus per ſe amatur toto pectore,

ut

ut dicitur? qui etiam deſerendus & abjicien-
dus eſt, deſperatis emolumentis & fructibus;
quo quid poteſt dici immanius? Quod ſi ami-
citia per ſe colenda eſt, ſocietas quoque ho-
minum, & æqualitas, & juſtitia, per ſe ex-
petenda, Quod ni ita eſt, omnino juſtitia nul- 50
la eſt: id enim injuſtiſſimum ipſum eſt, juſti-
tiæ mercedem quærere. Quid vero de mode- 19
ſtia, quid de temperantia, quid de continen-
tia, quid de verecundia, pudore, pudicitia-
que dicemus? infamiæne metu non eſſe pe-
tulantes; an legum & judiciorum? Inno-
centes ergo & verecundi ſunt, ut bene au-
diant, & ut rumorem bonum colligant? Eru-
beſcunt pudici etiam loqui de pudicitia; ac
me nimis iſtorum philoſophorum pudet, qui
nullum vitium vitare, niſi judicio ipſo nota-
tum, putant. Quid enim? poſſumus eos, qui 51
a ſtupro arcentur infamiæ metu, pudicos di-
cere, cum ipſa infamia propter rei turpitudi-
nem conſequatur? Nam quid aut laudari ri-
te, aut vituperari poteſt, ſi ab ejus natura re-
ceſſeris, quod aut laudandum, aut vituperan-
dum putes? an corporis pravitates, ſi erunt
perinſignes, habebunt aliquid offenſionis; ani-
mi deformitas non habebit? cujus turpitudo
ex ipſis vitiis facillime perſpici poteſt. Quid

enim fœdius avaritia, quid immanius libidine, quid contemtius timiditate, quid abjectius tarditate & ſtultitia dici poteſt? Quid ergo? eos, qui ſingulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus, propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos, miſeros eſſe dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtute dici poteſt. Poſtremo, ſi propter alias res virtus expetitur, melius eſſe aliquid, quam vir-
52 tutem, neceſſe eſt. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valetudinem? quæ &, cum adſunt, perparva ſunt; &, quamdiu affutura ſint, certum ſciri nullo modo poteſt: an, (quod turpiſſimum dictu eſt) voluptatem? at in ea quidem ſpernenda & repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne, quanta ſeries rerum ſententiarumque ſit; atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar longius, niſi me retinuiſſem. *Q.*
20 Quo tandem? libenter enim, frater, ad iſtam orationem tecum prolaberer. *M.* Ad finem bonorum, quo referuntur, & cujus adipiſcendi cauſa ſunt facienda omnia: controverſam rem, & plenam diſſenſionis inter doctiſſimos, ſed
51 aliquando tamen judicandam. *Att.* Qui iſtuc fieri poteſt, L. Gellio mortuo? *M.* Quid tan-

dem id ad rem? *Att.* Quia me Athenis audire ex Phædro meo memini, Gellium, familiarem tuum, cum proconſule ex prætura in Græciam veniſſet, Athenis philoſophos, qui tum erant, in locum unum convocaſſe, ipſisque magnopere auctorem fuiſſe, ut aliquando controverſiarum aliquem facerent modum: quod ſi eſſent eo animo, ut nollent ætatem in litibus conterere; poſſe rem convenire: & ſimul operam ſuam illis eſſe pollicitum, ſi poſſet inter eos aliquid convenire. *M.* Joculare iſtuc quidem, Pomponi, & a multis ſæpe deriſum; ſed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam, & Zenonem datum. *Att.* Quo tandem iſtuc modo? *M.* Quia de re una ſolum diſſident, de ceteris mirifice congruunt. *Att.* Ain' tandem? una de re eſt
ſolum diſſenſio? *M.* Quæ quidem ad rem per- 54
tineat, una: quippe cum antiqui omnes, quod ſecundum naturam eſſet, quo juvaremur in vita, bonum eſſe decreverint; hic, niſi quod honeſtum eſſet, nihil putarit bonum. *Att.* Perparvam vero controverſiam dicis, ac non eam, quæ dirimat omnia. *M.* Probe quidem ſen-
tis, ſi re, ac non verbis diſſident. *Att.* Ergo 21
aſſentiris Antiocho, familiari meo (magiſtro enim non audeo dicere) quocum vixi, & qui

me ex noſtris pæne convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis paſſibus. *M.* Vir iſte fuit ille quidem prudens & acutus, & in ſuo genere perfectus, mihique, ut ſcis, familiaris; cui tamen ego aſſentiar in omnibus, necne, mox videro: hoc dico, con-
55 troverſiam totam iſtam poſſe ſedari. *Att.* Qui iſtuc tandem vides? *M.* Quia ſi, ut Chius Ariſto dixit, ſolum bonum eſſe diceret, quod honeſtum eſſet, malumque, quod turpe; ceteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adeſſent, an abeſſent, intereſſe; valde a Xenocrate, & Ariſtotele, & ab illa Platonis familia diſcreparet, eſſetque inter eos de re maxima, & de omni vivendi ratione diſſenſio. Nunc vero cum decus, quod antiqui ſummum bonum eſſe dixerunt, hic ſolum bonum dicat; item dedecus, quod illi ſummum malum, hic ſolum: divitias, valetudinem, pulchritudinem, commodas res appellet, non bonas; paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas: ſentit idem, quod Xenocrates, quod Ariſtoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, ſed verborum diſcordia, controverſia nata eſt de finibus; in qua quoniam uſucapionem XII tabulæ intra quinque pedes eſſe noluerunt, de-

paſci veterem poſſeſſionem Academiæ ab hoc acuto homine non ſinemus; nec Mamilia lege ſinguli, ſed ex iis tres arbitri fines regemus.
Q. Quamnam igitur ſententiam dicimus? *M.* 56
Requiri placere terminos, quos Socrates pepigerit; iisque parere. *Q.* Præclare, frater, jam nunc a te verba uſurpantur civilis juris & legum; quo de genere exſpecto diſputationem tuam: nam iſta quidem magna dijudicatio eſt, ut ex te ipſo ſæpe cognovi. Sed certe res ita ſe habet, ut ex natura vivere, ſummum bonum ſit, id eſt, vita modica & apta, virtute perfrui: aut naturam ſequi, & ejus quaſi lege vivere, id eſt, nihil, quantum in ipſo ſit, prætermittere, quo minus ea, quæ natura poſtulet, conſequatur, quod inter hæc velit virtute tanquam lege vivere. Quapropter hoc dijudicari neſcio an nunquam, ſed hoc ſermone certe non poteſt, ſi quidem id, quod ſuſcepimus, perfecturi ſimus. *Att.* At ego 22
huc declinabam nec invitus. *Q.* Licebit alias: 57
nunc id agamus, quod cœpimus, cum præſertim ad id nihil pertineat hæc de ſummo malo bonoque diſſenſio. *M.* Prudentiſſime, Quinte, dicis: nam quæ a me adhuc dicta ſunt, * * *

Q. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondæ, neque Zaleuci, nec noſtras

XII tabulas, nec plebiſcita deſidero: ſed te exiſtimo cum populis, tum etiam ſingulis hodierno ſermone leges vivendi, & diſciplinam
58 daturum. *M.* Eſt hujus vero diſputationis, Quinte, proprium id, quod exſpectas: atque utinam eſſet etiam facultatis meæ! Sed profecto ita ſe res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem eſſe oportet, commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum artium ſapientia ſit; a cujus amore Græco verbo philoſophia nomen invenit, qua nihil a diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil præſtabilius hominum vitæ datum eſt. Hæc enim una nos cum ceteras res omnes, tum, quod eſt difficillimum, docuit, ut noſmet ipſos noſceremus: cujus præcepti tanta vis, tanta ſententia eſt, ut ea non homini
59 cuipiam, ſed Delphico deo tribueretur. Nam qui ſe ipſe norit, primum aliquid ſentiet ſe habere divinum, ingeniumque in ſe ſuum, ſicut ſimulacrum aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere deorum ſemper dignum aliquid & faciet, & ſentiet: &, cum ſe ipſe tentarit, totumque perſpexerit, intelliget, quemadmodum a natura ſubornatus in vitam venerit, quantaque inſtrumenta habeat ad ob-

tinendam adipiſcendamque ſapientiam: quo-
niam principia rerum omnium, quaſi adum-
bratas intelligentias, animo ac mente con-
ceperit; quibus illuſtratus, ſapientia duce, bo-
num virum, & ob eam ipſam cauſam cernat
ſe beatum fore. Nam cum animus, cognitis 23
perceptisque virtutibus, a corporis obſequio 60
indulgentiaque diſceſſerit, voluptatemque, ſi-
cut labem aliquam decoris, oppreſſerit, om-
nemque mortis dolorisque timorem effuge-
rit, ſocietatemque caritatis coierit cum ſuis,
omnesque natura conjunctos, ſuos duxerit,
cultumque deorum & puram religionem ſuſ-
ceperit, & exacuerit illam, ut oculorum, ſic
ingenii aciem, ad bona deligenda, & rejicien-
da contraria; quæ virtus ex providendo eſt
appellata prudentia: quid eo dici, aut cogi-
tari poterit beatius? Idemque cum cœlum, 61
terras, maria, rerumque omnium naturam
perſpexerit, eaque unde generata, quo recur-
rant, quando, quo modo obitura, quid in iis
mortale & caducum, quid divinum æternum-
que ſit, viderit, ipſumque ea moderantem &
regentem pæne prehenderit, ſeſeque non unius
circumdatum mœnibus loci, ſed civem totius
mundi, quaſi unius urbis, agnoverit: in hac
ille magnificentia rerum, atque in hoc con-

62 ſpectu & cognitione naturæ, dii immortales! quam ipſe ſe noſcet? quod Apollo præcepit Pythius: quam contemnet, quam deſpiciet, quam pro nihilo putabit ea, quæ vulgo dicuntur ampliſſima? Atque hæc omnia, quaſi ſepimento aliquo, vallabit differendi ratione, veri & falſi judicandi diſciplina & ſcientia, & arte quadam intelligendi, quid quamque rem ſequatur, & quid ſit cuique contrarium. Cumque ſe ad civilem ſocietatem natum ſenſerit, non ſolum illa ſubtili diſputatione ſibi utendum putabit, ſed etiam fuſa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua ſtabiliat leges, qua caſtiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros; qua præcepta ſalutis & laudis apte ad perſuadendum edat ſuis civibus; qua hortari ad decus, revocare a flagitio, conſolari poſſit afflictos; factaque & conſulta fortium & ſapientum, cum improborum ignominia, ſempiternis monumentis prodere. Quæ cum tot res, tantæque ſint, quæ ineſſe in homine perſpiciantur ab iis, qui ſe ipſi velint noſſe; earum parens eſt educatrixque ſapientia. *Att.* Laudata quidem a te
63 graviter & vere. Sed quorſum hæc pertinent? *M.* Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi jam ſumus; quæ tanta eſſe volumus: non

enim erunt, niſi ea fuerint, unde illa manant, ampliſſima. Deinde facio & libenter, &, ut ſpero, recte, quod eam, cujus ſtudio teneor, quæque me eum, quicunque ſum, effecit, non poſſum ſilentio præterire. *Att.* Vero facis & merito, [& ipſe]: fuitque id, ut dicis, in hoc ſermone faciendum.

M. TVLLII CICERONIS
DE
LEGIBUS
LIBER II.

ATTICUS.

1 SED visne, quoniam & ſatis jam ambulatum
1 eſt, & tibi aliud dicendi initium ſumendum
eſt, locum mutemus, & in inſula, quæ eſt in
Fibreno, (nam opinor illi alteri flumini no-
men eſſe,) ſermoni reliquo demus operam, ſe-
dentes? *M*. Sane quidem: nam illo loco li-
bentiſſime ſoleo uti, ſive quid mecum ipſe
cogito, ſive quid aut ſcribo, aut lego. *Att.*
2 Equidem, qui nunc primum huc venerim, ſa-
tiari non queo; magnificasque villas, & pa-
vimenta marmorea, & laqueata tecta contem-
no: ductus vero aquarum, quos iſti Nilos &
Euripos vocant, quis non, cum hæc videat,
irriſerit? Itaque, ut tu paulo ante de lege &
jure diſſerens, ad naturam referebas omnia;
ſic in his ipſis rebus, quæ ad requietem ani-

mi delectationemque quæruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar, (nihil enim his in locis niſi ſaxa & montes cogitabam; idque ut facerem, & orationibus inducebar tuis, & verſibus,) ſed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra miror, te, cum Roma abſis, usquam potius eſſe. *M.*
Ego vero, cum licet plures dies abeſſe, præ- 3
ſertim hoc tempore anni, & amœnitatem hanc & ſalubritatem ſequor: raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque cauſa delectat, quæ te non attingit ita. *Att.* Quæ tandem iſta cauſa eſt? *M.* Quia, ſi verum dicimus, hæc eſt mea, & hujus fratris mei germana patria: hinc enim orti ſtirpe antiquiſſima ſumus: hic ſacra, hic genus, hic majorum multa veſtigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem eſt, latius ædificatam patris noſtri ſtudio; qui cum eſſet infirma valetudine, hic fere ætatem egit in literis. Sed hoc ipſo in loco, cum avus viveret, & antiquo more parva eſſet villa, ut illa Curiana in Sabinis, me ſcito eſſe natum. Quare ineſt neſcio quid, & latet in animo ac ſenſu meo, quo me plus hic locus fortaſſe delectet: ſiquidem etiam ille ſapientiſſimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem ſcribitur repudiaſſe.
Att. Ego vero ti- 2

4 bi iſtam juſtam cauſam puto, cur huc libentius venias, atque hunc locum diligas. Quin ipſe, vere dicam, ſum illi villæ amicior modo factus, atque huic omni ſolo, in quo tu ortus & procreatus es. Movemur enim neſcio quo pacto locis ipſis, in quibus eorum, quos diligimus, aut admiramur, adſunt veſtigia. Me quidem ipſæ illæ noſtræ Athenæ non tam operibus magnificis, exquiſitisque antiquorum artibus delectant, quam recordatione ſummorum virorum, ubi quisque habitare, ubi ſedere, ubi diſputare ſit ſolitus; ſtudioſeque eorum etiam ſepulcra contemplor. Quare iſtum, ubi tu es natus, plus amabo poſthac locum

5 *M.* Gaudeo igitur, me incunabula pæne mea tibi oſtendiſſe. *Att.* Equidem me cognoſſe admodum gaudeo. Sed illud tamen quale eſt, quod paulo ante dixiſti; hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam eſſe veſtram? numquid duas habetis patrias? an eſt illa una patria communis? niſi forte ſapienti illi Catoni fuit patria non Roma, ſed Tuſculum. *M.* Ego mehercule & illi, & omnibus municipibus duas eſſe cenſeo patrias, unam naturæ, alteram civitatis: ut ille Cato, cum eſſet Tuſculi natus, in populi Romani civitatem ſuſceptus eſt. Itaque, cum

ortu Tuſculanus eſſet, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram juris: ut veſtri Attici, poſtquam Theſeus eos demigrare ex agris, & in aſtu, quod appellatur, omnes ſe conferre juſſit, & Sunii erant iidem & Attici; ſic nos & eam patriam dicimus, ubi nati, & illam, qua excepti ſumus. Sed neceſſe eſt, caritate eam præſtare, in qua reipublicæ nomen & univerſæ civitatis eſt; pro qua mori, & cui nos totos dedere, & in qua noſtra omnia ponere, & quaſi conſecrare debemus. Dulcis autem non multo ſecus eſt ea, quæ genuit, quam illa, quæ excepit. Itaque ego hanc meam eſſe patriam prorſus nunquam negabo, dum illa ſit major, & hæc in ea contineatur.
Att. Recte igitur Magnus ille noſter, me au- 3
diente, poſuit in judicio, cum pro Balbo te- 6
cum ſimul diceret, rempublicam noſtram juſtiſſimas huic municipio gratias agere poſſe, quod ex eo duo ſui conſervatores exſtitiſſent; ut jam videar adduci, hanc quoque, quæ te procreavit, eſſe patriam tuam. *Q.* Sed ventum in inſulam eſt. Hac vero nihil eſt amœnius: etenim hoc quaſi roſtro finditur Fibrenus, & diviſus æqualiter in duas partes latera hæc alluit, rapideque dilapſus cito in unum confluit, & tantum complectitur, quod ſatis

ſit modicæ palæſtræ, loci; quo effecto, tanquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret ſedem ad diſputandum, ſtatim præcipitat in Lirem, &c, quaſi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obſcurius, Liremque multo gelidiorem facit. Nec enim ullum hoc frigidius flumen attigi, cum ad multa acceſſerim, ut vix pede tentare id poſſim: quod in Phædro Platonis facit Socrates. *M.*
7 Eſt vero ita: ſed tamen huic amœnitati, quemadmodum ex Quinto ſæpe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, opinor, conceſſerit. *Q*. Eſt ita, ut dicis. Cave enim putes Attici noſtri Amaltheo platanisque illis quidquam eſſe præclarius. Sed, ſi videtur, conſidamus hic in umbra, atque ad eam partem ſermonis, ex qua egreſſi ſumus, revertamur. *M.* Præclare exigis, Quinte: (at ego effugiſſe arbitrabar) & tibi horum nihil deberi poteſt. *Q.* Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. A Jove Muſarum primordia,

ſicut in Arateo carmine orſi ſumus. *Q.* Quorſum iſtuc? *M.* Quia nunc itidem ab eodem, & a ceteris diis immortalibus ſunt nobis agen-
8 di capienda primordia. *Q.* Optime vero, fra-
4 ter; & fieri ſic decet. *M.* Videamus igitur

rurſus, priusquam aggrediamur ad leges ſin-
gulas, vim naturamque legis, ne, cum refe-
renda ſint ad eam nobis omnia, labamur in-
terdum errore ſermonis, ignoremusque vim
ſermonis ejus, quo jura nobis definienda ſint.
Q. Sane quidem, hercule; & eſt iſta recta do-
cendi via. *M.* Hanc igitur video ſapientiſſi-
morum fuiſſe ſententiam, legem neque homi-
num ingeniis excogitatam, nec ſcitum aliquod
eſſe populorum, ſed æternum quiddam, quod
univerſum mundum regeret, imperandi pro-
hibendique ſapientia. Ita principem legem il-
lam & ultimam, mentem eſſe dicebant, om-
nia ratione aut cogentis, aut vetantis dei;
ex qua illa lex, quam dii humano generi de-
derunt, recte eſt laudata. Eſt enim ratio mens-
que ſapientis, ad jubendum, & ad deterren-
dum idonea. *Q.* Aliquoties jam iſte locus a 9
te tactus eſt: ſed ante quam ad populares le-
ges venias, vim iſtius cœleſtis legis explana,
ſi placet; ne æſtus nos conſuetudinis abſor-
beat, & ad ſermonis morem uſitati trahat. *M.*
A parvis enim, Quinte, didicimus, Si in jus
vocat, atque ejusmodi alias, leges nomina-
re. Sed vero intelligi ſic oportet, & hoc, &
alia juſſa ac vetita populorum, vim non ha-
bere ad recte facta vocandi, & a peccatis avo-

candi: quæ vis non modo ſenior eſt, quam ætas populorum & civitatum, ſed æqualis illius, cœlum atque terras tuentis & regentis dei.

10 Neque enim eſſe mens divina ſine ratione poteſt, nec ratio divina non hanc vim in rectis praviſque ſanciendis habere: nec, quia nuſquam erat ſcriptum, ut contra omnes hoſtium copias in ponte unus aſſiſteret, a tergoque pontem interſcindi juberet, idcirco minus, Coclitem illum rem geſſiſſe tantam fortitudinis lege atque imperio, putabimus: nec ſi regnante Tarquinio nulla erat Romæ ſcripta lex de ſtupris, idcirco non contra illam legem ſempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiæ, Tricipitini filiæ, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum natura, & ad recte faciendum impellens, & a delicto avocans; quæ non tum denique incipit lex eſſe, cum ſcripta eſt, ſed tum, cum orta eſt: orta autem ſimul eſt cum mente divina. Quamobrem lex vera atque princeps, apta ad jubendum, & ad vetandum,
5 ratio eſt recta ſummi Jovis. *Q.* Aſſentior, fra-
11 ter, ut, quod eſt rectum, verum quoque ſit, neque cum litteris, quibus ſcita ſcribuntur, aut oriatur, aut occidat. *M.* Ergo ut illa divina mens, ſumma lex eſt; item, cum in homine

eſt,

eſt, perfecta eſt in mente ſapientis. Quæ ſunt autem varie, & ad tempus deſcripta populis, favore magis, quam re, legum nomen tenent. Omnem enim legem, quæ quidem recte lex appellari poſſit, eſſe laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent. Conſtat profecto ad ſalutem civium, civitatumque incolumitatem, vitamque hominum quietam & beatam, conditas eſſe leges; eosque, qui primum ejusmodi ſcita ſanxerint, populis oſtendiſſe, ea ſe ſcripturos atque laturos, quibus illi adſcitis ſuſceptisque, honeſte beateque viverent; quæque ita compoſita ſanctaque eſſent, eas leges videlicet nominarunt. Ex quo intelligi par eſt, eos, qui perniciosa & injuſta populis juſſa deſcripſerint, cum contra fecerint, quam polliciti profeſſique ſint, quidvis potius tuliſſe, quam leges; ut perſpicuum eſſe poſſit, in ipſo nomine legis interpretando ineſſe vim & ſententiam juſti, & juris legendi. Quæro igi- 12
tur a te, Quinte, ſicut illi ſolent: Quo ſi civitas careat, ob eam ipſam cauſam, quod eo careat, pro nihilo habenda ſit, id eſtne numerandum in bonis? *Q.* Ac maximis quidem. *M.* Lege autem carens civitas, anne ob id ipſum habenda nullo loco? *Q.* Dici aliter non poteſt. *M.* Neceſſe eſt igitur, legem haberi in

13 rebus optimis. *Q.* Prorſus aſſentior. *M.* Quid,
quod multa pernicioſe, multa peſtifere ſciſcun-
tur in populis, quæ non magis legis nomen
attingunt, quam, ſi latrones aliqua conſeſſu
ſuo ſanxerint? Nam neque medicorum præ-
cepta dici vere poſſent, ſi quæ inſcii impe-
ritique pro ſalutaribus mortifera conſcripſe-
rint: neque in populo lex, cuicuimodi fuerit
illa, [etiam] ſi pernicioſum aliquid populus
acceperit. Ergo eſt lex juſtorum injuſtorum-
que diſtinctio, ad illam antiquiſſimam, & re-
rum omnium principem expreſſa naturam, ad
quam leges hominum diriguntur, quæ ſup-
plicio improbos afficiunt, defendunt ac tuen-
6 tur bonos. *Q.* Præclare intelligo: nec vero
jam aliam eſſe ullam legem puto non modo ha-
14 bendam, ſed ne appellandam quidem. *M.* Igi-
tur tu Titias & Apulejas leges nullas putas?
Q. Ego vero ne Livias quidem. *M.* Et recte,
quæ præſertim uno verſiculo ſenatus, puncto
temporis ſublatæ ſint: lex autem illa, cujus
vim explicavi, neque tolli, neque abrogari po-
teſt. *Q.* Eas tu igitur leges rogabis videli-
cet, quæ nunquam abrogentur? *M.* Certe, ſi
modo acceptæ a vobis duobus erunt.

Sed, ut vir doctiſſimus fecit Plato, atque
idem graviſſimus philoſophorum omnium, qui

princeps de republica conſcripſit, idemque ſe-
paratim de legibus ejus, id mihi credo eſſe
faciendum, ut priusquam ipſam legem reci-
tem, de ejus legis laude dicam. Quod idem &
Zaleucum & Charondam feciſſe video; cum
quidem illi non ſtudii & delectationis, ſed
reipublicæ cauſa leges civitatibus ſuis ſcri-
pſerunt: quos imitatus Plato, videlicet hoc
quoque legis putavit eſſe, perſuadere aliquid,
non omnia vi ac minis cogere. *Q.* Quid, quod 15
Zaleucum iſtum negat ullum fuiſſe Timæus?
M. At Theophraſtus, auctor haud deterior,
mea quidem ſententia (meliorem multi) no-
minat; commemorant vero ipſius cives, no-
ſtri clientes, Locri. Sed ſive fuit, ſive non
fuit, nihil ad rem: loquimur, quod traditum
eſt. Sit igitur hoc a principio perſuaſum ci- 7
vibus, dominos eſſe omnium rerum ac mode-
ratores deos, eaque, quæ gerantur, eorum ge-
ri ditione ac numine; eosdemque optime de
genere hominum mereri, &, qualis quiſque
ſit, quid agat, quid in ſe admittat, qua men-
te, qua pietate colat religiones, intueri; pio-
rumque & impiorum habere rationem. His 16
enim rebus imbutæ mentes, haud ſane abhor-
rebunt ab utili ac vera ſententia. Quid eſt
enim verius, quam neminem eſſe oportere tam

ſtulte arrogantem, ut in ſe rationem & mentem putet ineſſe, in cœlo mundoque non putet? aut ut ea, quæ vix ſumma ingenii ratione comprehendat, nulla ratione moveri putet? Quem vero aſtrorum ordines, quem dierum noctiumque viciſſitudines, quem menſium temperatio, quemque ea, quæ gignuntur nobis ad fruendum, non gratum eſſe cogant; hunc hominem omnino numerare qui decet? cumque omnia, quæ rationem habent, præſtent iis, quæ ſint rationis expertia, nefasque ſit dicere, ullam rem præſtare naturæ omnium rerum; rationem ineſſe in ea, confitendum eſt. Utiles eſſe autem opiniones has, quis neget, cum intelligat, quam multa firmentur jurejurando; quantæ ſalutis ſint fœderum religiones; quam multos divini ſupplicii metus a ſcelere revocarit; quamque ſancta ſit ſocietas civium interpoſitis tum judicibus, tum teſtibus? Habes legis procemium: ſic enim hoc appellat Plato.
17 *Q.* Habeo vero, frater: & in hoc admodum delector, quod in aliis rebus, aliisque ſententiis verſaris, atque ille: nihil enim tam diſſimile eſt, quam vel ea, quæ ante dixiſti, vel hoc ipſum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus. *M.* Vellem fortaſſe.

Quis enim id poteſt, aut unquam poterit imitari? nam ſententias interpretari perfacile eſt. Quod quidem ego facerem, niſi plane eſſe vellem meus. Quid enim negotii eſt, eadem, prope verbis iisdem converſa, dicere? *Q.* Prorſus aſſentior. Verum, ut modo tute dixiſti, te eſſe malo tuum. Sed jam exprome, ſi placet, iſtas leges de religione. *M.* Expro- 18
mam equidem, ut potero: &, quoniam & locus & ſermo familiaris eſt, legum leges voce proponam. *Q.* Quidnam id eſt? *M.* Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita priſca, ut in veteribus XII ſacratisque legibus; & tamen, quo plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora, quam hic ſermo eſt. Eum morem igitur cum brevitate, ſi potero, conſequar. Leges autem a me edentur non perfectæ; nam eſſet infinitum: ſed ipſæ ſummæ rerum atque ſententiæ. *Q.* Ita vero neceſſe eſt; qua- 19
re audiamus:

M. *Ad divos adeunto caſte: pietatem ad-* 8
hibento: opes amovento. Qui ſecus faxit, deus ipſe vindex erit. Separatim nemo habeſſit deos: neve novos, ſive advenas, niſi publice adſcitos, privatim colunto. Conſtructa a patribus delubra in urbibus habento, lucos in agris habento & larum ſedes. Ritus familiae patrumque

ſervanto. Divos, & eos, qui coeleſtes ſemper habiti, colunto, & ollos, quos endo coelo merita locaverunt, Herculem, Liberum, Aeſculapium, Caſtorem, Pollucem, Quirinum: aſt olla, propter quae datur homini adſcenſus in coelum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem; earumque laudum delubra ſunto: nec ulla vitiorum ſacra ſollemnia obeunto. Feriis jurgia amovento, easque in famulis, operibus patratis, habento: itaque, ut cadant in annuis amfractibus, deſcriptum eſto: certasque fruges, certasque baccas ſacerdotes publice libanto: hoc certis ſacrificiis ac diebus. Itemque alios ad dies ubertatem lactis foeturaeque ſervanto. Id quod ne committi poſſit, ad eam rem & rationem, curſus annuos ſacerdotes finiunto: quaeque quoique divo decorae grataeque ſint hoſtiae, providento: divisque aliis alii ſacerdotes, omnibus pontifices, ſingulis flamines ſunto. Virgines Veſtales in urbe cuſtodiunto ignem foci publici ſempiternum. Quoque haec privatim & publice modo rituque fiant, diſcunto ignari a publicis ſacerdotibus. Eorum autem duo genera ſunto; unum, quod praeſit caerimoniis & ſacris: alterum, quod interpretetur fatidicorum & vatum effata incognita, cum ſenatus populusque adſciverit. Interpretes autem Jo-

*vis optimi maximi, publici augures, ſignis &
auſpiciis poſtea vidento, diſciplinam tenento.
Sacerdotes vineta virgetaque, & ſalutem po-* 21
*puli auguranto: quique agent rem duelli, qui-
que popularem, auſpicium praemonento, olli-
que obtemperanto: divorumque iras providen-
to, iisque apparento: coelique fulgura regio-
nibus ratis temperanto: urbemque, & agros,
& templa liberata, & effata habento: quaeque
augur injuſta, neſaſta, vitioſa, dira defixerit,
irrita infectaque ſunto: quique non paruerit,
capital eſto. Foederum, pacis, belli, inducia-* 9
*rum oratores, fetiales, judices duo ſunto: bella
diſceptanto. Prodigia, portenta ad Etruſcos
& haruſpices, ſi ſenatus juſſerit, deferunto:
Etruriaeque principes diſciplinam docento.
Quibus divis creverint, procuranto: iidemque
fulgura atque obſtita pianto. Nocturna mulie-
rum ſacrificia ne ſunto, praeter olla, quae pro
populo rite fiant: neve quem initianto, niſi, ut
aſſolet Cereri, Graeco ſacro. Sacrum commiſ-* 22
*ſum, quod neque expiari poterit, impie com-
miſſum eſt: quod expiari poterit, publici ſacer-
dotes expianto. Ludis publicis, quod ſine cur-
riculo & ſine certatione corporum fiat, popu-
larem laetitiam in cantu & fidibus & tibiis
moderanto, eamque cum divum honore jun-*

gunto. Ex patriis ritibus optuma colunto. Praeter Idaeae matris famulos, eosque juſtis diebus, ne quis ſtipem cogito. Sacrum, ſacrove commendatum qui clepſit rapſitque, parricida eſto. Perjurii poena divina, exitium; humana, dedecus. Inceſtum pontifices ſupremo ſupplicio ſanciunto. Impius ne audeto placare donis iram deorum. Caute vota reddunto. Poena violati juris eſto. Quocirca ne quis agrum conſecrato. Auri, argenti, eboris ſacrandi modus eſto. Sacra privata, perpetua manento. Deorum manium jura, ſancta ſunto. Hos leto datos, divos habento: ſumtum in ollos luctumque minuunto.

10 *Att.* Concluſa quidem eſt a te tam magna
23 lex, ſane quam brevi; &, ut mihi quidem videtur, non multum diſcrepat iſta conſtitutio religionum a legibus Numæ, noſtriſque moribus. *M.* An cenſes, cum in illis de republica libris perſuadere videatur Africanus, omnium rerumpublicarum noſtram veterem illam fuiſſe optimam, non neceſſe eſſe optimæ reipublicæ leges dare conſentaneas? *Att.* Immo prorſus ita cenſeo. *M.* Ergo adeo exſpectate leges, quæ genus illud optimum reipublicæ contineant; &, ſi quæ forte a me hodie rogabuntur, quæ non ſint in noſtra repub-

lica, nec fuerint, tamen erunt fere in more
majorum, qui tum, ut lex, valebat. *Att.* Sua- 24
de igitur, ſi placet, iſtam ipſam legem, ut
ego UTEI TU ROGAS, poſſim dicere. *M.* Ain'
tandem, Attice, non es dicturus aliter? *Att.*
Prorſus majorem quidem rem nullam ſciſcam
aliter: in minoribus, ſi voles, remittam hoc
tibi. *Q.* Atque hæc mea quidem ſententia eſt.
M. At ne longum fiat, videte. *Att.* Utinam
quidem! quid enim agere malumus?

M. Caſte jubet lex adire ad deos, animo
videlicet, in quo ſunt omnia: nec tollit ca-
ſtimoniam corporis; ſed hoc oportet intelli-
gi, cum multum animus corpori præſtet, ob-
ſerveturque, ut caſta corpora adhibeantur,
multo eſſe in animis id ſervandum magis.
Nam inceſtum vel aſperſione aquæ, vel dierum
numero tollitur; animi labes nec diuturnita-
te evaneſcere, nec amnibus ullis elui poteſt.
Quod autem pietatem adhiberi, opes amove- 25
ri jubet, ſignificat, pietatem gratam eſſe deo;
ſumtum eſſe removendum. Quid eſt enim, cum
paupertatem divitiis etiam inter homines eſſe
æqualem velimus, cur eam, ſumtu ad ſacra
addito, deorum aditu arceamus? præſertim
cum ipſi deo nihil minus gratum futurum ſit,
quam non omnibus patere ad ſe placandum

& colendum viam. Quod autem non judex, ſed deus ipſe vindex conſtituitur, præſentis pœnæ metu religio confirmari videtur. Suoſque deos, aut novos, aut alienigenas coli, confuſionem habet religionum, & ignotas
26 cærimonias noſtris ſacerdotibus. Nam a patribus acceptos deos ita placet coli, ſi huic legi paruerint ipſi. Patrum delubra eſſe in urbibus cenſeo: nec ſequor magos Perſarum; quibus auctoribus Xerxes inflammaſſe templa Græciæ dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent eſſe patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis
11 templum eſſet & domus. Melius Græci, atque noſtri: qui, ut augerent pietatem in deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. Affert enim hæc opinio religionem utilem civitatibus: ſiquidem & illud bene dictum eſt a Pythagora, doctiſſimo viro, tum maxime & pietatem, & religionem verſari in animis, cum rebus divinis operam daremus; & quod Thales, qui ſapientiſſimus in ſeptem fuit, Homines exiſtimare oportere, omnia quæ cernerentur, deorum eſſe plena; fore enim omnes caſtiores, valuti qui in fanis eſſent maxime religioſis. Eſt enim quadam opinione ſpecies deorum in oculis, non

ſolum in mentibus. Eandemque rationem lu- 27
ci habent in agris; neque ea, quæ a majori-
bus prodita eſt cum dominis, tum famulis,
poſita in fundi villæque conſpectu, religio La-
rum repudianda eſt. Jam ritus familiæ pa-
trumque ſervare, id eſt (quoniam antiquitas
proxime accedit ad deos) a diis quaſi tradi-
tam religionem tueri. Quod autem ex homi-
num genere conſecratos, ſicut Herculem, &
ceteros, coli lex jubet, indicat omnium qui-
dem animos immortales eſſe, ſed fortium bo-
norumque divinos. Bene vero, quod Mens, 28
Pietas, Virtus, Fides, conſecratur manu: qua-
rum omnium Romæ dedicata publice templa
ſunt; ut illa qui habeant (habent autem om-
nes boni) deos ipſos in animis ſuis colloca-
tos putent. Nam illud vitioſum, Athenis quod,
Cylonio ſcelere expiato, Epimenide Crete ſua-
dente, fecerunt Contumeliæ fanum & Im-
pudentiæ: virtutes enim, non vitia conſecra-
re decet. Araque vetus ſtat in Palatio, Febris:
& altera Eſquiliis, Malæ Fortunæ deteſtatæ-
que: quæ omnia ejusmodi repudianda ſunt.
Quod ſi fingenda nomina, Vicepotæ potius
vincendi, atque potiundi, ſtataſſandique cog-
nomina, Statoris, & Invicti Jovis; rerum-
que expetendarum nomina, Salutis, Honoris,

Opis, Victoriæ; quoniamque exſpectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam a Calatino Spes conſecrata eſt: Fortunaque ſit vel *Hujusce diei*, nam valet in omnes dies; vel *Reſpiciens*, ad opem ferendam; vel *Fors*, in quo incerti caſus ſignificantur magis; vel *Primigenia*, a gignendo; *Comes*; tum * * *

Deſunt pauca.

12 * Feriarum feſtorumque dierum ratio in
29 liberis requietem habet litium & jurgiorum; in ſervis, operum & laborum; quas compoſitor anni conferre debet & ad perfectionem operum ruſticorum: quod tempus, ut ſacrificiorum libamenta ſerventur, fœtusque pecorum, quæ dicta in lege ſunt, diligenter habenda ratio intercalandi eſt; quod inſtitutum perite a Numa, poſteriorum pontificum negligentia diſſolutum eſt. Jam illud ex inſtitutis pontificum & haruſpicum non mutandum eſt, quibus hoſtiis immolandum cuique deo, cui majoribus, cui lactentibus, cui maribus, cui feminis. Plures autem deorum omnium, ſinguli ſingulorum ſacerdotes, & reſpondendi juris, & confitendarum religionum facultatem afferunt. Cumque Veſta, quaſi focum urbis, ut Græco nomine eſt appellata (quod nos prope idem Græcum interpretatum nomen

tenemus) complexa ſit; ei colendæ virgines
præſint, ut advigiletur facilius ad cuſtodiam
ignis, & ſentiant mulieres in natura femina-
rum omnem caſtitatem peti.

Quod ſequitur vero, non ſolum ad religio- 30
nem pertinet, ſed etiam ad civitatis ſtatum,
ut ſine iis, qui ſacris publice præſint, religio-
ni privatæ ſatisfacere non poſſint. Continet
enim, reipublicæ conſilio, & auctoritate op-
timatium, ſemper populum indigere. De-
ſcriptioque ſacerdotum nullum juſtæ religio-
nis genus prætermittit. Nam ſunt ad placan-
dos deos alii conſtituti, qui ſacris præſint ſo-
lemnibus: vel interpretanda alii prædicta va-
tum; neque multorum, ne eſſet infinitum,
neque ut ea ipſa, quæ ſuſcepta publice eſſent,
quiſquam extra collegium noſſet. Maximum 31
autem & præſtantiſſimum in republica jus eſt
augurum, & cum auctoritate conjunctum.
Neque vero hoc, quia ſum ipſe augur, ita ſen-
tio, ſed quia ſic exiſtimare nos eſt neceſſe.
Quid enim majus eſt, ſi de jure quærimus,
quam poſſe a ſummis imperiis & ſummis po-
teſtatibus comitiatus & concilia, vel inſtitu-
ta dimittere, vel habita reſcindere? quid gra-
vius, quam rem ſuſceptam dirimi, ſi unus
augur ALIO DIE dixerit? quid magnificen-

tius, quam poſſe decernere, ut magiſtratu ſe
abdicent conſules? quid religioſius, quam
cum populo, cum plebe agendi jus, aut dare,
aut non dare? quid? legem, ſi non jure roga-
ta eſt, tollere? ut Titiam decreto collegii;
ut Livias, conſilio Philippi, conſulis & augu-
ris: nihil domi, nihil foris per magiſtratus
geſtum, ſine eorum auctoritate poſſe cuiquam
13 probari? *Att.* Age, jam iſta video, fateor-
32 que eſſe magna: ſed eſt in collegio veſtro in-
ter Marcellum & Appium, optimos augures,
magna diſſenſio, (nam eorum ego in libros
incidi,) cum alteri placeat, auſpicia iſta ad
utilitatem eſſe reipublicæ compoſita; alteri
diſciplina veſtra quaſi divinare videatur pror-
ſus poſſe. Hac tu de re, quæro, quid ſentias.
M. Egone? divinationem, quam Græci μαν-
τικήν appellant, eſſe cenſeo, & hujus hanc ip-
ſam partem, quæ eſt in avibus, ceteriſque
ſignis diſciplinæ noſtræ; quod, cum ſummos
deos eſſe concedamus, eorumque mente mun-
dum regi, & eorundem benignitatem homi-
num conſulere generi, & poſſe nobis ſigna re-
rum futurarum oſtendere, non video cur eſſe
33 divinationem negem. Sunt autem ea, quæ
poſui, ex quibus id, quod volumus, efficitur
& cogitur. Jam vero permultorum exemplo-

rum & noſtra eſt plena reſpublica, & omnia regna, omneſque populi, cunctæque gentes, augurum prædictis multa incredibiliter vera cecidiſſe. Neque enim Polyidi, neque Melampodis, neque Mopſi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuiſſet, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuiſſent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximeque Piſidarum, niſi vetuſtas ea certa eſſe docuiſſet. Nec vero Romulus noſter auſpicato urbem condidiſſet, neque Attii Navii nomen memoria floreret tam diu, niſi hi omnes multa ad veritatem admirabilia dixiſſent. Sed dubium non eſt, quin hæc diſciplina & ars augurum evanuerit jam & vetuſtate & negligentia. Itaque neque illi aſſentior, qui hanc ſcientiam negat unquam in noſtro collegio fuiſſe; neque illi, qui eſſe etiam nunc putat. Quæ mihi videtur apud majores fuiſſe dupliciter, ut ad reipublicæ tempus nonnunquam, ad agendi conſilium ſæpiſſime pertineret. *Att*. Credo, hercle, ita eſſe, iſtique 34
rationi potiſſimum aſſentior. Sed redde cetera.

M. Reddam vero, &, ſi potero, brevi. Se- 14
quitur enim de jure belli; in quo & ſuſcipiendo, & gerendo, & deponendo, jus plurimum valet, & fides: horumque ut publici inter-

pretes eſſent, lege ſanximus. Jam de haruſpicum religione, de expiationibus & procurationibus ſatis ſuperque in ipſa lege dictum puto. *Att.* Aſſentior, quoniam omnis hæc in religione verſatur oratio. *M.* At vero, quod ſequitur, quomodo aut tu aſſentiare, aut ego
35 reprehendam, ſane quæro, Tite. *Att.* Quid tandem id eſt? *M.* De nocturnis ſacrificiis mulierum. *Att.* Ego vero aſſentior; excepto præſertim in ipſa lege ſolemni ſacrificio ac publico. *M.* Quid ergo aget Jacchus, Eumolpidæque veſtri, & auguſta illa myſteria, ſiquidem ſacra nocturna tollimus? non enim populo Romano, ſed omnibus bonis firmiſque
36 populis leges damus. *Att.* Excipis, credo, illa, quibus ipſi initiati ſumus. *M.* Ego vero excipiam? Nam mihi cum multa eximia divinaque videntur Athenæ tuæ peperiſſe, atque in vitam hominum attuliſſe, tum nihil melius illis myſteriis, quibus ex agreſti immanique vita, exculti ad humanitatem, & mitigati ſumus: *Initiaque* ut appellantur, ita re vera principia vitæ cognovimus; neque ſolum cum lætitia vivendi rationem accepimus, ſed etiam cum ſpe meliore moriendi. Quid autem mihi diſpliceat in nocturnis, poëtæ indicant comici. Qua licentia Romæ data, quidnam

nam egiſſet ille, qui in ſacrificium cogitatam
libidinem intulit, quo ne imprudentiam qui-
dem oculorum adjici fas fuit? *Att.* Tu vero
iſtam Romæ legem rogato; nobis noſtras ne
ademeris. *M.* Ad noſtras igitur revertor;
quibus profecto diligentiſſime ſanciendum eſt, 37
ut mulierum famam multorum oculis lux cla-
ra cuſtodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo
Romæ initiantur. Quo in genere ſeveritatem
majorum ſenatus vetus auctoritas de Baccha-
nalibus, & conſulum, exercitu adhibito, quæ-
ſtio animadverſioque declarat. Atque omnia
nocturna, ne nos duriores forte videamur, in
media Græcia Diagondas Thebanus lege per-
petua ſuſtulit. Novos vero deos, & in his co-
lendis nocturnas pervigilationes ſic Ariſto-
phanes, facetiſſimus poëta veteris comœdiæ,
vexat, ut apud eum Sabazius, & quidam alii
dii peregrini judicati, e civitate ejiciantur.
Publicus autem ſacerdos, imprudentiam con-
ſilio expiatam metu liberet; audaciam in
admittendis religionibus fœdis damnet, at-
que impiam judicet.

Jam ludi publici; quoniam ſunt cavea cir- 38
coque diviſi, ſint corporum certationes; cur-
ſu & pugilatione, luctatione, curriculisque
equorum usque ad certam victoriam in cir-

co conſtitutis ; cavea, cantu, voce, ac fidibus, & tibiis ; dummodo ea moderata ſint, ut lege præſcribitur. Aſſentior enim Platoni, nihil tam facile in animos teneros atque molles influere, quam varios canendi ſonos : quorum, dici vix poteſt, quanta ſit vis in utramque partem. Namque & incitat languentes, & languefacit excitatos, & tum remittit animos, tum contrahit: civitatumque hoc multarum in Græcia interfuit, antiquum vocum ſervare modum; quarum mores lapſi ad mollitiem, pariter ſunt immutati cum cantibus; aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant; aut, cum ſeveritas eorum ob alia vitia cecidiſſet, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam huic mutationi lo-
39 cus. Quamobrem ille quidem ſapientiſſimus Græciæ vir, longeque doctiſſimus, valde hanc labem veretur. Negat enim mutari poſſe muſicas leges ſine mutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum, nec plane contemnendum puto, Illa quidem, quæ ſolebant quondam compleri ſeveritate jucunda Livianis & Nævianis modis; nunc, ut eadem exſultent, cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent. Graviter olim iſta vindicabat vetus illa Græcia, lon-

ge providens, quam ſenſim pernicies illapſa civium animos, malis ſtudiis, maliſque doctrinis repente totas civitates everteret; ſi quidem illa ſevera Lacedæmon nervos juſſit, quos plures quam ſeptem haberet, in Timothei fidibus demi.

Deinceps in lege eſt, ut de ritibus patriis 16
colantur optimi: de quo cum conſulerent 40
Athenienſes Apollinem Pythium, quas potiſſimum religiones tenerent, oraculum editum eſt, *Eas, quae eſſent in more majorum.* Quo cum iterum veniſſent, majorumque morem dixiſſent ſæpe eſſe mutatum, quæſiviſſentque, quem morem potiſſimum ſequerentur e variis; reſpondit, *Optimum.* Et profecto ita eſt, ut id habendum ſit antiquiſſimum, & deo proximum, quod ſit optimum. Stipem ſuſtulimus, niſi eam, quam ad paucos dies propriam Idææ Matris excepimus; implet enim ſuperſtitione animos, & exhaurit domos. Sacrilego pœna eſt, neque ei ſoli, qui ſacrum abſtulerit, ſed etiam ei, qui ſacro commendatum: quod & nunc multis fit in fanis. Alex- 41
ander in Cilicia depoſuiſſe apud Solos in delubro pecuniam dicitur; & Athenienſis Cliſthenes Junoni Samiæ, civis egregius, cum rebus timeret ſuis, filiarum dotes credidit. Sed

jam de perjuriis: de inceſtis nihil ſane hoc quidem loco diſputandum eſt. *Donis impii ne placare audeant deos.* Platonem audiant; qui vetat dubitare, qua ſit mente futurus Deus, cum vir nemo bonus ab improbo ſe donari velit. Diligentia votorum ſatis in lege dicta eſt, ac voti ſponſio, qua obligamur deo. Pœna vero violatæ religionis juſtam recuſationem non habet. Quid ego hic ſceleratorum utar exemplis? quorum ſunt plenæ tragœdiæ. Quæ ante oculos ſunt, ea potius attingantur: etſi hæc commemoratio vereor ne ſupra hominis fortunam eſſe videatur; tamen, quoniam mihi ſermo eſt apud vos, nihil reticebo; velimque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum potius videri, quam grave. * * *

17 Omnia tum perditorum civium ſcelere, diſ-
42 ceſſu meo, religionum jura polluta ſunt: vexati noſtri Lares familiares: in eorum ſedibus exædificatum templum Licentiæ: pulſus a delubris is, qui illa ſervarat. Circumſpicite celeriter animo, (nihil enim attinet quemquam nominari) qui ſint rerum exitus conſecuti. Nos, qui illam cuſtodem urbis, omnibus ereptis noſtris rebus ac perditis, violari ab impiis paſſi non ſumus, eamque ex noſtra domo in ipſius patris domum detulimus, judicia

ſenatus, Italiæ, gentium denique omnium, conſervatæ patriæ conſecuti ſumus: quo quid accidere potuit homini præclarius? Quorum ſcelere religiones tum proſtratæ afflictæque ſunt; partim ex illis diſtracti ac diſſipati jacent: qui vero ex iis & horum ſcelerum principes fuerunt, & præter ceteros in omni religione impii, non ſolum vita cruciati atque dedecore, verum etiam ſepultura ac juſtis exſequiarum caruerunt. *Q.* Equidem iſta agnoſ- 43
co, frater, & meritas diis gratias ago: ſed nimis ſæpe ſecus aliquanto videmus evadere. *M.* Non enim, Quinte, recte exiſtimamus, quæ pœna divina ſit; & opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus: morte, aut dolore corporis, aut luctu animi, aut offenſione judicii, hominum miſerias ponderamus; quæ fateor humana eſſe, & multis bonis viris accidiſſe: ſceleris autem eſt pœna triſtis, & præter eos eventus, qui ſequuntur, per ſe ipſa maxima eſt. Vidimus eos, qui, niſi odiſſent patriam, nunquam inimici nobis fuiſſent, ardentes cum cupiditate, tum metu, tum conſcientia; quid agerent, modo timentes; viciſſim contemnentes religiones; judicia perrupta ab iisdem; corrupta hominum, non deorum. Reprimam jam, & non inſequar 44

longius, eoque minus, quo plus pœnarum habeo, quam petivi: tantum ponam, duplicem pœnam eſſe divinam, quod conſtaret & vexandis vivorum animis, & ea fama mortuorum, ut eorum exitium & judicio vivorum & gaudio comprobetur.

18 *Agri* autem *ne conſecrentur*. Platoni prorſus

45 aſſentior; qui, ſi modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: „ Terra igitur, ut „ focus domiciliorum, ſacra deorum omnium „ eſt; quocirca ne quis iterum idem conſecrato. Aurum autem & argentum in urbibus „ & privatim, & in fanis invidioſa res eſt. „ Tum ebur ex inani corpore extractum, haud „ ſatis caſtum donum deo. Jam æs atque ferrum, duelli inſtrumenta, non fani. Ligneum autem, quod quis voluerit, uno e ligno „ dedicato, itemque lapideum, in delubris „ communibus. Textile ne operoſius, quam „ mulieris opus menſtruum. Color autem albus præcipue decorus deo eſt tum in ceteris, tum maxime in textili: tincta vero abſint, niſi a bellicis inſignibus. Diviniſſima „ autem dona, aves & formæ ab uno pictore „ uno abſolutæ die: itemque cetera hujus „ exempli dona ſunto. „ Hæc illi placent; ſed ego cetera non tam reſtricte præfinio, vel ho-

minum vitiis, vel ſubſidiis temporum victus. Terræ cultum ſegniorem ſuſpicor fore, ſi ad eam tuendam, ferroque ſubigendam, ſuperſtitionis aliquid acceſſerit.

Att. Habeo iſta. Nunc de ſacris perpetuis, 46
& de manium jure reſtat. *M.* O miram memoriam, Pomponi, tuam! at mihi iſta exciderant. *Att.* Ita credo; ſed tamen hoc magis eas res & memini, & exſpecto, quod & ad pontificium jus & ad civile pertinent. *M.* Vero; & apertiſſima ſunt iſtis de rebus & reſponſa & ſcripta multa; & ego in hoc omni ſermone noſtro, quod ad cunque legis genus me diſputatio noſtra deduxerit, tractabo, quoad potero, ejus ipſius generis jus civile noſtrum: ſed ita, locus ipſe ut notus ſit, ex quo ducatur quæque pars juris; ut non difficile ſit, qui paulum modo ingenio poſſit moveri, quæcunque nova cauſa conſultatiove acciderit, ejus tenere jus, cum ſciat a quo ſit
capite repetendum. Sed jureconſulti, ſive er- 19
roris objiciendi cauſa, quo plura & difficilio- 47
ra ſcire videantur, ſive, quod ſimilius veri eſt, ignoratione docendi, (nam non ſolum ſcire aliquid, artis eſt, ſed quædam ars etiam docendi,) ſæpe, quod poſitum eſt in una cognitione, id in infinita diſpartiuntur: velut in

hoc ipſo genere, quam magnum illud Scævolæ faciunt, pontifices ambo, & iidem juris peritiſſimi? Sæpe, inquit Publii filius, ex patre audivi, pontificem neminem bonum eſſe, niſi qui jus civile cognoſſet. Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem, de jure parietum, aut aquarum, aut ullo omnino? Ergo, quod cum religione conjunctum eſt. Id autem quantulum eſt? de ſacris, credo, de votis, de feriis, de ſepulcris, & ſi quid ejusmodi eſt. Cur igitur hæc tanta facimus, cum cetera perparva ſint? De ſacris autem, qui locus patet latius, hæc ſit una ſententia, ut conſerventur ſemper, & deinceps familiis prodantur, &, ut in lege poſui, *perpetua* ſint *ſa-*
48 *cra.* Hoc uno poſito, hæc jura pontificum auctoritate conſecuta ſunt, ut ne morte patris familias ſacrorum memoria occideret; iis eſſent ea adjuncta, ad quos ejusdem morte pecunia venerit. Hoc uno poſito, quod eſt ad cognitionem diſciplinæ ſatis, innumerabilia naſcuntur, quibus implentur juriſconſultorum libri: quæruntur enim, qui adſtringantur ſacris. Heredum cauſa juſtiſſima eſt; nulla eſt enim perſona, quæ ad vicem ejus, qui e vita emigraverit, propius accedat. Deinde, qui morte teſtamentove ejus tantundem

capiat, quantum omnes heredes; id quoque
ordine: eſt enim ad id, quod propoſitum eſt,
accommodatum. Tertio loco, ſi nemo ſit he-
res, is, qui de bonis, quæ ejus fuerint, cum
moritur, uſu ceperit plurimum poſſidendo.
Quarto, ſi nemo ſit, qui ullam rem ceperit,
de creditoribus ejus, qui plurimum ſervet.
Extrema illa perſona eſt, ut is, qui ei, qui 49
ei, qui mortuus ſit, pecuniam debuerit, ne-
minique eam ſolverit, perinde habeatur, qua-
ſi eam pecuniam ceperit. Hæc nos a Scæ- 20
vola didicimus; non ita deſcripta ab anti-
quis. Nam illi quidem his verbis docebant,
tribus modis ſacris adſtringi: hereditate; aut,
ſi majorem partem pecuniæ capiat; aut, ſi
major pars pecuniæ legata eſt, ſi inde quip-
piam ceperit. Sed pontificem ſequamur. Vi- 50
detis igitur omnia pendere ex uno illo, quod
pontifices pecuniam ſacris conjungi volunt;
iisdemque ferias, & cæremonias adſcriben-
das putant. Atque etiam dant hoc Scævolæ,
quod eſt partitio: ut, ſi in teſtamento de-
ducta, ſcripta non ſit, ipſique minus ceperint,
quam omnibus heredibus relinquatur, ſacris
ne alligentur. In donatione hoc iidem ſecus
interpretantur: & quod paterfamilias in ejus
donatione, qui in ipſius poteſtate eſſet, ap-

probavit, ratum eſt; quod eo inſciente factum
51 eſt, ſi id is non approbat, ratum non eſt. His propoſitis, quæſtiunculæ multæ naſcuntur; quas qui non intelligat, ſi ad caput referat, per ſe ipſe facile perſpiciat: veluti, ſi minus quis cepiſſet, ne ſacris alligaretur; ac poſt de ejus heredibus aliquis exegiſſet pro ſua parte id, quod ab eo, cujus ipſe heres eſſet, prætermiſſum fuiſſet; eaque pecunia non minor eſſet facta cum ſuperiore exactione, quam heredibus omnibus eſſet relicta; qui eam pecuniam exegiſſet, ſolum ſine coheredibus, ſacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum ſit, quam ſine religione capere liceat, is per æs & libram heredem teſtamenti ſolvat; propterea quod eo loco res eſt, ita ſoluta hereditate, quaſi ea pecunia legata
21 non eſſet. Hoc ego loco multisque aliis quæ-
52 ro a vobis, Scævolæ, pontifices maximi, & homines, meo quidem judicio, acutiſſimi, quid ſit, quod ad jus pontificium civile appetatis; civilis enim juris ſcientia pontificium quodam modo tollitis. Nam ſacra cum pecunia, pontificum auctoritate, nulla lege, conjuncta ſunt. Itaque ſi vos tantummodo pontifices eſſetis, pontificalis maneret auctoritas: ſed quod iidem juris civilis eſtis peritiſſimi, hac

ſcientia illam eluditis. Placuit P. Scævolæ & Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantundem caperent, quantum omnes heredes, ſacris alligari. Habeo jus pontificium. Quid huc acceſſit ex jure civili? 53
partitionis caput, ſcriptum caute, ut centum numi deducerentur. Inventa eſt ratio, cur pecunia ſacrorum moleſtia liberaretur. Quod ſi hoc, qui teſtamentum faciebat, cavere noluiſſet, admonet juriſconſultus hic quidem ipſe Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur. Super dicebant, qui quid cepiſſet, adſtringi. Rurſus ſacris liberantur. Hoc vero nihil ad pontificium jus, & e medio eſt jure civili, ut per æs & libram heredem teſtamenti ſolvant, & eodem loco res ſit, quaſi ea pecunia legata non eſſet, ſi is, cui legatum eſt, ſtipulatus eſt id ipſum, quod legatum eſt, ut ea pecunia ex ſtipulatione debeatur, ſitque ea [*non alligata ſacris.*]

Venio nunc ad manium jura, quae majo- 54
res noſtri & ſapientiſſime inſtituerunt, & religioſiſſime coluerunt. Februario autem menſe, qui tunc extremus anni menſis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut ſcriptum a Siſenna eſt, Decembri facere ſo-

*lebat. Cujus ego rei cauſam cum mecum quae-
rerem, Brutum reperiebam idcirco a more ma-
jorum diſceſſiſſe, (nam Siſennam video cauſam,
cur is vetus inſtitutum non ſervarit, ignora-
re; Brutum autem majorum inſtitutum temere
neglexiſſe, non ſit mihi veriſimile,)* doctum ho-
minem ſane, cujus fuit Accius perfamiliaris:
ſed menſem, credo, extremum anni, ut vete-
res Februarium, ſic hic Decembrem ſequeba-
tur. Hoſtia autem maxima parentare, pietati
22 eſſe adjunctum putabat. Jam tanta religio eſt
55 ſepulcrorum, ut extera ſacra & gentem in-
ferri fas negent eſſe; idque apud majores no-
ſtros A. Torquatus in gente Popilia judica-
vit. Nec vero tam denicales, quæ a nece ap-
pellatæ ſunt, qua reſident mortui, quam ce-
terorum cœleſtium quieti dies, *feriae* nomi-
narentur, niſi majores eos, qui ex hac vita
migraſſent, in deorum numero eſſe voluiſſent:
eas in eos dies conferre jus, quibus neque
ipſius, neque publicæ feriæ ſint: totaque hu-
jus juris compoſitio pontificalis magnam re-
ligionem cæremoniamque declarat. Neque
neceſſe eſt ediſſeri a nobis, quæ finis funeſtæ
familiæ; quod genus ſacrificii Lare verveci-
bus fiat; quemadmodum os rejectum terræ
obtegatur; quæque in porca contracta jura

ſint; quo tempore incipiat ſepulcrum eſſe, & religione teneatur. At mihi quidem anti- 56
quiſſimum ſepulturæ genus id fuiſſe videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur. Redditur enim terræ corpus, & ita locatum ac ſitum, quaſi operimento matris obducitur: eodemque ritu in eo ſepulcro, quod procul ad Fontis aras, regem noſtrum Numam conditum accepimus; gentemque Corneliam usque ad memoriam noſtram hac ſepultura ſcimus eſſe uſam. C. Marii ſitas reliquias apud Anienem diſſipari juſſit Sulla victor, acerbiore odio incitatus, quam ſi tam ſapiens fuiſſet, quam fuit vehemens. Quod haud ſcio an ti- 57
mens ſuo corpori poſſe accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. Declarat enim Ennius de Africano, *Hic eſt ille ſitus.* Vere; nam ſiti dicuntur ii, qui conditi ſunt: nec tamen eorum ante ſepulcrum eſt, quam juſta facta, & corpus incenſum eſt: & quod nunc communiter in omnibus ſepultis penitus, humati dicantur; id erat proprium tum in iis, quos humus injecta contegeret: eumque morem jus pontificale confirmat. Nam priusquam in os injecta gleba eſt, locus ille, ubi crematum eſt corpus, nihil habet religionis: injecta gleba, tum & illic humatus eſt,

& gleba vocatur; ac tum denique multa religioſa jura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare projectus eſſet, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os ſupra terram non exſtaret: porcam heredi eſſe contractam, & habendas triduum ferias, & porco femina piaculum pati: ſi in mari mortuus eſſet, eadem, præter piaculum & ferias.

23 *Att.* Video, quæ ſint in pontificio jure. Sed
58 quæro, quidnam ſit in legibus. *M.* Pauca ſane, Tite, &, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem ſpectant, quam ad jus ſepulcrorum. *Hominem mortuum*, inquit lex in XII tabulis, *in urbe ne ſepelito, neve urito.* Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, *neve urito*, indicat, non qui uratur ſepeliri, ſed qui humetur. *Att.* Quid, qui poſt XII in urbe ſepulti ſunt, clari viri? *M.* Credo, Tite, fuiſſe, aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis cauſa tributum eſt, ut Publicolæ, ut Tuberto, quod eorum poſteri jure tenuerunt; aut eos, ſi qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis cauſa ſoluti legibus, conſecuti ſunt. Sed in urbe ſepeliri lex vetat. Sic decretum a pontificum collegio, non eſſe jus in loco publico fieri ſepulcrum. Noſtis ex-

tra portam Collinam ædem Honoris: & aram
in eo loco fuiſſe, memoriæ proditum eſt. Ad
eam cum lamina eſſet inventa, & in ea ſcrip-
tum, DOMINA HONORIS; ea cauſa fuit ædis
hujus dedicandæ. Sed cum multa in eo loco
ſepulcra fuiſſent, exarata ſunt: ſtatuit enim
collegium, locum publicum non potuiſſe pri-
vata religione obligari. Jam cetera in XII 59
minuendi ſumtus lamentationesque funeris,
tranſata de Solonis fere legibus. *Hoc plus*,
inquit, *ne facito. Rogum aſcia ne polito*. Noſ-
tis quæ ſequuntur. Diſcebamus enim pueri
XII, ut carmen neceſſarium; quas jam nemo
diſcit. Extenuato igitur ſumtu, tribus rici-
niis, & vinculis purpuræ, & decem tibicini-
bus, tollit etiam lamentationem. *Mulieres
genas ne radunto, neve leſſum funeris ergo ha-
bento*. Hoc veteres interpretes, Sex. Aelius,
L. Acillius non ſatis ſe intelligere dixerunt,
ſed ſuſpicari veſtimenti aliquod genus fune-
bris: L. Aelius, leſſum, quaſi lugubrem eju-
lationem, ut vox ipſa ſignificat: quod eo ma-
gis judico verum eſſe, quia lex Solonis id ip-
ſum vetat. Hæc laudabilia, & locupletibus
fere cum plebe communia. Quod quidem maxi- 60
me e natura eſt, tolli fortunæ diſcrimen in
morte. Cetera item funebria, quibus luctus 24

augetur, Duodecim ſuſtulerunt. *Homini,* inquit, *mortuo ne oſſa legito, quo poſt funus faciat.* Excipit bellicam peregrinamque mortem. Hæc præterea ſunt in legibus de unctura; quibus *ſervilis unctura* tollitur, omnisque *circumpotatio.* Quæ & recte tolluntur; neque tollerentur, niſi fuiſſent. *Ne ſumtuoſa reſperſio, ne longae coronae, nec acerrae* prætereantur. Illa jam ſignificatio eſt, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod *coronam virtute partam,* & ei, qui peperiſſet, & ejus parenti, ſine fraude eſſe lex impoſitam jubet: credoque, quod erat factitatum, ut uni plura fierent, lectique plures ſternerentur; id quoque ne fieret, lege ſanctum eſt. Qua in lege cum eſſet, *Neve aurum addito,* quam humane excipit altera lex, *Quoi auro dentes vincti eſcunt, aſt im cum illo ſepelire urereve, ſe fraude eſto.* Et ſimul illud videtote, aliud habi-
61 tum eſſe, ſepelire, & urere. Duæ ſunt præterea leges de ſepulcris, quarum altera privatorum ædificiis, altera ipſis ſepulchris cavet. Nam quod *rogum buſtumve novum* vetat *propius ſexaginta pedes adjici aedes alienas, invito domino;* incendium videtur arcere. Quod autem *forum,* id eſt, veſtibulum ſepulcri, *buſtumve uſucapi* vetat, tuetur jus ſepul-

trorum. Hæc habemus in Duodecim; ſane ſecundum naturam, quæ norma legis eſt. Reliqua ſunt in more: funus ut indicatur, ſi quid ludorum; dominusque funeris utatur accenſo atque lictoribus. *Honoratorum viro-* 62
rum laudes in concione memorentur, easque etiam cantus ad tibicinem proſequatur; cui nomen *Neniae:* quo vocabulo etiam Græcis cantus lugubres nominantur. *Q.* Gaudeo no- 25
ſtra jura ad naturam accommodari; majorumque ſapientia admodum delector. *M.* Sed credo, Quinte, ut ceteros ſumtus, ſic etiam ſepulcrorum modum recte requiri. Quos enim ad ſumtus progreſſa jam iſta res ſit, in C. Figuli ſepulcro vides. Sed credo minimam olim iſtius rei fuiſſe cupiditatem. Alioquin multa exſtarent exempla majorum. Noſtræ quidem legis interpretes, quo capite jubentur ſumtus & luctum removere a deorum manium jure, hoc intelligunt, in primis ſepulcrorum magnificentiam eſſe minuendam. Nec 63
hæc a ſapientiſſimis legum ſcriptoribus neglecta ſunt. Nam & Athenis jam ille mos a Cecrope, ut ajunt, permanſit, hoc jus terra humandi; quam cum proximi injecerant, obductaque terra erat, frugibus obſerebatur, ut ſinus & gremium quaſi matris mortuo tri-

bueretur, ſolum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulæ, quas inibant propinqui coronati; apud quas de mortui laude, cum quid veri erat, prædicatum: nam mentiri nefas habebatur. Ita juſta
64 confecta erant. Poſteaquam, ut ſcribit Phalereus, ſumtuoſa fieri funera, & lamentabilia cœpiſſent, Solonis lege ſublata ſunt; quam legem eisdem prope verbis noſtri Decemviri in decimam tabulam conjecerunt. Nam de tribus riciniis, & pleraque illa Solonis ſunt: de lamentis vero expreſſa verbis ſunt. *Mulieres genas ne radunto, neve leſſum, funeris er-*
26 *go, habento.* De ſepulcris autem nihil eſt apud Solonem amplius, quam, *Ne quis ea deleat, neve alienum inferat:* pœnaque eſt, *Si quis buſtum* (nam id puto appellari τύμβον) *aut monumentum*, inquit, *aut columnam violarit, dejecerit, fregerit.* Sed poſt aliquanto, propter has amplitudines ſepulcrorum, quas in Ceramico videmus, lege ſanctum eſt, *ne quis ſepulcrum faceret operoſius, quam quod decem*
65 *homines effecerint triduo.* Neque id opere tectorio exornari, nec Hermas hos, quos vocant, licebat imponi; nec de mortui laude, niſi in publicis ſepulturis; nec ab alio, niſi qui publice ad eam rem conſtitutus eſſet, di-

ci licebat. Sublata etiam erat celebritas vi-
rorum ac mulierum, quo lamentatio minue-
retur: habet enim luctum concurſus homi-
num. Quocirca Pittacus omnino accedere 66
quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait
rurſus idem Demetrius, increbuiſſe eam fu-
nerum ſepulcrorumque magnificentiam, quæ
nunc fere Romæ eſt; quam conſuetudinem
lege minuit ipſe. Fuit enim hic vir, ut ſcitis,
non ſolum eruditiſſimus, ſed etiam civis e re-
publica maxime, tuendæque civitatis peritiſſi-
mus. Iſte igitur ſumtum minuit non ſolum
pœna, ſed etiam tempore: ante lucem enim
juſſit efferri Sepulcris autem novis finivit mo-
dum. Nam ſuper terræ tumulum noluit quid
ſtatui, niſi columellam, tribus cubitis ne al-
tiorem, aut menſam, aut labellum; & huic
procurationi certum magiſtratum præfecerat.
Hæc igitur Athenienſes tui. Sed videamus 27
Platonem, qui juſta funerum rejicit ad inter- 67
pretes religionum; quem nos morem tene-
mus. De ſepulcris autem dicit hæc: „ Vetat
„ ex agro culto, eove, qui coli poſſit, ullam
„ partem ſumi ſepulcro: ſed, quæ natura agri
„ tantummodo efficere poſſit, ut mortuorum
„ corpora ſine detrimento vivorum recipiat,
„ ea potiſſimum ut compleatur: quæ autem

„ terra fruges ferre, &, ut mater, cibos ſup-
„ peditare poſſit, eam ne quis nobis minuat,
68 „ neve vivus, neve mortuus. Exſtrui autem
„ vetat ſepúlcrum altius, quam quod quin-
„ que diebus homines quinque abſolverint:
„ nec e lapide excitari plus, nec imponi, quam
„ quod capiat laudem mortui, inciſam ne plus
„ quatuor heroicis verſibus; „ quos *longos* appellat Ennius. Habemus igitur hujus quoque auctoritatem de ſepulcris ſummi viri; a quo iterum funerum ſumtus præfinitur ex cenſibus, a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum, & reliqua poſt mortem tranquillitate bonorum, pœnis impiorum.

69 Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionis locum. *Q.* Nos vero, frater, & copioſe quidem: ſed perge ad cetera. *M.* Pergam quidem: & quoniam libitum eſt vobis me ad hæc impellere, hodierno ſermone conficiam, ſpero; hoc præſertim die. Video enim Platonem idem feciſſe, omnemque orationem ejus de legibus, peroratam eſſe uno æſtivo die. Sic igitur faciam, & dicam de magiſtratibus: id enim eſt profecto, quod, conſtituta religione, rempublicam contineat maxime. *Att.* Tu vero dic, & iſtam rationem, quam cœpiſti, tene.

M. TULLII CICERONIS
DE
LEGIBUS
LIBER III.

MARCUS.

SEQUAR igitur, ut inſtitui, divinum illum 1
virum; quem quadam admiratione commo- 1
tus, ſæpius fortaſſe laudo, quam neceſſe eſt.
Att. Platonem videlicet dicis. *M.* Iſtum ip-
ſum, Attice. *Att.* Tu vero eum nec nimis
valde unquam, nec nimis ſæpe laudaveris.
Nam hoc mihi etiam noſtri illi, qui neminem,
niſi ſuum, laudari volunt, concedunt, ut eum
arbitratu meo diligam. *M.* Bene hercle fa-
ciunt. Quid enim eſt elegantia tua dignius?
cujus & vita, & oratio conſecuta mihi vi-
detur difficillimam illam ſocietatem gravita-
tis cum humanitate. *Att.* Sane gaudeo, quod
te interpellavi, quandoquidem tam præclarum
mihi dediſti judicii tui teſtimonium. Sed per- 2
ge, ut cœperas. *M.* Laudemus igitur prius
legem ipſam veris & propriis generis ſui lau-
dibus. *Att.* Sane quidem, ſicut de religionum

lege feciſti. *M.* Videtis igitur, magiſtratus
hanc eſſe vim, ut præſit, præſcribatque recta
& utilia & conjuncta cum legibus. Ut enim
magiſtratibus leges, ita populo præſunt ma-
giſtratus; vereque dici poteſt, magiſtratum
legem eſſe loquentem, legem autem, mutum
3 magiſtratum. Nihil porro tam aptum eſt ad
jus conditionemque naturæ, (quod cum di-
co, legem a me dici, nihilque aliud intelligi
volo,) quam imperium, ſine quo nec domus
ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum uni-
verſum genus ſtare, nec rerum natura om-
nis, nec ipſe mundus poteſt. Nam & hic deo
paret, & huic obediunt maria terræque, &
hominum vita juſſis ſupremæ legis obtempe-
2 rat. Atque, ut ad hæc citeriora veniam, &
4 notiora nobis; omnes antiquæ gentes regibus
quondam paruerunt: quod genus imperii pri-
mum ad homines juſtiſſimos & ſapientiſſimos
deferebatur; idque in republica noſtra maxi-
me valuit, quoad ei regalis poteſtas præfuit:
deinde etiam deinceps poſteris prodebatur;
quod & in his etiam, qui nunc regnant, ma-
net. Quibus autem regia poteſtas non pla-
cuit, non ii nemini, ſed non ſemper uni pare-
re voluerunt. Nos autem, quoniam leges da-
mus liberis populis; quæque de optima re-

publica ſentiremus, in ſex libris ante dixi-
mus; accommodabimus hoc tempore leges
ad illum, quem probamus, civitatis ſtatum.
Magiſtratibus igitur opus eſt; ſine quorum 5
prudentia ac diligentia eſſe civitas non po-
teſt, quorumque deſcriptione omnis reipubli-
cæ moderatio continetur. Neque ſolum iis
præſcribendus eſt imperandi, ſed etiam ci-
vibus obtemperandi modus. Nam & qui bene
imperat, paruerit aliquando neceſſe eſt; &
qui modeſte paret, videtur, qui aliquando im-
peret, dignus eſſe. Itaque oportet & eum, qui
paret, ſperare, ſe aliquo tempore imperatu-
rum; & illum, qui imperat, cogitare, brevi
tempore ſibi eſſe parendum. Nec vero ſolum
ut obtemperent obediantque magiſtratibus,
ſed etiam ut eos colant diligantque, præſcri-
bimns, ut Charondas in ſuis facit legibus.
Noſter vero Plato Titanum e genere ſtatuit
eos, qui, ut illi cœleſtibus, ſic hi adverſentur
magiſtratibus. Quæ cum ita ſint, ad ipſas
jam leges veniamus, ſi placet. *Att.* Mihi ve-
ro & iſtud, & ordo iſte rerum placet.

M. *Juſta imperia ſunto; iisque cives mo-* 3
deſte, ac ſine recuſatione parento. Magiſtratus 6
nec obedientem & noxium civem multa, vincu-
lis, verberibusve coerceto; ni par, majorve po-

teſtas, populusve prohibeſſit; ad quos provo-
catio eſto. Cum magiſtratus judicaſſit, inro-
gaſſitve; per populum multae, poenae certatio
eſto. Militiae ab eo, qui imperabit, provocatio
ne eſto; quodque is, qui bellum gerat, impe-
raſſit, jus ratumque eſto. Minores magiſtra-
tus, partiti juris, plures in plera ſunto. Mi-
litiae, qui juſſi erunt, imperanto, eorumque tri-
buni ſunto. Domi pecuniam publicam cuſtodi-
unto: vincula ſontium ſervanto: capitalia vin-
dicantó. aes, argentum, aurumve publice ſi-
gnanto: lites contractas judicanto: quodcun-
7 que ſenatus creverit, agunto. Suntoque aedi-
les coeratores urbis, annonae, ludorumque ſol-
lemnium: ollisque ad honoris *amplioris gra-
dum is primus adſcenſus eſto. Cenſores, popu-
li aevitates, ſoboles, familias, pecuniasque cen-
ſento: urbis templa, vias, aquas, aerarium,
vectigalia tuento: populique partes in tribus
diſtribuunto: exin pecunias, aevitates, ordines
partiunto: equitum, peditumque prolem adſcri-
bunto: coelibes eſſe prohibento: mores populi
regunto: probrum in ſenatu ne relinquunto:
bini ſunto: magiſtratum quinquennium ha-
bento: reliqui magiſtratus annui ſunto: ea-
8 que poteſtas ſemper eſto. Juris diſceptator,
qui privata judicet, judicarive jubeat, praetor

eſto: is juris civilis cuſtos eſto: huic poteſtate pari, quotcunque ſenatus creverit, populusve juſſerit, tot ſunto. Regio imperio duo ſunto: iique praeeundo, judicando, conſulendo praetores, judices, conſules appellantor: militiae ſummum jus habento, nemini parento: ollis ſalus populi ſuprema lex eſto. Eundem magiſtratum, ni interfuerint decem anni, ne quis capito. Aevitatem annali lege ſervanto. Aſt quando duellum gravius, diſcordiaeve civium eſcunt, oenus, ne amplius ſex menſes, ſi ſenatus creverit, idem juris, quod duo conſules, teneto; isque ave ſiniſtra dictus, populi magiſter eſto. Equitemque qui regat habeto pari jure cum eo, quicunque erit juris diſceptator. Aſt quando [conſul] is eſt magiſter populi; reliqui magiſtratus ne ſunto. Auſpicia patrum ſunto: ollique ex ſe produnto, qui comitiatu creare conſules rite poſſint. Imperia, poteſtates, legationes, cum ſenatus creverit populusve juſſerit, ex urbe exeunto: duella juſta juſte gerunto: ſociis parcunto: ſe & ſervos continento: populi ſui gloriam augento: domum cum laude redeunto. Rei ſuae ergo ne quis legatus eſto. Plebes quos pro ſe contra vim, auxilii ergo, decem creaſſit, tribuni ejus ſunto: quodque ii prohibeſſint, quodque plebem rogaſſint, ratum

eſto; ſanctique ſunto: neve plebem orbam tri-
10 *bunis relinquunto. Omnes magiſtratus au-ſpicium, judiciumque habento: ex quois ſena-tus eſto: ejus decreta rata ſunto. Aſt ni pote-ſtas par, majorve prohibeſſit, ſenatus conſulta perſcripta ſervanto. Is ordo vitio vacato: ce-teris ſpecimen eſto. Creatio magiſtratuum, ju-dicia, populi juſſa, vetita, cum ſuffragio con-ſciſcentur, optimatibus nota, plebi libera ſun-*
4 *to. At ſi quid erit, quod extra magiſtratus coeratore oeſus ſit; qui coeret populus creato, eique jus coerandi dato. Cum populo patribus-que agendi jus eſto conſuli, praetori, magiſtro populi, equitumque, eique, quem produnt pa-tres conſulum rogandorum ergo: tribuniſque, quos ſibi plebes rogaſſit, jus eſto cum patribus agendi: iidem ad plebem, quod oeſus erit, fe-*
11 *runto. Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica ſunto. Senatori, qui nec ade-rit, aut cauſa, aut culpa eſto. Loco ſenator, & modo orato: cauſas populi teneto. Vis in po-pulo abeſto. Par, majorve poteſtas plus va-leto. Aſt qui turbaſſit in agendo, fraus aucto-ris eſto. Interceſſor rei malae, ſalutaris civis eſto. Qui agent, auſpicia ſervanto: auguri pa-rento: promulgata, propoſita, in aerario co-gnita, agunto: nec plus, quam de ſingulis re-*

*bus ſemel conſulunto: rem populum docento:
doceri a magiſtratibus privatisque patiunto.
Privilegia ne irroganto: de capite civis, niſi
per maximum comitiatum, ollosque, quos cen-
ſores in partibus populi locaſſint, ne ferunto:
donum ne capiunto, neve danto, neve petenda,
neve gerenda, neve geſta poteſtate. Quod quis
earum rerum migraſſit, noxiae poena par eſto.
Cenſores fide legem cuſtodiunto. Privati ad
eos acta referunto: nec eo magis lege liberi
ſunto.* Lex recitata eſt. Diſce rem, & tabel- 5
lam jubebo dari.

Q. Quam brevi, frater, in conſpectu poſi- 12
ta eſt a te omnium magiſtratuum deſcriptio;
ſed ea pæne noſtræ civitatis; etſi a te paulum
allatum eſt novi. *M.* Rectiſſime, Quinte, ani-
madvertis: hæc eſt enim, quam Scipio lau-
dat in libris, & quam maxime probat tem-
perationem reipublicæ; quæ effici non po-
tuiſſet, niſi tali deſcriptione magiſtratuum.
Nam ſic habetote, magiſtratibus, iisque, qui
præſint, contineri rempublicam, & ex eorum
compoſitione, quod cujusque reipublicæ ge-
nus ſit, intelligi. Quæ res cum ſapientiſſime
moderatiſſimeque conſtituta eſſet a majori-
bus noſtris, nihil habui, ſane non multum,
quod putarem novandum in legibus. *Att.*

13 Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fe-
ciſti admonitu & rogatu meo, ſic de magiſtra-
tibus, ut diſputes, quibus de cauſis maxime
placeat iſta deſcriptio. *M.* Faciam, Attice, ut
vis; & locum iſtum totum, ut a doctiſſimis
Græciæ quæſitum & diſputatum eſt, explica-
bo; &, ut inſtitui, noſtra jura attingam. *Att.*
Iſtud maxime exſpecto diſſerendi genus. *M.*
Atqui pleraque ſunt dicta in illis libris, cum
14 de optima republica quæreretur. Sed hujus
loci de magiſtratibus ſunt propria quædam,
a Theophraſto primum, deinde a Dione Stoi-
6 co quæſita ſubtilius. *Att.* Ain' tandem? eti-
am a Stoicis iſta tractata ſunt? *M.* Non ſa-
ne, niſi ab eo, quem modo nominavi, & po-
ſtea a magno homine, & in primis erudito,
Panætio. Nam veteres verbo tenus, acute
illi quidem, ſed non ad hunc uſum popula-
rem atque civilem, de republica diſſerebant.
Ab hac familia magis iſta manarunt, Plato-
ne principe: poſt Ariſtoteles illuſtravit om-
nem hunc civilem in diſputando locum, He-
raclidesque Ponticus, profectus ab eodem Pla-
tone. Theophraſtus vero inſtitutus ab Ariſto-
tele, habitavit, ut ſcitis, in eo genere rerum:
ab eodemque Ariſtotele doctus Dicæarchus,
huic rationi ſtudioque non defuit. Poſt a Theo-

phraſto Phalereus ille Demetrius, de quo
feci ſupra mentionem, mirabiliter doctrinam
ex umbraculis eruditorum otioque, non mo-
do in ſolem atque pulverem, ſed in ipſum
diſcrimen aciemque produxit. Nam & me-
diocriter doctos magnos in republica viros,
& doctiſſimos homines non nimis in repub-
lica verſatos, multos commemorare poſſumus.
Qui vero utraque re excelleret, ut & doctri-
næ ſtudiis & regenda civitate princeps eſſet,
quis facile, præter hunc, inveniri poteſt? *Att.*
Puto poſſe, & quidem aliquem de tribus no- 7
bis. Sed perge, ut cœperas. 15

M. Quæſitum igitur ab illis eſt, placeret-
ne unum in civitate eſſe magiſtratum, cui reli-
qui parerent; quod exactis regibus intelligo
placuiſſe noſtris majoribus. Sed quoniam re-
gale civitatis genus, probatum quondam, poſt-
ea non tam regni, quam regis vitiis, repu-
diatum eſt; nomen tantum videbitur regis
repudiatum, res manebit, ſi unus omnibus
reliquis magiſtratibus imperabit. Quare nec 16
Ephori Lacedæmone ſine cauſa a Theopom-
po oppoſiti regibus, nec apud nos conſulibus
tribuni. Nam illud quidem ipſum, quod in
jure poſitum eſt, habet conſul, ut ei reliqui
magiſtratus omnes pareant, excepto tribuno,

qui poſt exſtitit, ne id, quod fuerat, eſſet:
hoc enim primum minuit conſulare jus, quod
exſtitit ipſe, qui eo non teneretur: deinde
quod attulit auxilium reliquis non modo ma-
giſtratibus, ſed etiam privatis, conſuli non
17 parentibus. *Q.* Magnum dicis malum: nam,
iſta poteſtate nata, gravitas optimatium ce-
cidit, convaluitque jus multitudinis. *M.* Non
eſt ita, Quinte: non enim jus illud ſolum ſu-
perbius populo, ſed violentius videri neceſſe
erat; quo poſteaquam modica & ſapiens tem-
peratio acceſſit, converſa lex in omnes eſt * * *

Deeſt omnium hujus legis capitum explicatio a principio, usque ad hoc caput, Domum cum l.

8 *Domum cum laude redeunto.* Nihil enim,
18 præter laudem bonis atque innocentibus, ne-
que ex hoſtibus, neque a ſociis reportandum. Jam illud apertum profecto eſt, nihil eſſe turpius, quam quemquam legari niſi reipublicæ cauſa. Omitto, quemadmodum iſti ſe gerant atque geſſerint, qui legatione hereditates aut ſyngraphas ſuas perſequuntur. In hominibus eſt hoc fortaſſe vitium. Sed quæro, quid reapſe ſit turpius, quam ſine procuratione ſenator legatus, ſine mandatis, ſine ullo reipublicæ munere? quod quidem genus lega-

tionis ego conſul, quamquam ad commodum
ſenatus pertinere videbatur, tamen, appro-
bante ſenatu frequentiſſimo, niſi mihi leviſſi-
mus tribunus plebis tum interceſſiſſet, ſuſtu-
liſſem. Tamen minui tempus, &, quod erat
infinitum, annuum feci. Ita turpitudo manet,
diuturnitate ſublata. Sed jam, ſi placet, de
provinciis decedatur, in urbemque redeatur.
Att. Nobis vero placet; ſed iis, qui in pro-
vinciis ſunt, minime placet. *M.* At vero, Tite, 19
ſi pareant his legibus, nihil erit his urbe, ni-
hil domo ſua dulcius; nec laborioſius mole-
ſtiusque provincia.

Sed ſequitur lex, quæ ſancit eam tribuno-
rum plebis poteſtatem, quæ in republica no-
ſtra; de qua diſſeri nihil neceſſe eſt. *Q.* At
mehercule ego, frater, quæro, de iſta poteſta-
te quid ſentias. Nam mihi quidem peſtifera
videtur, quippe quæ in ſeditione, & ad ſe-
ditionem nata ſit: cujus primum ortum, ſi re-
cordari volumus, inter arma civium, & oc-
cupatis & obſeſſis urbis locis, procreatum vi-
demus: deinde cum eſſet cito ablegatus, tan-
quam ex XII tabulis, inſignis ad deformita-
tem puer, brevi tempore recreatus, multoque
tætrior & fœdior natus eſt. Quem enim ille 9
non edidit? qui primum, ut impio dignum

fuit, patribus omnem honorem eripuit; om-
nia infima ſummis paria fecit, turbavit, miſ-
cuit: cum afflixiſſet principum gravitatem,
20 nunquam tamen conquievit. Atque ut C. Fla-
minium, atque ea, quæ jam priſca ſunt, re-
linquam; quid juris bonis viris Ti. Gracchi
tribunatus reliquit? etſi quinquennio ante,
D. Brutum & P. Scipionem conſules, quos &
quantos viros! homo omnium infimus & ſor-
didiſſimus, tribunus plebis C. Curiatius in vin-
cula conjecit: quod ante factum non erat.
C. vero Gracchus ruinis & ſicis iis, quas ip-
ſe ſe projeciſſe in forum dixit, quibus digla-
diarentur inter ſe cives, nonne omnem rei-
publicæ ſtatum permutavit? Quid jam de Sa-
turnini ſupplicio, reliquisque dicam? quos ne
depellere quidem a ſe ſine ferro potuit res-
21 publica? Cur autem aut vetera, aut aliena
proferam potius, quam & noſtra, & recentia?
Quis unquam tam audax, tam inimicus no-
bis fuiſſet, ut cogitaret unquam de ſtatu no-
ſtro labefactando, niſi mucronem aliquem tri-
bunitium exacuiſſet in nos? quem cum ho-
mines ſcelerati ac perditi, non modo ulla in
domo, ſed nulla in gente reperirent, gentes
ſibi in tenebris reipublicæ perturbandas pu-
taverunt. Quod nobis quidem egregium, &

ad

ad immortalitatem memoriæ glorioſum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuiſſe reperiri, niſi cui ne eſſe quidem licuiſſet tribuno. Sed ille quas ſtrages edidit? eas vi 22
delicet, quas ſine ratione, ac ſine ulla ſpe bona furor edere potuit impuræ beluæ, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in iſta quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis ſua lege injuriæ faciendæ poteſtatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit; Pompejumque noſtrum ceteris rebus omnibus, ſemper ampliſſimis ſummisque effero laudibus; de tribunitia poteſtate taceo: nec enim reprehendere libet, nec laudare poſſum. *M.*
Vitia quidem tribunatus præclare, Quinte, 10
perſpicis. Sed eſt iniqua in omni re accuſan- 23
da, prætermiſſis bonis, malorum enumeratio, vitiorumque ſelectio. Nam iſto quidem modo vel conſulatus vituperio eſt, ſi conſulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in iſta ipſa poteſtate ineſſe quiddam mali. Sed bonum, quod eſt quæſitum in ea, ſine iſto malo non haberemus. Nimia poteſtas eſt tribunorum plebis: quis negat? ſed vis populi multo ſævior multoque vehementior, quæ ducem quod habet, interdum lenior eſt, quam ſi nullum haberet. Dux enim

ſuo periculo progredi cogitat: populi impetus periculi rationem ſui non habet. At ali-
24 quando incenditur. Et quidem ſæpe ſedatur. Quod enim eſt tam deſperatum collegium, in quo nemo e decem ſana mente ſit? quin ipſum Ti. Gracchum non ſolum vetitus, ſed etiam ſublatus interceſſor perculerat. Quid enim illum aliud perculit, niſi quod poteſtatem intercedendi collegæ abrogavit? ſed tu ſapientiam majorum in illo vide. Conceſſa plebi a patribus iſta poteſtate, arma ceciderunt: reſtincta ſeditio eſt: inventum eſt temperamentum, quo tenuiores cum principibus æquari ſe putarent: in quo uno fuit civitatis ſalus. At duo Gracchi fuerunt. Et præter eos quamvis enumeres multos licet; cum deni creantur, nonnullos in omni memoria reperies pernicioſos tribunos? leves, etiam non bonos fortaſſe plures. Invidia quidem ſummus ordo caret: plebes de ſuo jure pericu-
25 loſas contentiones nullas facit. Quamobrem aut exigendi reges non fuerunt; aut plebi re, non verbo danda libertas: quæ tamen ſic data eſt, ut multis præclariſſimis addiceretur,
11 ut auctoritati principum cederet. Noſtra autem cauſa, quæ, optime & dulciſſime frater, incidit in tribunitiam poteſtatem, nihil ha-

buit contentionis cum tribunatu. Non enim
plebs incitata noſtris rebus invidit; ſed vin-
cula ſoluta ſunt, & ſervitia incitata, adjuncto
terrore etiam militari. Neque nobis cum illa
tum peſte certamen fuit, ſed cum graviſſimo
reipublicæ tempore: cui ſi non ceſſiſſem, non
diuturnum beneficii mei patria fructum tu-
liſſet. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis
enim non modo liber, ſed etiam ſervus liber-
tate dignus fuit, cui noſtra ſalus cara non eſ-
ſet? Quod ſi is caſus fuiſſet rerum, quas 26
pro ſalute reipublicæ geſſimus, ut non omni-
bus gratus eſſet; & ſi nos multitudinis vis
furentis inflammata invidia pepuliſſet; ſi tri-
bunus aliquis in me populum, ſicut Gracchus
in Lænatem, Saturnius in Metellum, incitaſ-
ſet; ferremus, o Quinte frater, conſolaren-
turque nos non tam philoſophi, qui Athenis
fuerunt, qui hoc facere debent, quam clariſſi-
mi viri, qui illa urbe pulſi carere ingrata ci-
vitate, quam manere in improba maluerunt.
Pompejum vero quod una iſta in re non ita
valde probas, vix ſatis mihi illud videris at-
tendere, non ſolum ei, quid eſſet optimum,
videndum fuiſſe, ſed etiam quid neceſſarium.
Senſit enim deberi non poſſe huic civitati il-
lam poteſtatem: quippe quam tantopere po-

pulus noſter ignotam expetiſſet, qui poſſet ca-
rere cognita? ſapientis autem civis fuit, cau-
ſam nec pernicioſam, & ita popularem, ut
non poſſet obſiſti, pernicioſe populari civi non
relinquere. Scis ſolere, frater, in hujusmodi
ſermone, ut tranſiri alio poſſit, AD MODUM,
12 dici. *Att.* Prorſus ita eſt. *Q.* Haud equidem
27 aſſentior: tu tamen ad reliqua pergas velim.
M. Perſeveras tu quidem, & in tua vetere
ſententia permanes. *Q.* Nunc mehercule. *Att.*
Ego ſane a Quinto noſtro diſſentio. Sed ea,
quæ reſtant, audiamus.

M. Deinceps igitur omnibus magiſtrati-
bus auſpicia & judicia dantur: judicia, ut
eſſet populi poteſtas, ad quam provocaretur;
auſpicia, ut multos inutiles comitiatus, pro-
babiles impedirent moræ: ſæpe enim populi
impetum injuſtum, auſpiciis dii immortales
repreſſerunt. Ex his autem, qui magiſtratum
ceperunt, quod ſenatus efficitur, popularem
ſane neminem in ſummum locum, niſi per
populum, venire, ſublata cooptatione cenſo-
ria. Sed præſto eſt hujus vitii temperatio,
quod ſenatus lege noſtra confirmatur auctori-
28 tas. Sequitur enim: *Ejus decreta rata ſunto.*
Nam ita ſe res habet, ut, ſi ſenatus, dominus ſit
publici conſilii, quodque is creverit, deſen-

dant omnes; &, ſi ordines reliqui, principis
ordinis conſilio rempublicam gubernari velint,
poſſit, ex temperatione juris, cum poteſtas in
populo, auctoritas in ſenatu ſit, teneri ille
moderatus & concors civitatis ſtatus, præ-
ſertim ſi proximæ legi parebitur. Nam proxi-
mum eſt, *Is ordo vitio careto: ceteris ſpeci-*
men eſto. Q. Præclara vero, frater, iſta lex
eſt, & late patet, ut vitio careat ordo, &
cenſorem quærat interpretem. *Att.* Ille ve- 29
ro, etſi eſt totus tuus ordo, gratiſſimamque
memoriam retinet conſulatus tui, pace tua
dixerim, non modo cenſores, ſed etiam ju-
dices omnes poteſt defatigare. *M.* Omitte iſta, 13
Attice: non enim de hoc ſenatu, nec his de
hominibus, qui nunc ſunt, ſed de futuris, ſi
qui forte his legibus parere voluerint, hæc
habetur oratio. Nam cum omni vitio carere
lex jubeat, ne veniet quidem in eum ordinem
unquam vitii particeps. Id autem difficile
factu eſt, niſi educatione quadam & diſcipli-
na; de qua dicemus aliquid fortaſſe, ſi quid
fuerit loci, aut temporis. *Att.* Locus certe 30
non deerit, quoniam tenes ordinem legum;
tempus vero largitur longitudo diei. Ego au-
tem, etiamſi præterieris, repetam a te iſtum
de educatione & de diſciplina locum. *M.* Tu

vero & iſtum, Attice, & ſi quem alium præ-
terii. *Ceteris ſpecimen eſto*; quod ſi eſt, tene-
mus omnia. Ut enim cupiditatibus principum
& vitiis infici ſolet tota civitas; ſic emen-
dari & corrigi continentia. Vir magnus, &
nobis omnibus amicus, L. Lucullus, effere-
batur, quaſi commodiſſime reſpondiſſet, cum
eſſet objecta magnificentia villæ Tuſculanæ,
duo ſe habere vicinos; ſuperiorem, equitem
Romanum, inferiorem, libertinum: quorum
cum eſſent magnificæ villæ, concedi ſibi opor-
tere, quod iis, qui tenuioris ordinis eſſent,
liceret. Non vides, Luculle, a te id ipſum na-
tum, ut illi cuperent? quibus id, ſi tu non
31 faceres, non liceret. Quis enim ferret iſtos,
cum videret eorum villas ſignis & tabulis re-
fertas, partim publicis, partim etiam ſacris &
religioſis? quis non frangeret eorum libidi-
nes, niſi illi ipſi, qui eas frangere deberent,
14 cupiditatis ejuſdem tenerentur? Nec enim
tantum mali eſt peccare principes (quamquam
eſt magnum hoc per ſe ipſum malum) quan-
tum illud, quod permulti imitatores princi-
pum exiſtunt. Nam licet videre, ſi velis re-
plicare memoriam temporum, qualeſcunque
ſummi civitatis viri fuerint, talem civitatem
fuiſſe; quæcunque mutatio morum in prin-

cipibus exſtiterit, eandem in populo ſecutam.
Idque haud paulo eſt verius, quam quod Pla- 32
toni noſtro placet, qui muſicorum cantibus
ait mutatis, mutari civitatum ſtatus. Ego au-
tem nobilium vita victuque mutato, mores
mutari civitatum puto. Quo pernicioſius de
republica merentur vitioſi principes, quod non
ſolum vitia concipiunt ipſi, ſed ea infundunt
in civitatem; neque ſolum obſunt, quod ipſi
corrumpuntur, ſed etiam quod corrumpunt,
pluſque exemplo, quam peccato nocent. At-
que hæc lex dilatata in ordinem cunctum,
coanguſtari etiam poteſt: pauci enim, atque
admodum pauci, honore & gloria amplifica-
ti, vel corrumpere mores civitatis, vel corri-
gere poſſunt. Sed hæc & nunc ſatis, & in il-
lis libris tractata ſunt diligentius; quare ad
reliqua veniamus.

Proximum autem eſt de ſuffragiis; quæ 33
jubeo *nota* eſſe *optimatibus, populo libera*. *Att.*
Ita mehercule attendi, nec ſatis intellexi, quid
ſibi lex, aut quid verba iſta vellent. *M.* Di- 15
cam, Tite, & verſabor in re difficili, ac mul-
tum & ſæpe quæſita, ſuffragia in magiſtratu
mandando, aut reo judicando, aut lege aut
rogatione ſciſcenda, clam an palam ferre me-
lius eſſet. *Att.* An etiam id dubium eſt? *Q.*

Vereor, ne a te rurſus diſſentiam. *M.* Non
facies, Quinte: nam ego in iſta ſum ſenten-
tia, qua te fuiſſe ſemper ſcio, nihil ut fuerit
in ſuffragiis voce melius; ſed, obtineri an poſ-
34 ſit, videndum eſt. *Q.* Frater, bona tua venia
dixerim, iſta ſententia maxime & fallit im-
peritos, & obeſt ſæpiſſime reipublicæ, cum
aliquid verum & rectum eſſe dicitur, ſed ob-
tineri, id eſt, obſiſti poſſe populo, negatur.
Primum enim obſiſtitur, cum agitur ſevere:
deinde vi opprimi in bona cauſa eſt melius,
quam malæ cedere. Quis autem non ſentit,
auctoritatem omnem optimatium tabellariam
legem âbſtuliſſe? quam populus liber nun-
quam deſideravit; idem oppreſſus dominatu
ac potentia principum, flagitavit. Itaque gra-
viora judicia de potentiſſimis hominibus ex-
ſtant vocis, quam tabellæ. Quamobrem ſuf-
fragandi nimia libido in non bonis cauſis eri-
pienda fuit potentibus, non latebra danda po-
pulo, in qua, bonis ignorantibus quid quis-
que ſentiret, tabella vitioſum occultaret ſuf-
fragium. Itaque iſti rationi neque lator quis-
quam eſt inventus, nec auctor unquam bo-
16 nus. Sunt enim quatuor leges tabellariæ:
35 quarum prima de magiſtratibus mandandis;
ea eſt Gabinia, lata ab homine ignoto & ſor-

dido. Secuta biennio poſt Caſſia eſt, de populi judicio; ea a nobili homine lata eſt, L. Caſſio, ſed, pace familiæ dixerim, diſſidente a bonis, atque omni rumuſculos populares ratione aucupante. Carbonis eſt tertia de jubendis legibus ac vetandis, ſeditioſi atque improbi civis; cui ne reditus quidem ad bonos, ſalutem a bonis potuit afferre. Uno in gene- 36
re relinqui videbatur vocis ſuffragium, quod ipſe Caſſius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque judicio Cœlius tabellam, doluitque, quoad vixit, ſe, ut opprimeret C. Popilium, nocuiſſe & reipublicæ. Et avus quidem noſter ſingulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, reſtitit M. Gratidio, cujus in matrimonio ſororem, aviam noſtram, habebat, ferenti legem tabellariam. Excitabat enim fluctus in ſimpulo, ut dicitur, Gratidius, quos poſt filius ejus Marius in Aegæo excitavit mari. Ac noſtro quidem, cum res eſſet ad ſe delata, Scaurus conſul, *Utinam*, inquit, *M. Cicero, iſto animo atque virtute in ſumma republica nobiſcum verſari, quam in municipali maluiſſes!* Quamobrem, quoniam non re- 37
cognoſcimus nunc leges populi Romani, ſed aut repetimus ereptas, aut novas ſcribimus; non quid hoc populo obtineri poſſit, ſed quid

optimum ſit, tibi dicendum puto. Nam Caſſiæ legis culpam Scipio tuus ſuſtinet, quo auctore lata eſſe dicitur. Tu, ſi tabellariam tuleris, ipſe præſtabis: nec enim mihi placet, nec Attico noſtro, quantum e vultu ejus in-
17 telligo. *Att.* Mihi vero nihil unquam populare placuit; eamque optimam rempublicam eſſe duco, quam hic conſul conſtituerat, quæ
38 ſit in poteſtatem optimorum. *M.* Vos demum, ut video, legem antiquaſtis ſine tabella. Sed ego, etſi ſatis dixit pro ſe in illis libris Scipio, tamen libertatem iſtam largior populo, ut & auctoritate valeant, & utantur boni. Sic enim a me recitata lex eſt de ſuffragiis: *Optimatibus nota, plebi libera ſunto.* Quæ lex hanc ſententiam continet, ut omnes leges tolleret, quæ poſtea latæ ſunt, quæ tegunt omni ratione ſuffragium, ne quis inſpiciat tabellam,
39 ne roget, ne appellet. Pontes etiam lex Maria fecit anguſtos. Quæ ſi oppoſita ſunt ambitioſis, ut ſunt fere, non reprehendo: ſin valuerint tantum leges, ut ne ſint ambitus; habeat ſane populus tabellam, quaſi vindicem libertatis, dummodo hæc optimo cuique, & graviſſimo civi oſtendatur, ultroque offeratur, uti in eo ſit ipſo libertas, in quo populo poteſtas honeſte bonis gratificandi datur. Eo-

que nunc ſit illud, quod a te modo, Quinte, dictum eſt, ut minus multos tabella condemnet, quam ſolebat vox, quia populo licere ſatis eſt. Hoc retento, reliqua voluntas auctoritati, aut gratiæ traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta ſuffragia, non vides, ſi quando ambitus ſileat, quæri in ſuffragiis, quid optimi viri ſentiant? Quamobrem lege noſtra libertatis ſpecies datur, bonorum auctoritas retinetur, contentionis cauſa tollitur.

Deinde ſequitur, quibus jus ſit cum po- 18
pulo agendi, aut cum ſenatu; gravis, &, ut 40
arbitror, præclara lex. *Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica ſunto;* id eſt, modeſta atque ſedata. Actor enim moderatur, & fingit non modo mentem ac voluntates, ſed pæne vultus eorum, apud quos agit; quod in ſenatu non difficile eſt. Eſt enim ſenator is, cujus non ad auditorem referatur animus, ſed qui per ſe ipſe ſpectari velit. Huic juſſa tria ſunt: ut adſit; nam gravitatem res habet, cum frequens ordo eſt: ut loco dicat, id eſt, rogatus: ut modo, ne ſit infinitus; nam brevitas, non modo ſenatoris, ſed etiam oratoris, magna laus eſt in ſententia. Nec eſt unquam longa oratione utendum, niſi, aut peccante ſenatu, quod ſit ambitione ſæpiſſime,

nullo magiſtratu adjuvante, tolli diem utile
eſt; aut cum tanta cauſa eſt, ut opus ſit ora-
toris copia, vel ad hortandum, vel ad docen-
dum: quorum generum in utroque magnus
41 noſter Cato eſt. Quodque addit, *Cauſas po-*
puli teneto, eſt ſenatori neceſſarium noſſe rem-
publicam; idque late patet: quid habeat mi-
litum, quid valeat ærario, quos ſocios res-
publica habeat, quos amicos, quos ſtipendia-
rios, qua quisque ſit lege, conditione, fœde-
re: tenere conſuetudinem decernendi, noſſe
exempla majorum. Videtis jam, genus hoc
omne ſcientiæ, diligentiæ, memoriæ eſſe, ſine
quo paratus eſſe ſenator nullo pacto poteſt.
42 Deinceps ſunt cum populo actiones: in qui-
bus primum & maximum, *Vis abeſto.* Nihil
eſt enim exitioſius civitatibus, nihil tam con-
trarium juri & legibus, nihil minus civile &
humanum, quam, compoſita & conſtituta re-
publica, quidquam agi per vim. Parere jubet
interceſſori: quo nihil præſtantius. Impediri
enim bonam rem melius, quam concedi ma-
19 læ. Quod vero actoris jubeo eſſe fraudem,
id totum dixi ex Craſſi, ſapientiſſimi hominis,
ſententia; quem eſt ſenatus ſecutus, cum de-
creviſſet, C. Claudio conſule de Cn. Carbonis
ſeditione referente, invito eo, qui cum popu-

lo ageret, ſeditionem non poſſe fieri, quippe cui liceat concilium, ſimulatque interceſſum, turbarique cœptum ſit, dimittere. Quod qui permovet, cum agi nihil poteſt, vim quærit; cujus impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: *Interceſſor rei malae, ſalutaris civis eſto.* Quis non ſtudioſe reipublicæ ſubve- 43
nerit, hac tam præclara legis voce laudatus? Sunt deinde poſita deinceps, quæ habemus etiam in publicis inſtitutis atque legibus: *Auſpicia ſervanto, auguri parento.* Eſt autem boni auguris, meminiſſe, maximis reipublicæ temporibus præſto eſſe debere; Jovique optimo maximo ſe conſiliarium atque adminiſtrum datum, ut ſibi eos, quos in auſpicio eſſe juſſerit; cœlique partes ſibi definitas eſſe traditas, de quibus ſæpe opem reipublicæ ferre poſſit. Deinde de promulgatione, de ſingulis rebus agendis, de privatis, magiſtratibusve audiendis. Tum leges præclariſſimæ 44
de XII tabulis tralatæ duæ; quarum altera privilegia tollit; altera de capite civis rogari, niſi maximo comitiatu, vetat. Nondum cognitis ſeditioſis, tribunis plebis ne cogitatis quidem, admirandum, tantum majores in poſterum providiſſe: in privos homines leges ferri noluerunt: id eſt enim privilegium;

quo quid eſt injuſtius? cum legis hæc vis ſit, ſcitum eſt juſſum in omnes: ferri de ſingulis niſi centuriatis comitiis noluerunt. Deſcriptus enim populus cenſu, ordinibus, ætatibus, plus adhibet ad ſuffragium conſilii,
45 quam faſe in tribus convocatus. Quo verius in noſtra cauſa vir magni ingenii, ſummaque prudentia, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum eſſe de nobis. Præter enim quam quod comitia illa eſſent armis geſta ſervilibus, præterea neque tributa capitis comitia rata eſſe poſſent, neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus eſſe lege, de quibus nihil omnino actum eſſet legibus. Sed viſum eſt & nobis, & clariſſimis viris melius, de quo ſervi & latrones ſciviſſe ſe aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid ſentiret, oſtendere.

20 Sequuntur de captis pecuniis, & de am-
46 bitu leges. Quæ cum magis judiciis, quam verbis ſancienda ſint, adjungitur, *Noxiae poena par eſto*, ut in ſuo vitio quisque plectatur: vis, capite; avaritia, multa; honoris cupiditas, ignominia ſanciatur. Extremæ leges ſunt nobis non uſitatæ; reipublicæ, neceſſariæ. Legum cuſtodiam nullam habemus. Itaque hæ leges ſunt, quas apparitores noſtri volunt; a librariis petimus; publicis litteris conſigna-

tam memoriam publicam nullam habemus.
Græci hoc diligentius; apud quos νομοφύλακες
creantur: nec hi ſolum litteras (nam id qui-
dem etiam apud majores noſtros erat) ſed
etiam facta hominum obſervabant, ad legeſ-
que revocabant. Hæc detur cura cenſoribus; 47
quandoquidem eos in republica ſemper volu-
mus eſſe. Apud eosdem, qui magiſtratu abie-
rint, edant & exponant, quid in magiſtratu
geſſerint; deque iis cenſores præjudicent. Hoc
in Græcia fit, publice conſtitutis accuſatori-
bus. Qui quidem graves eſſe non poſſunt,
niſi ſint voluntarii. Quocirca melius eſt, ra-
tiones referri, cauſamque exponi cenſoribus;
integram tamen legem accuſatori judicioque
ſervari. Sed ſatis jam diſputatum eſt de ma-
giſtratibus, niſi forte quid deſideratis.

Att. Si nos tacemus, locus ipſe admonet,
quid tibi ſit deinde dicendum? *M.* Mihine?
de judiciis árbitror, Pomponi: id eſt enim
junctum magiſtratibus. *Att.* Quid? de jure 48
populi Romani, quemadmodum inſtituiſti,
dicendum nihil putas? *M.* Quid tandem hoc
loco eſt, quod requiras? *Att.* Egone? quod
ignorari ab iis, qui in republica verſantur,
turpiſſimum puto. Nam, ut modo a te dictum
eſt, leges a librariis lego; ſic animadverto,

quosque in magiſtratibus ignoratione juris ſui tantum ſapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, ſi de ſacrorum alienatione dicendum putaſti, quoniam de religione leges propoſueras; faciendum tibi eſt, ut, magiſtratibus lege conſtitutis, de poteſtate, tum de
49 jure diſputes. *M.* Faciam breviter, ſi conſequi potuero: nam pluribus verbis ſcripſit ad patrem tuum M. Junius ſodalis, perite, meo quidem judicio, & diligenter. At de jure naturæ cogitare per nos, atque dicere debemus; de jure populi Romani, quæ relicta ſunt & tradita. *Att.* Sic profecto cenſeo; & id ipſum, quod dicis, exſpecto.

M. TUL-

M. TVLLII CICERONIS
DE
OFFICIIS
AD
MARCUM FILIUM
LIBER I.

QUAMQUAM te, Marce fili, annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet præceptis inſtitutisque philoſophiæ, propter ſummam & doctoris auctoritatem, & urbis; quorum alter te ſcientia augere poteſt, altera exemplis: tamen, ut ipſe ad meam utilitatem ſemper cum Græcis Latina conjunxi, neque id in philoſophia ſolum, ſed etiam in dicendi exercitatione feci; idem tibi cenſeo faciendum, ut par ſis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem, nos (ut videmur) magnum attulimus adjumentum hominibus noſtris; ut non modo Græcarum litterarum rudes, ſed etiam docti, aliquantum

(margin, beside the first two lines: I, 1)

ſe arbitrentur adeptos & ad dicendum, & ad
2 judicandum. Quamobrem diſces tu quidem a
principe hujus ætatis philoſophorum, & diſ-
ces, quamdiu voles; tamdiu autem velle de-
bebis, quoad te, quantum proficias, non pœ-
nitebit. Sed tamen noſtra legens, non multum
a Peripateticis diſſidentia, quoniam utrique,
& Socratici, & Platonici eſſe volumus; de
rebus ipſis utere tuo judicio; nihil enim im-
pedio: orationem autem Latinam profecto
legendis noſtris efficies pleniorem. Nec vero
arroganter hoc dictum exiſtimari velim. Nam
philoſophandi ſcientiam concedens multis;
quod eſt oratoris proprium, apte, diſtincte,
ornateque dicere, quoniam in eo ſtudio æta-
tem conſumſi, ſi id mihi aſſumo, videor id meo
3 jure quodam modo vindicare. Quamobrem
magnopere te hortor, mi Cicero, ut non ſo-
lum orationes meas, ſed hos etiam de philo-
ſophia libros, qui jam illos fere æquarunt, ſtu-
dioſe legas. Vis enim dicendi major eſt in
illis: ſed hoc quoque colendum eſt æquabile
& temperatum orationis genus. Et id qui-
dem nemini video Græcorum adhuc contigiſ-
ſe, ut idem utroque in genere laboraret, ſe-
quereturque & illud forenſe dicendi, & hoc
quietum diſputandi genus: niſi forte Deme-

trius Phalereus in hoc numero haberi poteſt,
diſputator ſubtilis, orator parum vehemens;
dulcis tamen, ut Theophraſti diſcipulum poſ-
ſis agnoſcere. Nos autem quantum in utro-
que profecerimus, aliorum ſit judicium:
utrumque certe ſecuti ſumus. Equidem & 4
Platonem exiſtimo, ſi genus forenſe dicendi
tractare voluiſſet, graviſſime & copioſiſſime
potuiſſe dicere; & Demoſthenem, ſi illa, quæ
a Platone didicerat, tenuiſſet, & pronuntia-
re voluiſſet, ornate ſplendideque facere po-
tuiſſe. Eodemque modo de Ariſtotele & Iſo-
crate judico; quorum uterque ſuo ſtudio de-
lectatus, contemſit alterum. Sed cum ſtatu- 2
iſſem aliquid hoc tempore ad te ſcribere, &
multa poſthac, ab eo ordiri volui maxime,
quod & ætati tuæ eſſet aptiſſimum, & aucto-
ritati meæ graviſſimum. Nam cum multa ſint
in philoſophia & gravia, & utilia, accurate
copioſeque a philoſophis diſputata; latiſſime
patere videntur ea, quæ de officiis tradita ab
illis & præcepta ſunt. Nulla enim vitæ pars
neque publicis, neque privatis; neque foren-
ſibus, neque domeſticis in rebus; neque ſi
tecum agas quid, neque ſi cum altero contra-
has, vacare officio poteſt: in eoque colendo
ſita vitæ eſt honeſtas omnis, & in negligen-

5 do turpitudo. Atque hæc quidem quæſtio communis eſt omnium philoſophorum. Quis eſt enim, qui nullis officii præceptis tradendis philoſophum ſe audeat dicere? Sed ſunt nonnullæ diſciplinæ, quæ propoſitis bonorum & malorum finibus, officium omne pervertant. Nam qui ſummum bonum ſic inſtituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum; idque ſuis commodis, non honeſtate metitur: hic, ſi ſibi ipſe conſentiat, & non interdum naturæ bonitate vincatur, neque amicitiam colere poſſit, nec juſtitiam, nec liberalitatem. Fortis vero, dolorem ſummum malum judicans; aut temperans, voluptatem ſummum bonum ſtatuens, eſſe certe nullo modo poteſt.

6 Quæ quamquam ita ſunt in promtu, ut res diſputatione non egeat, tamen ſunt a nobis alio loco diſputata. Hæ diſciplinæ igitur, ſi ſibi conſentaneæ eſſe velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii præcepta firma, ſtabilia, conjuncta naturæ, tradi poſſunt, niſi aut ab iis, qui ſolam, aut ab iis, qui maxime honeſtatem propter ſe dicant expetendam. Itaque propria eſt ea præceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum; quoniam Ariſtonis, Pyrrhonis, Herilli, jam pridem exploſa ſententia eſt: qui tamen ha-

berent jus ſuum diſputandi de officio, ſi rerum aliquem delectum reliquiſſent, ut ad officii inventionem aditus eſſet. Sequemur igitur hoc quidem tempore, & hac in quæſtione potiſſimum Stoicos, non ut interpretes; ſed, ut ſolemus, e fontibus eorum, judicio arbitrioque noſtro, quantum, quoque modo videbitur, hauriemus.

Placet igitur, quoniam omnis diſputatio 7
de officio futura eſt, ante definire, quid ſit officium; quod a Panætio prætermiſſum eſſe miror. Omnis enim, quæ a ratione ſuſcipitur de aliqua re, inſtitutio, debet a definitione proficiſci; ut intelligatur, quid ſit id, de quo diſputetur. Omnis de officio duplex eſt quæſtio: unum genus eſt, quod pertinet ad finem bonorum; alterum, quod poſitum eſt in præceptis, quibus in omnes partes uſus vitæ conformari poſſit. Superioris generis hujusmodi
exempla ſunt: Omniane officia perfecta ſint: 3
num quod officium aliud alio majus ſit: & quæ ſunt generis ejusdem. Quorum autem officiorum præcepta traduntur, ea, quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad inſtitutionem vitæ communis ſpectare videntur: de quibus eſt nobis his libris explicandum. Atque

etiam alia diviſio eſt officii; nam & medium quoddam officium dicitur, & perfectum. Perfectum officium, rectum, opinor, vocemus, quod Græci κατόρθωμα, hoc autem commune καθῆκον vocant. Atque ea ſic definiunt, ut, rectum quod ſit, id perfectum officium eſſe definiant; medium autem officium id eſſe dicant, quod, cur factum ſit, ratio probabilis
9 reddi poſſit. Triplex igitur eſt, ut Panætio videtur, conſilii capiendi deliberatio. Nam, honeſtumne factu ſit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit: in quo conſiderando ſæpe animi in contrarias ſententias diſtrahuntur. Tum autem aut anquirunt, aut conſultant, ad vitæ commoditatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus & ſe poſſint juvare, & ſuos, conducat id, necne, de quo deliberant: quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus eſt, cum pugnare videtur cum honeſto id, quod videtur eſſe utile. Cum enim utilitas ad ſe rapere, honeſtas contra revocare ad ſe videtur; fit, ut diſtrahatur deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi.
10 Hac diviſione, (cum præterire aliquid maximum vitium in dividendo ſit) duo præter-

miſſa ſunt. Nec enim ſolum utrum honeſtum, an turpe ſit, deliberari ſolet, ſed etiam, duobus propoſitis honeſtis, utrum honeſtius: itemque, duobus propoſitis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit eſſe rationem, in quinque partes diſtribui debere reperitur. Primum igitur eſt de honeſto, ſed dupliciter: tum pari ratione de utili: poſt de comparatione eorum differendum.

Principio generi animantium omni eſt a 4
natura tributum, ut ſe, vitam, corpuſque 11
tueatur, declinetque ea, quæ nocitura videantur, quæque ad vivendum ſint neceſſaria, anquirat, & paret, ut paſtum, ut latibula, ut alia ejuſdem generis. Commune item animantium omnium eſt conjunctionis appetitus, procreandi cauſa, & cura quædam eorum, quæ procreata ſunt. Sed inter hominem & beluam hoc maxime intereſt, quod hæc tantum, quantum ſenſu movetur, ad id ſolum, quod adeſt, quodque præſens eſt, ſe accommodat, paululum admodum ſentiens præteritum, aut futurum. Homo autem, (quod rationis eſt particeps, per quam conſequentia cernit, cauſas rerum videt, earumque progreſſus, & quaſi anteceſſiones non ignorat, ſimilitudines comparat, & rebus præſentibus

adjungit atque annectit futuras,) facile totius vitæ curſum videt, ad eamque degendam
12 præparat res neceſſarias. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini & ad orationis, & ad vitæ ſocietatem; ingeneratque in primis præcipuum quendam amorem in eos, qui procreati ſunt; impellitque, ut hominum cœtus & celebrationes eſſe, & a ſe obiri velit; ob easque cauſas ſtudeat parare ea, quæ ſuppeditent & ad cultum, & ad victum; nec ſibi ſoli, ſed conjugi, liberis, ceterisque, quos caros habeat, tuerique debeat: quæ cura exſuſcitat etiam animos, &
13 majores ad rem gerendam facit. In primisque hominis eſt propria veri inquiſitio atque inveſtigatio. Itaque cum ſumus neceſſariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiſcere; cognitionemque rerum aut occultarum, aut admirabilium ad beate vivendum neceſſariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum, ſimplex, ſincerumque ſit, id eſſe naturæ hominis aptiſſimum. Huic veri videndi cupiditati adjuncta eſt appetitio quædam principatus, ut nemini parere animus bene a natura informatus velit, niſi præcipienti, aut docenti, aut utilitatis cauſa, juſte & legitime imperanti: ex

quo animi magnitudo exſiſtit, humanarumque rerum contemtio. Nec vero illa parva 14
vis naturæ eſt rationisque, quod unum hoc animal ſentit, quid ſit ordo; quid ſit, quod deceat; in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipſorum, quæ adſpectu ſentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venuſtatem, convenientiam partium ſentit: quam ſimilitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, conſtantiam, ordinem in conſiliis factisque conſervandum putat; cavetque, ne quid indecore, effeminateve faciat; tum in omnibus & opinionibus, & factis, ne quid libidinoſe aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur & efficitur id, quod quærimus, honeſtum; quod etiam ſi nobilitatum non ſit, tamen honeſtum ſit; quodque vere dicimus, etiam ſi a nullo laudetur, natura eſſe laudabile.

Formam quidem ipſam, Marce fili, & tan- 5
quam faciem honeſti vides; quæ ſi oculis cerneretur, mirabiles amores (ut ait Plato) excitaret ſui. Sed omne, quod honeſtum eſt, id quatuor partium oritur ex aliqua. Aut enim in perſpicientia veri ſollertiaque verſatur; aut in hominum ſocietate tuenda, tribuendo-

que ſuum cuique, & rerum contractarum fide; aut in animi excelſi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quæ fiunt, quæque dicuntur, ordine & modo, in quo
15 ineſt modeſtia & temperantia. Quæ quatuor quamquam inter ſe colligata atque implicata ſunt, tamen ex ſingulis certa officiorum genera naſcuntur: velut ex ea parte, quæ prima deſcripta eſt, in qua ſapientiam & prudentiam ponimus, ineſt indagatio atque inventio veri; ejusque virtutis hoc munus eſt
16 proprium. Ut enim quisque maxime perſpicit, quid in re quaque veriſſimum ſit, quique acutiſſime & celerrime poteſt & videre, & explicare rationem, is prudentiſſimus & ſapientiſſimus rite haberi ſolet. Quocirca huic, quaſi materia, quam tractet, & in qua ver-
17 ſetur, ſubjecta eſt veritas. Reliquis autem tribus virtutibus neceſſitates propoſitæ ſunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitæ continetur: ut & ſocietas hominum conjunctioque ſervetur, & animi excellentia magnitudoque cum in augendis opibus utilitatibusque & ſibi & ſuis comparandis, tum multo magis in his ipſis deſpiciendis eluceat. Ordo autem, & conſtantia, & moderatio, & ea quæ ſunt his ſimilia, verſantur in eo genere,

ad quod adhibenda eſt actio quædam, non ſolum mentis agitatio. His enim rebus, quæ 18
tractantur in vita, modum quendam & ordinem adhibentes, honeſtatem & decus conſervabimus.

Ex quatuor autem locis, in quos honeſti 6
naturam vimque diviſimus, primus ille, qui in veri cognitione conſiſtit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur & ducimur ad cognitionis & ſcientiæ cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus; labi autem, errare, neſcire, decipi, & malum, & turpe ducimus. In hoc genere & naturali, & honeſto, duo vitia vitanda ſunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere aſſentiamur: quod vitium effugere qui volet, (omnes autem velle debent) adhibebit ad conſiderandas res & tempus, & diligentiam. Alterum eſt vitium, quod qui- 19
dam nimis magnum ſtudium, multamque operam in res obſcuras atque difficiles conferunt, easdemque non neceſſarias: quibus vitiis declinatis, quod in rebus honeſtis & cognitione dignis operæ curæque ponetur, id jure laudabitur: ut in aſtrologia C. Sulpicium audivimus; in geometria Sex. Pompejum ipſi cognovimus; multos in dialecticis, plures in

jure civili: quæ omnes artes in veri inveſtigatione verſantur; cujus ſtudio a rebus gerendis abduci, contra officium eſt. Virtutis enim laus omnis in actione conſiſtit: a qua tamen ſæpe fit intermiſſio; multique dantur ad ſtudia reditus; tum agitatio mentis, quæ nunquam acquieſcit, poteſt nos in ſtudiis cogitationis etiam ſine opera noſtra continere. Omnis autem cogitatio motusqus animi, aut in conſiliis capiendis de rebus honeſtis, & pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in ſtudiis ſcientiæ cognitionisque verſatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

7 De tribus autem reliquis latiſſime patet
20 ea ratio, qua ſocietas hominum inter ipſos,
& vitæ quaſi communitas continetur: cujus
partes duæ ſunt: juſtitia, in qua virtutis
ſplendor eſt maximus, ex qua boni viri no-
minantur; & huic conjuncta beneficentia,
quam eandem vel benignitatem vel liberali-
tatem appellare licet. Sed juſtitiæ primum
munus eſt, ut ne cui quis noceat, niſi laceſ-
ſitus injuria: deinde ut communibus uta-
21 tur pro communibus, privatis ut ſuis. Sunt
autem privata nulla natura: ſed aut veteri
occupatione, ut qui quondam in vacua ve-
nerunt; aut victoria, ut qui bello potiti ſunt;

aut lege, pactione, conditione, ſorte. Ex quo
fit, ut ager Arpinas Arpinatum dicatur; Tuſ-
culanus Tuſculanorum: ſimilisque eſt priva-
tarum poſſeſſionum deſcriptio. Ex quo, quia
ſuum cujusque fit, eorum, quæ natura fue-
rant communia, quod cuique obtigit, id quis-
que teneat: eo ſi qui ſibi plus appetet, vio-
labit jus humanæ ſocietatis. Sed quoniam, 22
(ut præclare ſcriptum eſt a Platone) non no-
bis ſolis nati ſumus, ortusque noſtri partem
patria vindicat, partem amici; atque, ut pla-
cet Stoicis, quæ in terris gignantur, ad uſum
hominum omnia creari, homines autem ho-
minum cauſa eſſe generatos, ut ipſi inter ſe,
aliis alii prodeſſe poſſent; in hoc naturam de-
bemus ducem ſequi, communes utilitates in
medium afferre, mutatione officiorum, dan-
do, accipiendo: tum artibus, tum opera, tum
facultatibus devincire hominum inter homi-
nes ſocietatem. Fundamentum eſt autem ju- 23
ſtitiæ fides; id eſt, dictorum conventorum-
que conſtantia & veritas. Ex quo, quamquam
hoc videbitur fortaſſe cuipiam durius, tamen
audeamus imitari Stoicos, qui ſtudioſe exqui-
runt, unde verba ſint ducta; credamusque,
quia fiat, quod dictum eſt, appellatam fidem.

Sed injuſtitiæ genera duo ſunt: unum eo-

rum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab
iis, quibus infertur, ſi poſſint, non propulſant
injuriam. Nam qui injuſte impetum in quem-
piam facit, aut ira, aut aliqua perturbatione
incitatus, is quaſi manus afferre videtur ſo-
cio: qui autem non defendit, nec obſiſtit, ſi
poteſt, injuriæ, tam eſt in vitio, quam ſi pa-
24 rentes, aut patriam, aut ſocios deſerat. At-
que illæ quidem injuriæ, quæ nocendi cauſa
de induſtria inferuntur, ſæpe a metu profi-
ciſcuntur; cum is, qui nocere alteri cogitat,
timet, ne, niſi id fecerit, ipſe aliquo afficia-
tur incommodo. Maximam autem partem ad
injuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiſ-
cantur ea, quæ concupiverunt; in quo vitio
8 latiſſime patet avaritia. Expetuntur autem di-
vitiæ cum ad uſus vitæ neceſſarios, tum ad
25 perfruendas voluptates. In quibus autem ma-
jor eſt animus, in iis pecuniæ cupiditas ſpectat
ad opes, & ad gratificandi facultatem; ut nu-
per M. Craſſus negabat, ullam ſatis magnam
pecuniam eſſe ei, qui in republica princeps
vellet eſſe, cujus fructibus exercitum alere
non poſſet. Delectant etiam magnifici appa-
ratus, vitæque cultus cum elegantia & co-
pia; quibus rebus effectum eſt, ut infinita pe-
cuniæ cupiditas eſſet. Nec vero rei familia-

ris amplificatio, nemini nocens, vituperanda:
ſed fugienda ſemper injuria eſt. Maxime au- 26
tem adducuntur plerique, ut eos juſtitiæ ca-
piat oblivio, cum in imperiorum, honorum,
gloriæ cupiditatem inciderunt. Quod enim
eſt apud Ennium,

Nulla ſancta ſocietas, nec fides regni eſt:

id latius patet. Nam, quidquid ejusmodi eſt,
in quo non poſſint plures excellere, in eo fit
plerumque tanta contentio, ut difficillimum
ſit, ſanctam ſervare ſocietatem. Declaravit id
modo temeritas C. Cæſaris, qui omnia jura
divina atque humana pervertit, propter eum,
quem ſibi ipſe opinionis errore finxerat, prin-
cipatum. Eſt autem in hoc genere moleſtum,
quod in maximis animis, ſplendidiſſimisque
ingeniis plerumque exſiſtunt honoris, impe-
rii, potentiæ, gloriæ cupiditates: quo magis
cavendum eſt, ne quid in eo genere peccetur.
Sed in omni injuſtitia permultum intereſt, 27
utrum perturbatione aliqua animi, quæ ple-
rumque brevis eſt, & ad tempus; an conſul-
to, & cogitata fiat injuria. Leviora enim ſunt,
quæ repentino aliquo motu accidunt, quam
ea, quæ meditata & præparata inferuntur.
Ac de inferenda quidem injuria ſatis dictum
eſt. Prætermittendæ autem defenſionis, de-

28 ſerendique officii, plures ſolent eſſe cauſæ. Nam, aut inimicitias, aut laborem, aut ſumtus ſuſcipere nolunt; aut etiam negligentia, pigritia, inertia; aut ſuis ſtudiis quibusdam occupationibusve ſic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, deſertos eſſe patiantur. Itaque videndum eſt, ne non ſatis ſit id, quod apud Platonem eſt in philoſophos dictum, quod in veri inveſtigatione verſentur, quodque ea, quæ plerique vehementer expetant, de quibus inter ſe digladiari ſoleant, contemnant, & pro nihilo ducant, propterea juſtos eſſe. Nam dum alterum juſtitiæ genus aſſequuntur, inferenda ne cui noceant injuria; in alterum incidunt: diſcendi enim ſtudio impediti, quos tueri debent, deſerunt. Itaque eos ad rempublicam ne acceſſuros quidem putant, niſi coactos; æquius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipſum ita juſtum eſt,
29 quod recte fit, ſi eſt voluntarium. Sunt etiam, qui aut ſtudio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominum, ſuum ſe negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui altero injuſtitiæ genere vacant, in alterum incurrunt. Deſerunt enim vitæ ſocietatem, quia nihil conferunt in eam ſtudii, nihil operæ, nihil facultatum.

Quo-

Quoniam igitur duobus generibus injuſtitiæ propoſitis, adjunximus cauſas utriusque generis, easque res ante conſtituimus, quibus juſtitia continetur; facile, quod cujusque temporis officium ſit, poterimus, niſi nosmetipſos valde amabimus, judicare. Eſt 30
enim difficilis cura rerum alienarum; quamquam Terentianus ille Chremes *humani nihil a ſe alienum putat*: ſed tamen, quia magis ea percipimus atque ſentimus, quæ nobis ipſis aut proſpera, aut adverſa eveniunt, quam illa, quæ ceteris, quæ quaſi longo intervallo interjecto videmus; aliter de illis, ac de nobis, judicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, æquum ſit, an iniquum. Aequitas enim lucet ipſa per ſe: dubitatio cogitationem ſignificat injuriæ. Sed incidunt ſæpe tempora, cum 10
ea, quæ maxime videntur digna eſſe juſto ho- 31
mine, eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria; ut non reddere depoſitum, etiam promiſſum non facere, quæque pertinent ad veritatem, & ad fidem, ea migrare interdum, & non ſervare, ſit juſtum. Referri enim decet ad ea, quæ propoſui in principio, fundamenta juſtitiæ: primum, ut ne cui noceatur; deinde, ut com-

muni utilitati ſerviatur. Ea cum tempore commutantur, commutatur officium, & non ſem-
32 per eſt idem. Poteſt enim accidere promiſſum aliquod, & conventum, ut id effici ſit inutile, vel ei, cui promiſſum ſit, vel ei, qui promiſerit. Nam ſi, ut in fabulis eſt, Neptunus, quod Theſeo promiſerat, non feciſſet, Theſeus filio Hippolyto non eſſet orbatus. Ex tribus enim optatis, ut ſcribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit; quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promiſſa igitur ſervanda ſunt ea, quæ ſint iis, quibus promiſeris, inutilia: nec, ſi plus tibi noceant, quam illi proſint, cui promiſeris, contra officium eſt, majus anteponi minori: ut, ſi conſtitueris te cuipiam advocatum in rem præſentem eſſe venturum, atque interim graviter ægrotare filius cœperit, non ſit contra officium, non facere quod dixeris; magisque ille, cui promiſſum ſit, ab officio diſcedat, ſi ſe deſtitutum queratur. Jam illis promiſſis ſtandum non eſſe, quis non videt, quæ coactus quis metu, quæ deceptus dolo promiſerit? quæ quidem pleraque jure prætorio liberantur, nonnulla legibus. Exſi-
33 ſtunt etiam ſæpe injuriæ calumnia quadam, & nimis callida, ſed malitioſa juris interpre-

tatione. Ex quo illud, *Summum jus, ſumma injuria*, factum eſt jam tritum ſermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur; ut ille, qui, cum triginta dierum eſſent cum hoſte pactæ induciæ, noctu populabatur agros, quod dierum eſſent pactæ, non noctium induciæ. Ne noſter quidem probandus, ſi verum eſt, Q. Fabium Labeonem, ſeu quem alium, (nihil enim præter auditum habeo,) arbitrum Nolanis & Neapolitanis de finibus a ſenatu datum, cum ad locum veniſſet, cum utrisque ſeparatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter; atque ut regredi, quam progredi mallent. Id cum utrique feciſſent, aliquantum agri in medio relictum eſt. Itaque illorum fines, ſicut ipſi dixerant, terminavit; in medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. Decipere hoc quidem eſt, non judicare: quocirca in omni re fugienda eſt talis ſolertia.

Sunt autem quædam officia etiam adver- 11
ſus eos ſervanda, a quibus injuriam accepe-
ris. Eſt enim ulciſcendi & puniendi modus;
atque haud ſcio, an ſatis ſit, eum, qui laceſ-
ſierit, injuriæ ſuæ pœnitere; ut & ipſe ne
quid tale poſthac, & ceteri ſint ad injuriam
tardiores. Atque in republica maxime con- 34

ſervanda ſunt jura belli. Nam cum ſint duo genera decertandi, unum per diſceptationem, alterum per vim; cumque illud proprium ſit hominis, hoc beluarum: confugiendum eſt ad
35 poſterius, ſi uti non licet ſuperiore. Quare ſuſcipienda quidem bella ſunt ob eam cauſam, ut ſine injuria in pace vivatur: parta autem victoria, conſervandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt; ut majores noſtri Tuſculanos, Aequos, Volſcos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt; at Carthaginem & Numantiam funditus ſuſtulerunt. nollem Corinthum: ſed credo aliquid ſecutos, opportunitatem loci maxime, ne poſſet aliquando ad bellum faciendum locus ipſe adhortari. Mea quidem ſententia, paci, quæ nihil habitura ſit inſidiarum, ſemper eſt conſulendum: in quo ſi mihi eſſet obtemperatum; ſi non optimam, at aliquam rempublicam, quæ nunc nulla eſt, haberemus. Et cum iis, quos vi deviceris, conſulendum eſt; tum ii, qui, armis poſitis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percuſſerit, recipiendi ſunt: in quo tantopere apud noſtros juſtitia culta eſt, ut ii, qui civitates, aut nationes devictas bello in fidem recepiſſent,
36 earum patroni eſſent more majorum. Ac bel-

li quidem æquitas ſanctiſſime fetiali populi Romani jure perſcripta eſt; ex quo intelligi poteſt, nullum bellum eſſe juſtum, niſi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante ſit & indictum. Pompilius imperator tenebat provinciam; in cujus exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Pompilio videretur, unam dimittere legionem; Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimiſit. Sed cum amore pugnandi in exercitu remanſiſſet, Cato ad Pompilium ſcripſit, ut, ſi eum pateretur in exercitu remanere, ſecundo eum obligaret militiæ ſacramento; quia, priore amiſſo, jure cum hoſtibus pugnare non poterat: adeo ſumma erat obſerva- 37
tio in bello movendo. M. quidem Catonis ſenis epiſtola eſt ad M. filium, in qua ſcripſit, ſe audiſſe, eum miſſum factum eſſe a conſule, cum in Macedonia Perſico bello miles eſſet. Monet igitur, ut caveat, ne prœlium ineat: negat enim jus eſſe, qui miles non ſit, pugnare cum hoſte. Equidem illud etiam ani- 12
madverto, quod qui proprio nomine perduellis eſſet, is hoſtis vocaretur, lenitate verbi triſtitiam rei mitigatam. Hoſtis enim apud majores noſtros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulæ:

AUT STATUS DIES CUM HOSTE. Itemque, ADVERSUS HOSTEM AETERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc manſuetudinem addi poteſt? eum, quicum bellum geras, tam molli nomine appellari? Quamquam id nomen durius jam effecit vetuſtas: a peregrino enim receſſit, & proprie in eo, qui arma contra ferret, remanſit.

38 Cum vero de imperio decertatur, belloque quæritur gloria, cauſas omnino ſubeſſe tamen oportet easdem, quas dixi paulo ante juſtas cauſas eſſe bellorum. Sed ea bella, quibus imperii gloria propoſita eſt, minus acerbe gerenda ſunt. Ut enim cum civiliter contendimus, aliter, ſi eſt inimicus; aliter, ſi competitor: cum altero certamen honoris & dignitatis eſt; cum altero capitis & famæ. Sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis gerebatur, uter eſſet, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Pœni fœdifragi, crudelis Hannibal, reliqui juſtiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis, illa præclara;

Nec mi aurum poſco, nec mi pretium dederitis:
Nec cauponantes bellum, ſed belligerantes,
Ferro, non auro, vitam cernamus utrique.

Voſne velit, an me regnare hera, quidve ferat, fors,
Virtute experiamur. Et hoc ſimul accipite dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorumdem me libertati parcere certum eſt:
Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis diis.

Regalis ſane & digna Aeacidarum genere ſen- 13
tentia. Atque etiam ſi quid ſinguli, tempori- 39
bus adducti, hoſti promiſerint, eſt in eo ipſo
fides conſervanda: ut primo Punico bello Re-
gulus captus a Pœnis, cum de captivis com-
mutandis Romam miſſus eſſet, juraſſetque ſe
rediturum; primum, ut venit, captivos red-
dendos in ſenatu non cenſuit; deinde, cum
retineretur a propinquis, & ab amicis, ad
ſupplicium redire maluit, quam fidem hoſti
datam fallere. *Secundo autem Punico bello,* 40
poſt Cannenſem pugnam, quos decem Hanni-
bal Romam adſtrictos miſit jurejurando ſe re-
dituros eſſe, niſi de redimendis iis, qui capti
erant, impetraſſent: eos omnes cenſores, quoad
quisque eorum vixit, qui pejeraſſent, in aera-
riis reliquerunt; nec minus illum, qui juris-
jurandi fraude culpam invenerat. Cum enim
Hannibalis permiſſu exiſſet de caſtris, rediit

paulo poſt, quod ſe oblitum neſcio quid diceret. deinde egreſſus e caſtris, jurejurando ſe ſolutum putabat: & erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid ſenſeris, non quid dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum eſt juſtitiae in hoſtem a majoribus noſtris conſtitutum. Cum a Pyrrho perfuga ſenatui eſt pollicitus, ſe venenum regi daturum, & eum necaturum; ſenatus, & C. Fabricius perfugam Pyrrho dedidit. Ita ne hoſtis quidem, & potentis, & bellum ultro inferentis, interitum
41 *cum ſcelere approbavit.* Ac de bellicis quidem officiis ſatis dictum eſt.

Meminerimus autem, etiam adverſus infimos juſtitiam eſſe ſervandam. Eſt autem infima conditio & fortuna ſervorum; quibus, non male præcipiunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis: operam exigendam; juſta præbenda. Cum autem duobus modis, id eſt, aut vi, aut fraude fiat injuria: fraus, quaſi vulpeculæ; vis, leonis videtur: utrumque homine alieniſſimum: ſed fraus odio digna majore. Totius autem injuſtitiæ nulla capitalior eſt, quam eorum, qui cum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni eſſe videantur. De juſtitia ſatis dictum eſt.

14 Deinceps (ut erat propoſitum) de benefi-

centia ac liberalitate dicatur; qua quidem ni- 42
hil eſt naturæ hominis accommodatius: ſed habet multas cautiones. Videndum eſt enim primum, ne obſit benignitas, & iis ipſis, quibus benigne videbitur fieri, & ceteris: deinde, ne major benignitas ſit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur; id enim eſt juſtitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda ſunt omnia. Nam & qui gratificantur cuipiam, quod obſit illi, cui prodeſſe velle videantur, non benefici, neque liberales, ſed pernicioſi aſſentatores judicandi ſunt: & qui aliis nocent, ut in alios liberales ſint, in eadem ſunt injuſtitia, ut ſi in ſuam rem alie-
nam convertant, Sunt autem multi, & qui- 43
dem cupidi ſplendoris & gloriæ, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur; hique arbitrantur ſe beneficos in ſuos amicos viſum iri, ſi locupletent eos quacunque ratione. Id autem tantum abeſt ab officio, ut nihil magis officio poſſit eſſe contrarium. Videndum eſt igitur, ut ea liberalitate utamur, quæ proſit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullæ, & C. Cæſaris pecuniarum translatio a juſtis dominis ad alienos non debet liberalis videri: nihil eſt enim liberale, quod non idem juſtum.
Alter erat locus cautionis, ne benignitas ma- 44

jor eſſet, quam facultates, quod, qui benignio-
res volunt eſſe, quam res patitur, primum in
eo peccant, quod injurioſi ſunt in proximos.
Quas enim copias his & ſuppeditari æquius
eſt, & relinqui, eas transferunt ad alienos.
Ineſt autem in tali liberalitate cupiditas ple-
rumque rapiendi & auferendi per injuriam,
ut ad largiendum ſuppetant copiæ. Videre
etiam licet pleroſque non tam natura libe-
rales, quam quadam gloria ductos, ut bene-
fici videantur, facere multa, quæ proficiſci
ab oſtentatione magis, quam a voluntate vi-
deantur. Talis autem ſimulatio, vanitati eſt
conjunctior, quam aut liberalitati, aut hone-
45 ſtati. Tertium eſt propoſitum, ut in benefi-
centia delectus eſſet dignitatis; in quo & mo-
res ejus erunt ſpectandi, in quem benefici-
um conferetur, & animus erga nos, & com-
munitas, ac ſocietas vitæ, & ad noſtras uti-
litates officia ante collata: quæ ut concur-
rant omnia, optabile eſt; ſin minus, plures
cauſæ majoreſque ponderis plus habebunt.
15 Quoniam autem vivitur non cum perfectis ho-
46 minibus, planeque ſapientibus, ſed cum iis,
in quibus præclare agitur, ſi ſunt ſimulacra
virtutis; etiam hoc intelligendum puto, ne-
minem omnino eſſe negligendum, in quo ali-

qua ſignificatio virtutis appareat; colendum autem eſſe ita quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, modeſtia, temperantia, hac ipſa, de qua jam multa dicta ſunt, juſtitia. Nam fortis animus & magnus in homine non perfecto, nec ſapiente, ferventior plerumque eſt: illæ virtutes virum bonum videntur potius attingere.
Atque hæc in moribus. De benevolentia au- 47
tem, quam quisque habeat erga nos, primum illud eſt in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: ſed benevolentiam non adoleſcentulorum more, ardore quodam amoris, ſed ſtabilitate potius & conſtantia judicemus. Sin erunt merita, ut non ineunda, ſed referenda ſit gratia; major quædam cura adhibenda eſt: nullum enim officium referenda gratia magis neceſſarium eſt.
Quod ſi ea, quæ utenda acceperis, majore 48
menſura, ſi modo poſſis, jubet reddere Heſiodus; quidnam beneficio provocati facere debemus? an non imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt, quam acceperunt? Etenim ſi in eos, quos ſperamus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos eſſe debemus, qui jam profuerunt? Nam cum duo genera liberalitatis ſint, unum dan-

di beneficii, alterum reddendi; demus, necne, in noſtra poteſtate eſt: non reddere, viro bono non licet, modo id facere poſſit ſine inju-
49 ria. Acceptorum autem beneficiorum ſunt delectus habendi; nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur: in quo tamen in primis, quo quisque animi ſtudio, benevolentia fecerit, ponderandum eſt. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, ſine judicio vel modo, in omnes repentino quodam, quaſi vento, impetu animi incitati: quæ beneficia æque magna non ſunt habenda, atque ea, quæ judicio, conſiderate conſtanterque delata ſunt. Sed in collocando beneficio & in referenda gratia, ſi cetera paria ſint, hoc maxime officii eſt, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potiſſimum opitulari: quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum ſperant, etiamſi
16 ille his non eget, tamen ei potiſſimum inſer-
50 viunt. Optime autem ſocietas hominum conjunctione ſervabitur, ſi, ut quisque erit conjunctiſſimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quæ natura principia ſint communitatis & ſocietatis humanæ, repetendum altius videtur. Eſt enim primum, quod cernitur in univerſi generis humani ſocietate: ejus autem vinculum eſt ratio & oratio;

quæ docendo, diſcendo, communicando, diſ-
ceptando, judicando, conciliat inter ſe homi-
nes, conjungitque naturali quadam ſocietate.
Neque ulla re longius abſumus a natura fe-
rarum, in quibus ineſſe fortitudinem ſæpe di-
cimus, ut in equis, in leonibus; juſtitiam,
æquitatem, bonitatem non dicimus. Sunt enim 51
rationis & orationis expertes. Ac latiſſime
quidem patens hominibus inter ipſos, omni-
bus inter omnes, ſocietas hæc eſt; in qua om-
nium rerum, quas ad communem hominum
uſum natura genuit, eſt ſervanda communi-
tas: ut quæ deſcripta ſunt legibus & jure ci-
vili, hæc ita teneantur, ut ſit conſtitutum: e
quibus ipſis cetera ſic obſerventur, ut in Græ-
corum proverbio eſt: *Amicorum eſſe omnia com-
munia.* Omnia autem communia hominum vi-
dentur ea, quæ ſunt generis ejus, quod ab Ennio
poſitum in una re, transferri in multas poteſt.

Homo qui erranti comiter monſtrat viam,
Quaſi lumen de ſuo lumine accendat, facit:
Nihilominus ipſi luceat, cum illi accenderit.

Una ex re ſatis præcipitur, ut, quidquid ſine
detrimento poſſit commodari, id tribuatur vel
ignoto. Ex quo ſunt illa communia, Non pro- 52
hibere aqua profluente; Pati ab igne ignem
capere, ſi quis velit; Conſilium fidele deli-

beranti dare: quæ ſunt iis utilia, qui acci-
piunt; danti non moleſta. Quare & his uten-
dum eſt, & ſemper aliquid ad communem uti-
litatem afferendum. Sed quoniam copiæ par-
væ ſingulorum ſunt; eorum autem, qui his
egeant, infinita eſt multitudo: vulgaris libe-
ralitas referenda eſt ad illum Ennii finem,
Nihilominus ipſi luceat; ut facultas ſit, qua
53 in noſtros ſimus liberales. Gradus autem plu-
17 res ſunt ſocietatis hominum. Ut enim ab in-
finita illa diſcedatur, propior eſt ejusdem gen-
tis, nationis, linguæ; qua maxime homines
conjunguntur: interius etiam eſt, ejusdem eſ-
ſe civitatis. Multa enim ſunt civibus inter ſe
communia; forum, fana, porticus, viæ, leges,
jura, judicia, ſuffragia, conſuetudines præter-
ea & familiaritates, multisque cum multis
res rationesque contractæ. Arctior vero col-
ligatio eſt ſocietatis propinquorum: ab illa
enim immenſa ſocietate humani generis in
54 exiguum anguſtumque concluditur. Nam cum
ſit hoc natura commune animantium, ut ha-
beant libidinem procreandi, prima ſocietas in
ipſo conjugio eſt: proxima in liberis: dein-
de una domus, communia omnia. Id autem
eſt principium urbis, & quaſi ſeminarium rei-
publicæ. Sequuntur fratrum conjunctiones:

poſt conſobrinorum, ſobrinorumque; qui, cum una domo jam capi non poſſint, in alias domos, tanquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia & affinitates; ex quibus etiam plures propinqui; quæ propagatio & ſoboles origo eſt rerumpublicarum. Sanguinis autem conjunctio, benevolentia devincit homines & caritate. Magnum eſt enim, eadem habere monumenta majorum, iisdem uti ſacris, ſepulcra habere communia. Sed omnium ſo- 55
cietatum nulla præſtantior eſt, nulla firmior, quam cum viri boni, moribus ſimiles, ſunt familiaritate conjuncti. Illud enim honeſtum, (quod ſæpe dicimus,) etiam ſi in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id ineſſe videtur, amicos facit. Et quamquam 56
omnis virtus nos ad ſe allicit, facitque, ut eos diligamus, in quibus ipſa ineſſe videatur; tamen juſtitia & liberalitas id maxime efficit. Nihil autem eſt amabilius, nec copulatius, quam morum ſimilitudo bonorum. In quibus enim eadem ſtudia ſunt, eædemque voluntates, in his fit, ut æque quisque altero delectetur, ac ſeipſo; efficiturque id, quod Pythagoras ultimum in amicitia putavit, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas eſt, quæ conficitur ex beneficiis ultro

citro datis acceptis; quæ & mutua, & grata dum ſunt, inter quos ea ſunt, firma illi devinciuntur ſocietate. Sed cum omnia ratione
57 animoque luſtraris, omnium ſocietatum nulla eſt gravior, nulla carior, quam ea, quæ cum republica eſt unicuique noſtrum. Cari ſunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: ſed omnes omnium caritates patria una complexa eſt; pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, ſi ei ſit profuturus? Quo eſt deteſtabilior iſtorum immanitas, qui lacerarunt omni ſcelere patriam, & in ea funditus delenda occupati & ſunt, & fuerunt.
58 Sed ſi contentio quædam & comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum officii, principes ſunt, patria & parentes, quorum beneficiis maximis obligati ſumus: proximi, liberi, totaque domus, quæ ſpectat in nos ſolos, neque aliud ullum poteſt habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque fortuna eſt. Quamobrem neceſſaria præſidia vitæ debentur iis maxime, quos ante dixi: vita autem, victusque communis, conſilia, ſermones, cohortationes, conſolationes, interdum etiam objurgationes in amicitiis vigent maxime: eſtque ea jucundiſſima amicitia, quam ſimilitu-

litudo morum conjugavit. Sed in his omni- 18
bus officiis tribuendis videndum erit, quid 59
cuique maxime neceſſe ſit, & quid quisque nobiscum vel ſine nobis aut poſſit conſequi, aut non poſſit. Ita non iidem erunt neceſſitudinum gradus, qui temporum. Sunt quædam officia, quæ aliis magis, quam aliis debeantur; ut vicinum citius adjuveris in fructibus percipiendis, quam aut fratrem, aut familiarem: at, ſi lis in judicio ſit, propinquum potius & amicum, quam vicinum defenderis. Hæc igitur, & talia, circumſpicienda ſunt in omni officio; & conſuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum eſſe poſſimus, & addendo deducendoque videre, quæ reliqui ſumma fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. Sed 60
ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis præcepta perceperint, quidquam magna laude dignum ſine uſu & exercitatione conſequi poſſunt: ſic officii conſervandi præcepta traduntur illa quidem, ut facimus ipſi; ſed rei magnitudo uſum quoque exercitationemque deſiderat. Atque ab iis rebus, quæ ſunt in jure ſocietatis humanæ, quemadmodum ducatur honeſtum, ex quo aptum eſt officium, ſatis fere diximus.

61 Intelligendum eſt autem, cum propoſita ſint genera quatuor, e quibus honeſtas officiumque manaret, ſplendidiſſimum videri, quod animo magno, elatoque, humanasque res deſpiciente factum ſit. Itaque in probris maxime in promtu eſt, ſi quid tale dlci poteſt:

Vos etenim juvenes, animum geritis muliebrem;
Illa virago viri.

& ſi quid ejusmodi:

Salmaci, da ſpolia, ſine ſudore & ſanguine.

Contraque in laudibus, quæ magno animo, & fortiter excellenterque geſta ſunt, ea neſcio quomodo quaſi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Platæis, Thermopylis, Leuctris: hinc noſter Cocles, hinc Decii; hinc Cn. & P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabilesque alii; maximeque ipſe populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem ſtudium bellicæ gloriæ, quod ſtatuas quoque videmus
19 ornatu fere militari. Sed ea animi elatio, quæ
62 cernitur in periculis & laboribus, ſi juſtitia vacat, pugnatque non pro ſalute communi, ſed pro ſuis commodis, in vitio eſt: non enim modo id virtutis non eſt, ſed potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Ita-

que probe definitur a Stoicis fortitudo, cum eam virtutem eſſe dicunt propugnantem pro æquitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam conſecutus eſt inſidiis & malitia, laudem eſt adeptus: nihil enim honeſtum eſſe poteſt, quod juſtitia vacet. Præclarum igitur 63
Platonis illud: Non ſolum, inquit, ſcientia, quæ eſt remota a juſtitia, calliditas potius, quam ſapientia eſt appellanda; verum etiam animus paratus ad periculum, ſi ſua cupiditate, non utilitate communi, impellitur, audaciæ potius nomen habeat, quam fortitudinis. Itaque viros fortes & magnanimos, eosdem bonos & ſimplices; veritatis amicos minimeque fallaces eſſe volumus: quæ ſunt ex media laude juſtitiæ. Sed illud odioſum eſt, 64
quod in hac elatione & magnitudine animi, facillime pertinacia & nimia cupiditas principatus innaſcitur. Ut enim apud Platonem eſt, omnem morem Lacedæmoniorum inflammatum eſſe cupiditate vincendi; ſic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius ſolus eſſe. Difficile autem eſt, cum præſtare omnibus concupieris, ſervare æquitatem, quæ eſt juſtitiæ maxime propria. Ex quo fit, ut neque diſceptatione vinci ſe, nec ullo publi-

co ac legitimo jure patiantur; exſiſtuntque in republica plerumque largitores & factioſi, ut opes quam maximas conſequantur, & ſint vi
65 potius ſuperiores, quam juſtitia pares. Sed quo difficilius, hoc præclarius: nullum eſt enim tempus, quod juſtitia vacare debeat. Fortes igitur & magnanimi ſunt habendi, non qui faciunt, ſed qui propulſant injuriam. Vera autem & ſapiens animi magnitudo, honeſtum illud, quod maxime natura ſequitur, in factis poſitum, non in gloria judicat; principemque ſe eſſe mavult, quam videri. Etenim qui ex errore imperitæ multitudinis pendet, hic in magnis viris non eſt habendus. Facillime autem ad res injuſtas impellitur, ut quisque eſt altiſſimo animo & gloriæ cupido. Qui locus eſt ſane lubricus, quod vix invenitur, qui laboribus ſuſceptis, periculisque aditis, non quaſi mercedem rerum geſtarum deſideret gloriam.

20 Omnino fortis animus, & magnus, dua-
66 bus rebus maxime cernitur; quarum una in rerum externarum deſpicientia ponitur, cum perſuaſum ſit, nihil hominem, niſi quod honeſtum decorumque ſit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere; nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunæ ſuccumbere. Altera eſt res, ut, cum ita

ſis affectus animo, ut ſupra dixi, res geras magnas illas quidem, & maxime utiles, ſed & vehementer arduas, plenasque laborum & periculorum tum vitæ, tum multarum aliarum rerum, quæ ad vitam pertinent. Harum re- 67
rum duarum ſplendor omnis & amplitudo, addo etiam utilitatem, in poſteriore eſt; cauſa autem & ratio efficiens magnos viros, eſt in priore. In eo enim eſt illud, quod excellentes animos, & humana contemnentes facit: id autem ipſum cernitur in duobus, ſi & ſolum id, quod honeſtum ſit, bonum judices, & omni animi perturbatione liber ſis. Nam & ea, quæ eximia pleriſque & præclara videntur, parva ducere, eaque ratione ſtabili firmaque contemnere, fortis animi magnique ducendum eſt; & ea, quæ videntur acerba, quæ multa & varia in hominum vita fortunaque verſantur, ita ferre, ut nihil a ſtatu naturæ diſcedas, nihil a dignitate ſapientis, robuſti animi eſt, magnæque conſtantiæ. Non 68
eſt autem conſentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate; nec, qui invictum ſe a labore præſtiterit, vinci a voluptate. Quamobrem & hæc videnda, & pecuniæ fugienda cupiditas: nihil enim eſt tam anguſti animi tamque parvi, quam amare divitias:

nihil honeſtius magnificentiusque, quam pe-
cuniam contemnere, ſi non habeas; ſi habe-
as, ad beneficentiam liberalitatemque confer-
re. Cavenda eſt etiam gloriæ cupiditas, ut
ſupra dixi; eripit enim libertatem, pro qua
magnanimis viris omnis debet eſſe contentio.
Nec vero imperia expetenda, ac potius, aut
non accipienda interdum, aut deponenda non-
69 nunquam. Vacandum autem eſt omni ani-
mi perturbatione, tum cupiditate & metu, tum
etiam ægritudine, & voluptate animi, & ira-
cundia; ut tranquillitas & ſecuritas adſit, quæ
affert cum conſtantiam, tum etiam dignita-
tem. Multi autem & ſunt, & fuerunt, qui
eam, quam dico, tranquillitatem expetentes,
a negotiis publicis ſe removerint, ad otium-
que perfugerint. In his & nobiliſſimi philoſo-
phi, longeque principes, & quidam homines
ſeveri & graves, nec populi, nec principum
mores ferre potuerunt; vixeruntque nonnul-
70 li in agris, delectati re ſua familiari. His idem
propoſitum fuit, quod regibus, ut ne qua re
egerent, ne cui parerent, libertate uterentur;
21 cujus proprium eſt, ſic vivere, ut velis. Qua-
re cum hoc commune ſit potentiæ cupidorum
cum iis, quos dixi, otioſis; alteri ſe adipiſci
id poſſe arbitrantur, ſi opes magnas habeant;

alteri, ſi contenti ſint & ſuo, & parvo: in quo neutrorum omnino contemnenda eſt ſententia: ſed & facilior, & tutior, & minus aliis gravis aut moleſta vita eſt otioſorum; fructuoſior autem hominum generi, & ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui ſe ad rempublicam & ad res magnas gerendas accommodaverunt. Quapropter & iis forſitan conce- 71
dendum ſit, rempublicam non capeſſentibus, qui excellenti ingenio, doctrinæ ſeſe dediderunt; & iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliqua graviore cauſa impediti, a republica receſſerunt, cum ejus adminiſtrandæ poteſtatem aliis, laudemque concederent. Quibus autem talis nulla ſit cauſa, ſi deſpicere ſe dicant ea, quæ plerique mirentur, imperia & magiſtratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto. Quorum judicium in eo, quod gloriam contemnant & pro nihilo putent, difficile factu eſt non probare; ſed videntur labores & moleſtias tum offenſionum, tum repulſarum, quaſi quandam ignominiam timere, & infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum ſibi conſtent, voluptatem ſeveriſſime contemnant, in dolore ſint molliores: gloriam negligant, frangantur infamia; atque ea quidem non ſatis

72 conſtanter. Sed iis, qui habent a natura adjumenta rerum gerendarum, abjecta omni cunctatione, adipiſcendi magiſtratus, & gerenda reſpublica eſt: nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo poteſt. Capeſſentibus autem rempublicam nihilo minus, quam philoſophis, haud ſcio an magis etiam, & magnificentia, & deſpicientia adhibenda ſit rerum humanarum, & ea, quam ſæpe dico, & tranquillitas animi, atque ſecuritas; ſi quidem nec anxii futuri ſunt, & cum gravitate conſtantiaque victuri. Quæ eo faciliora ſunt philoſophis, quo minus multa patent in eorum vita, quæ fortuna feriat, & quo minus multis rebus egent; & quia, ſi quid adverſi eveniat, tam graviter cadere non
73 poſſunt. Quocirca non ſine cauſa majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda rempublicam gerentibus, quam quietis; quo magis his & magnitudo animi eſt adhibenda, & vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo conſideret, quam illa res honeſta ſit; ſed etiam, ut habeat efficiendi facultatem: in quo ipſo conſiderandum eſt, ne aut temere deſperet, propter ignaviam; aut nimis confidat, propter cupiditatem. In omnibus au-

tem negotiis, prius, quam aggrediare, adhi-
benda eſt præparatio diligens.

Sed cum plerique arbitrentur, res belli- 22
cas majores eſſe, quam urbanas; minuenda 74
eſt hæc opinio. Multi enim bella ſæpe quæ-
ſierunt propter gloriæ cupiditatem; atque id
in magnis animis ingeniisque plerumque con-
tingit; eoque magis, ſi ſunt ad rem milita-
rem apti, & cupidi bellorum gerendorum.
Vere autem ſi volumus judicare, multæ res
exſtiterunt urbanæ majores clarioresque,
quam bellicæ. Quamvis enim Themiſtocles 75
jure laudetur, & ſit ejus nomen, quam Solo-
nis, illuſtrius, citeturque Salamis, clariſſimæ
teſtis victoriæ, quæ anteponatur conſilio So-
lonis, ei, quo primum conſtituit Areopagitas;
non minus præclarum hoc, quam illud, ju-
dicandum eſt. Illud enim ſemel profuit, hoc
ſemper proderit civitati: hoc conſilio leges
Athenienſium, hoc majorum inſtituta ſervan-
tur. Et Themiſtocles quidem nihil dixerit,
in quo ipſe Areopagum adjuverit; at ille ve-
re, a ſe adjutum Themiſtoclem. Eſt enim
bellum geſtum conſilio ſenatus ejus, qui a So-
lone erat conſtitutus. Licet eadem de Pauſa- 76
nia Lyſandroque dicere; quorum rebus ge-
ſtis quamquam imperium Lacedæmoniis di-

latatum putatur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus & diſciplinæ conferendi ſunt. Quin etiam ob has ipſas cauſas & parentiores habuerunt exercitus, & fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, cum verſaremur in republica, Q. Catulus Cn. Pompejo cedere videbantur. Parvi enim ſunt foris arma, niſi eſt conſilium domi. Nec plus Africanus, ſingularis & vir, & imperator, in excidenda Numantia reipublicæ profuit, quam eodem tempore P. Naſica privatus, cum Ti. Gracchum interemit: quamquam hæc quidem res non ſolum ex domeſtica eſt ratione; attingit etiam bellicam, quoniam vi, manuque confecta eſt: ſed tamen id ipſum geſtum eſt conſilio urbano, ſine exercitu.
77 Illud autem optimum eſt, in quod invadi ſolere ab improbis & invidis audio:

Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus nonne togæ arma ceſſere? neque enim in republica periculum fuit gravius unquam, nec majus otium. Ita conſiliis diligentiaque noſtra celeriter de manibus audaciſſimorum civium delapſa arma impia ceciderunt. Quæ res igitur geſta unquam in bel-

lo tanta? qui triumphus conferendus? Li- 78
cet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem & hereditas hujus gloriæ, & factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompejus, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, fruſtra ſe triumphum tertium deportaturum fuiſſe, niſi meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, eſſet habiturus. Sunt ergo domeſticæ fortitudines non inferiores militaribus; in quibus plus etiam, quam in his, operæ ſtudiique ponendum eſt. Omnino illud honeſtum, 23
quod ex animo excelſo magnificoque quærimus, animi efficitur, non corporis viribus. 79
Exercendum tamen corpus, & ita afficiendum eſt, ut obedire conſilio rationique poſſit in exſequendis negotiis, & in labore tolerando. Honeſtum autem id, quod exquirimus, totum eſt poſitum in animi cura & cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicæ præſunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum conſilio ſæpe aut non ſuſcepta, aut confecta bella ſunt, nonnunquam etiam illata: ut M. Catonis bellum tertium Punicum; in quo etiam mortui valuit auctoritas. Quare expetenda quidem ma- 80
gis eſt decernendi ratio, quam decertandi for-

titudo: ſed cavendum, ne id bellandi magis
fuga, quam utilitatis ratione faciamus.

Bellum autem ita ſuſcipiatur, ut nihil aliud
niſi pax quæſita videatur. Fortis vero & con-
ſtantis eſt, non perturbari in rebus aſperis,
nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur;
ſed præſentis animi uti conſilio, nec a ratio-
81 ne diſcedere. Quamquam hoc animi, illud
etiam ingenii magni eſt, præcipere cogitatio-
ne futura, & aliquanto ante conſtituere, quid
accidere poſſit in utramque partem; &, quid
agendum ſit, cum quid evenerit; nec com-
mittere, ut aliquando dicendum ſit, *Non pu-
taram.* Hæc ſunt opera magni animi, & ex-
celſi, & prudentia conſilioque fidentis. Te-
mere autem in acie verſari, & manu cum
hoſte confligere, immane quiddam, & belua-
rum ſimile eſt. Sed cum tempus neceſſitas-
que poſtulat, decertandum manu eſt, & mors
24 ſervituti turpitudinique anteponenda. De
82 evertendis autem diripiendisque urbibus, val-
de conſiderandum eſt, ne quid temere, ne
quid crudeliter. Idque eſt viri magni, rebus
agitatis, punire ſontes, multitudinem conſer-
vare; in omni fortuna, recta atque honeſta
retinere. Ut enim ſunt, quemadmodum ſupra
dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant:

ſic reperies multos, quibus periculoſa & calida conſilia quietis & cogitatis ſplendidiora, & majora videantur. Nunquam omnino pe- 83
riculi fuga committendum eſt, ut imbelles timidique videamur: ſed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis ſine cauſa; quo nihil poteſt eſſe ſtultius. Quapropter in adeundis periculis conſuetudo imitanda medicorum eſt, qui leviter ægrotantes leniter curant; gravioribus autem morbis periculoſas curationes & ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempeſtatem adverſam optare, dementis eſt; ſubvenire autem tempeſtati quavis ratione, ſapientis: eoque magis, ſi plus adipiſcare re explicata boni, quam addubitata mali. Periculoſæ autem rerum actiones partim iis ſunt, qui eas ſuſcipiunt, partim reipublicæ. Itemque alii de vita, alii de gloria, & benevolentia civium in diſcrimen vocantur. Promtiores igitur debemus eſſe ad noſtra pericula, quam ad communia, dimicareque paratius de honore & gloria, quam de ceteris commodis.

Inventi autem multi ſunt, qui non modo 84
pecuniam, ſed vitam etiam profundere pro patria parati eſſent: iidem gloriæ jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne repu-

blica quidem poſtulante: ut Callicratidas, qui cum Lacedæmoniorum dux fuiſſet Peloponneſiaco bello, multaque feciſſet egregie, evertit ad extremum omnia, cum conſilio non paruit eorum, qui claſſem ab Arginuſſis removendam, nec cum Athenienſibus dimicandum putabant. Quibus ille reſpondit, Lacedæmonios, claſſe illa amiſſa, aliam parare poſſe, ſe fugere ſine ſuo dedecore non poſſe. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga mediocris; illa peſtifera, qua, cum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminonda conflixiſſet, Lacedæmoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius? de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando reſtituit rem.
Non ponebat enim rumores ante ſalutem.
Ergo magisque magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum eſt etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod ſentiunt, etſi optimum ſit, tamen invidiæ metu non audeant dicere.

25 Omnino qui reipublicæ præfuturi ſunt,
85 duo Platonis præcepta teneant: unum, ut utilitatem civium ſic tueantur, ut quæcunque agunt, ad eam referant, obliti commodorum ſuorum; alterum, ut totum corpus reipubli-

cæ curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deſerant. Ut enim tutela, ſic procuratio reipublicæ ad utilitatem eorum, qui commiſſi ſunt, non ad eorum, quibus commiſſa eſt, gerenda eſt. Qui autem parti civium conſulunt, partem negligunt, rem perniciofiſſimam in civitatem inducunt, ſeditionem atque diſcordiam; ex quo evenit, ut alii populares, alii ſtudioſi optimi cujusque videantur, pauci univerſorum. Hinc apud Athenienſes 86
magnæ diſcordiæ; in noſtra republica non ſolum ſeditiones, ſed peſtifera etiam bella civilia: quæ gravis & fortis civis, & in republica dignus principatu, fugiet atque oderit; tradetque ſe totum reipublicæ, neque opes aut potentiam conſectabitur; totamque eam ſic tuebitur, ut omnibus conſulat. Nec vero criminibus falſis in odium aut invidiam quemquam vocabit; omninoque ita juſtitiæ honeſtatique adhæreſcet, ut, dum ea conſervet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deſerat illa, quæ dixi. Mi- 87
ſerrima eſt omnino ambitio honorumque contentio, de qua præclare apud eundem eſt Platonem: Similiter facere eos, qui inter ſe contenderent, uter potius rempublicam adminiſtraret, ut ſi nautæ certarent, quis eorum

potiſſimum gubernaret. Idemque præcipit, ut eos adverſarios exiſtimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui ſuo judicio tueri rempublicam velint: qualis fuit inter P. Africanum & Q. Metellum ſine acerbitate diſſenſio.

88 Nec vero audiendi, qui graviter iraſcendum inimicis putabunt, idque magnanimi & fortis viri eſſe cenſebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno & præclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis, & in juris æquabilitate, exercenda etiam eſt facilitas, & altitudo animi, quæ dicitur; ne, ſi iraſcamur aut intempeſtive accedentibus, aut impudenter rogantibus, in moroſitatem inutilem & odioſam incidamus. Et tamen ita probanda eſt manſuetudo atque clementia, ut adhibeatur, reipublicæ cauſa, ſeveritas, ſine qua adminiſtrari civitas non poteſt. Omnis autem & animadverſio & caſtigatio contumelia vacare debet; neque ad ejus, qui punitur aliquem, aut verbis caſtigat, ſed ad reipublicæ utilitatem referri. Cavendum

89 eſt etiam, ne major pœna, quam culpa ſit; & ne iiſdem de cauſis alii plectantur, alii ne appellentur quidem; Prohibenda autem maxime eſt ira in puniendo: nunquam enim, iratus qui accedet ad pœnam, mediocritatem

illam

illam tenebit, quæ eſt inter nimium & parum; quæ placet Peripateticis, & recte placet, modo ne laudarent iracundiam, & dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda eſt; optandumque, ut ii, qui præſunt reipublicæ, legum ſimiles ſint, quæ ad puniendum non iracundia, ſed æquitate ducuntur.

Atque etiam in rebus proſperis, & ad vo- 26
luntatem noſtram fluentibus, ſuperbiam, fa- 90
ſtidium, arrogantiamque magno opere fugiamus. Nam ut adverſas res, ſic ſecundas immoderate ferre, levitatis eſt; præclaraque eſt æquabilitas in omni vita, & idem ſemper vultus, eademque frons, ut de Socrate, item de C. Lælio accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus geſtis, & gloria ſuperatum a filio; facilitate & humanitate video ſuperiorem fuiſſe. Itaque alter ſemper magnus, alter ſæpe turpiſſimus fuit; ut recte præcipere videantur, qui monent, ut, quanto ſuperiores ſimus, tanto nos geramus ſummiſſius. Panætius quidem Africanum, auditorem & familiarem ſuum, ſolitum, ait, dicere, ut equos, propter crebras contentiones prœliorum ferocitate exſultantes, domitoribus tradere ſoleant, ut his facilioribus poſſint uti; ſic ho-

mines, ſecundis rebus effrenatos, ſibique præfidentes, tanquam in gyrum rationis & doctrinæ duci oportere, ut perſpicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque for-
91 tunæ. Atque etiam in ſecundiſſimis rebus maxime eſt utendum conſilio amicorum, hisque major etiam, quam ante, tribuenda auctoritas; iisdemque temporibus cavendum eſt, ne aſſentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos ſinamus, in quo falli facile eſt. Tales enim nos eſſe putamus, ut jure laudemur; ex quo naſcuntur innumerabilia peccata; cum homines inflati opinionibus, turpiter irridentur, & in maximis verſantur erroribus. Sed hæc quidem hactenus.

92 Illud autem ſic eſt judicandum, maximas geri res, & maximi animi ab iis, qui respublicas regant, quod earum adminiſtratio latiſſime pateat, ad plurimosque pertineat: eſſe autem magni animi, & fuiſſe multos etiam in vita otioſa, qui aut inveſtigarent, aut conarentur magna quædam, ſeſeque ſuarum rerum finibus continerent; aut interjecti inter philoſophos, & eos, qui rempublicam adminiſtrarent, delectarentur re ſua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus uſu ſuos; potiusque

& amicis impertientes, & reipublicæ, ſi quando uſus eſſet. Quæ primum bene parta ſit, nullo neque turpi quæſtu, neque odioſo: tum quam plurimis, modo dignis, ſe utilem præbeat: deinde augeatur ratione, diligentia, parſimonia; nec libidini potius luxuriæque, quam liberalitati & beneficentiæ pateat. Hæc præſcripta ſervantem licet magnifice, graviter, animoſeque vivere, atque etiam ſimpliciter, fideliter, vitæque hominum amice.

Sequitur, ut de una reliqua parte hone- 27
ſtatis dicendum ſit; in qua verecundia, & 93
quaſi quidam ornatus vitæ, temperantia & modeſtia, omnisque ſedatio perturbationum animi, & rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine *decorum* poteſt; Græce enim πρέπον dicitur. Hujus vis ea eſt, ut ab honeſto non queat ſeparari. Nam & quod decet, honeſtum eſt; & quod hone-
ſtum eſt, decet. Qualis autem differentia ſit 94
honeſti & decori, facilius intelligi, quam explanari poteſt. Quidquid eſt enim, quod deceat, id tum apparet, cum antegreſſa eſt honeſtas. Itaque non ſolum in hac parte honeſtatis, de qua hoc loco diſſerendum eſt, ſed etiam in tribus ſuperioribus, quid deceat, apparet. Nam & ratione uti, atque oratione pruden-

ter; & agere, quod agas, conſiderate; omnique in re quid ſit veri, videre & tueri decet: contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare & mente eſſe captum. Et juſta omnia, decora ſunt; injuſta contra, ut turpia, ſic indecora. Similis eſt ratio fortitudinis: quod enim viriliter animoque magno ſit, id dignum viro & decorum videtur;
95 quod contra, id ut turpe, ſic indecorum. Quare pertinet quidem ad omnem honeſtatem hoc, quod dico, decorum; & ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, ſed ſit in promtu. Eſt enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis a virtute poteſt, quam re ſeparari. Ut venuſtas & pulchritudo corporis ſecerni non poteſt a valetudine; ſic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem eſt cum virtute confuſum; ſed mente & cogitatione
96 tione diſtinguitur. Eſt autem ejus deſcriptio duplex. Nam & generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honeſtate verſatur; & aliud huic ſubjectum, quod pertinet ad ſingulas partes honeſtatis. Atque illud ſuperius ſic fere definiri ſolet: Decorum id eſſe, quod conſentaneum ſit hominis excellentiæ, in eo, in quo natura ejus a reliquis ani-

mantibus differat. Quæ autem pars ſubjecta
generi eſt, eam ſic definiunt, ut id decorum
eſſe velint, quod ita naturæ conſentaneum ſit,
ut in eo moderatio & temperantia appareat
cum ſpecie quadam liberali. Hæc ita intel- 28
ligi, exiſtimare poſſumus ex eo decoro, quod 97
poëtæ ſequuntur; de quo alio loco plura dici
ſolent. Sed tum ſervare illud poëtas dicimus,
quod deceat, cum id, quod quaque perſona
dignum eſt, & fit, & dicitur; ut, ſi Aeacus,
aut Minos diceret,

Oderint, dum metuant: - - - aut,

Natis ſepulcro ipſe eſt parens:

indecorum videretur; quod eos fuiſſe juſtos
accepimus. At Atreo dicente, plauſus excitan-
tur: eſt enim digna perſona oratio. Sed poë-
tæ quid quemque deceat, ex perſona judica-
bunt: nobis autem perſonam impoſuit ipſa na-
tura, magna cum excellentia præſtantiaque
animantium reliquarum. Quocirca poëtæ in 98
magna varietate perſonarum, etiam vitioſis
quid conveniat, & quid deceat, videbunt: no-
bis autem cum a natura conſtantiæ, modera-
tionis, temperantiæ, verecundiæ partes datæ
ſint; cumque eadem natura doceat non neg-
ligere, quemadmodum nos adverſus homines
geramus; efficitur, ut & illud, quod ad om-

nem honeſtatem pertinet, decorum, quam late fuſum ſit, appareat; & hoc, quod ſpectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis apta compoſitione membrorum movet oculos, & delectat hoc ipſo, quod inter ſe omnes partes cum quodam lepore conſentiunt: ſic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine, & conſtantia, & moderatione dictorum omnium atque factorum.

99 Adhibenda eſt igitur quædam reverentia adverſus homines, & optimi cujusque, & reliquorum. Nam negligere quid de ſe quisque ſentiat, non ſolum arrogantis eſt, ſed etiam omnino diſſoluti. Eſt autem quod differat, in hominum ratione habenda, inter juſtitiam & verecundiam. Juſtitiæ partes ſunt, non violare homines; verecundiæ, non offendere: in quo maxime perſpicitur vis decori. His igitur expoſitis, quale ſit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

100 Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primam habet viam, quæ deducit ad convenientiam conſervationemque naturæ: quam ſi ſequemur ducem, nunquam aberrabimus; conſequemurque & id, quod acutum & perſpicax natura eſt; & id, quod ad hominum

conſociationem accommodatum; & id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac ineſt parte, de qua diſputamus. Neque enim ſolum corporis, qui ad naturam apti ſunt, ſed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati
ſunt. Duplex eſt enim vis animorum, atque 101
naturæ: una pars in appetitu poſita eſt; quæ eſt ὁρμὴ Græce, quæ hominem huc & illuc rapit; altera in ratione, quæ docet & explanat, quid faciendum fugiendumve ſit. Ita fit, ut
ratio præſit, appetitus obtemperet. Omnis 29
autem actio vacare debet temeritate, & negligentia; nec vero agere quidquam, cujus
non poſſit cauſam probabilem reddere. Hæc 102
eſt enim fere deſcriptio officii. Efficiendum autem eſt, ut appetitus rationi obediant, eamque neque præcurrant, nec propter pigritiam, aut ignaviam deſerant; ſintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis conſtantia, omniſque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur, & tanquam exſultantes ſive cupiendo, ſive fugiendo, non ſatis a ratione retinentur, hi ſine dubio finem & modum tranſeunt. Relinquunt enim & abjiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui ſunt ſubjecti lege naturæ:

a quibus non modo animi perturbantur, ſed
etiam corpora. Licet ora ipſa cernere irato-
rum, aut eorum, qui aut libidine aliqua, aut
metu commoti ſunt, aut voluptate nimia ge-
ſtiunt; quorum omnium vultus, voces, mo-
103 tus, ſtatusque mutantur. Ex quibus illud in-
telligitur (ut ad officii formam revertamur):
appetitus omnes contrahendos ſedandosque,
excitandamque animadverſionem & diligen-
tiam, ut ne quid temere ac fortuitu, incon-
ſiderate, negligenterque agamus. Neque enim
ita generati a natura ſumus, ut ad ludum &
jocum facti eſſe videamur; ſed ad ſeverita-
tem potius, & ad quædam ſtudia graviora
atque majora. Ludo autem & joco uti illo
quidem licet; ſed ſicut ſomno & quietibus
ceteris, tum cum gravibus ſeriisque rebus
ſatisfecerimus. Ipſumque genus jocandi non
profuſum, nec immodeſtum, ſed ingenuum &
facetum eſſe debet. Ut enim pueris non om-
nem ludendi licentiam damus, ſed eam, quæ
ab honeſtis actionibus non ſit aliena: ſic in
ipſo joco aliquod probi ingenii lumen eluce-
104 at. Duplex omnino eſt jocandi genus: unum
illiberale, petulans, flagitioſum, obſcœnum;
alterum, elegans, urbanum, ingenioſum, fa-
cetum, quo genere non modo Plautus no-

ſter, & Atticorum antiqua comœdia, ſed etiam philoſophorum Socraticorum libri referti ſunt: multaque multorum facete dicta; ut ea, quæ a ſene Catone collecta ſunt, quæ vocant ἀποφθέγματα. Facilis igitur eſt diſtinctio ingenui & illiberalis joci: alter eſt, ſi tempore fit, ac remiſſo animo, libero dignus; alter ne homine quidem, ſi rerum turpitudini adhibetur verborum obſcœnitas. Ludendi etiam eſt quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem & campus noſter, & ſtudia venandi, honeſta exempla ludendi.

Sed pertinet ad omnem officii quæſtio- 30
nem, ſemper in promtu habere, quantum na- 105
tura hominis pecudibus, reliquisque beluis antecedat. Illæ nihil ſentiunt, niſi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu: hominis autem mens diſcendo alitur, & cogitando, ſemper aliquid aut anquirit, aut agit, videndique & audiendi delectatione ducitur. Quin etiam, ſi quis eſt paulo ad voluptates propenſior, modo ne ſit ex pecudum genere, (ſunt enim quidam homines non re, ſed nomine,) ſed ſi quis eſt paulo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat & diſſimulat appetitum volu-

106 ptatis, propter verecundiam. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non ſatis eſſe dignam hominis præſtantia, eamque contemni & rejici oportere: ſin ſit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum eſſe ejus fruendæ modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referantur, & ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam, ſi conſiderare volumus, quæ ſit in natura excellentia & dignitas; intelligemus, quam ſit turpe, diffluere luxuria, & delicate ac molliter vivere; quamque honeſtum, parce, continenter, ſevere, ſobrie.

107 Intelligendum eſt etiam, duabus quaſi nos a natura indutos eſſe perſonis: quarum una eſt communis, ex eo, quod omnes participes ſumus rationis præſtantiæque ejus, qua antecellimus beſtiis; a qua omne honeſtum decorumque trahitur, & ex qua ratio inveniendi officii exquiritur; altera autem, quæ proprie ſingulis eſt tributa. Ut enim in corporibus magnæ diſſimilitudines ſunt; (alios enim videmus velocitate ad curſum, alios viribus ad luctandum valere: itemque in formis aliis dignitatem ineſſe, aliis venuſtatem;) ſic in ani-
108 mis exſiſtunt etiam majores varietates. Erat in L. Craſſo, & in L. Philippo multus lepos;

major etiam, magiſque de induſtria in C. Cæ-
ſare, L. F. At iiſdem temporibus in M. Scau-
ro, & in M. Druſo adoleſcente, ſingularis ſe-
veritas: in C. Lælio multa hilaritas: in ejus
familiari Scipione ambitio major, vita triſtior.
De Græcis autem, dulcem & facetum, feſti-
vique ſermonis, atque in omni oratione ſimu-
latorem, quem εἴρωνα Græci nominaverunt,
Socratem accepimus: contra, Pythagoram &
Periclem ſummam auctoritatem conſecutos,
ſine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem, ex
Pœnorum; ex noſtris ducibus Q. Maximum
accepimus: facile celare, tacere, diſſimulare,
inſidiari, præcipere hoſtium conſilia. In quo
genere Græci Themiſtoclem & Pheræum Ja-
ſonem ceteris anteponunt: in primiſque ver-
ſutum & callidum factum Solonis; qui, quo
& tutior vita ejus eſſet, & plus aliquanto rei-
publicæ prodeſſet, furere ſe ſimulavit. Sunt 109
his alii multum diſpares, ſimplices & aperti;
qui nihil ex occulto, nihil ex inſidiis agendum
putant, veritatis cultores, fraudis inimici:
itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cui-
vis deſerviant, dum, quod velint, conſequan-
tur, ut Sullæ M. Craſſum videbamus. Quo
in genere verſutiſſimum & patientiſſimum
Lacedæmonium Lyſandrum accepimus; con-

traque Callicratidam, qui præfectus claſſi proximus poſt Lyſandrum fuit: itemque in ſermonibus alium, quamvis præpotens ſit, efficere, ut unus de multis eſſe videatur; quod in Catulo, & in patre, & in filio; idemque in Q. Mucio Mancia vidimus. Audivi ex majoribus natu, hoc idem fuiſſe in P. Scipione Naſica; contraque patrem ejus, illum, qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuiſſe ſermonis: ne Xenocratem quidem, ſeveriſſimum philoſophorum, ob eamque rem ipſam magnum clarumque fuiſſe. Innumerabiles aliæ diſſimilitudines ſunt naturæ morumque, minime tamen vituperan-
31 dorum. Admodum autem tenenda ſunt ſua
110 cuique, non vitioſa, ſed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quærimus, retineatur. Sic enim eſt faciendum, ut contra univerſam naturam nihil contendamus; ea tamen conſervata, propriam naturam ſequamur; ut, etiam ſi ſint alia graviora atque meliora, tamen nos ſtudia noſtra noſtræ naturæ regula metiamur. Neque enim attinet repugnare naturæ, nec quidquam ſequi, quod aſſequi nequeas. Ex quo magis emergit, quale ſit decorum illud, ideo, quia nihil decet invita (ut ajunt) Minerva, id eſt, adverſante & re-

pugnante natura. Omnino ſi quidquam eſt de- 111
corum, nihil eſt profecto magis, quam æqua-
bilitas univerſæ vitæ, tum ſingularum actio-
num; quam conſervare non poſſis, ſi aliorum
naturam imitans, omittas tuam. Ut enim ſer-
mone eo debemus uti, qui notus eſt nobis, ne,
ut quidam, Græca verba inculcantes jure op-
timo irrideamur: ſic in actiones omnemque
vitam, nullam diſcrepantiam conferre debe-
mus. Atque hæc differentia naturarum tan- 112
tam habet vim, ut nonnunquam mortem ſibi
ipſe conſciſcere alius debeat, alius in eadem
cauſa non debeat. Num enim alia in cauſa M.
Cato fuit, alia ceteri, qui ſe in Africa Cæſari
tradiderunt? Atqui ceteris forſitan vitio da-
tum eſſet, ſi ſe interemiſſent, propterea quod
eorum vita lenior, & mores fuerant facilio-
res; Catoni autem cum incredibilem tribuiſ-
ſet natura gravitatem, eamque ipſe perpetua
conſtantia roboraviſſet, ſemperque in propo-
ſito ſuſceptoque conſilio permanſiſſet, mori-
endum potius, quam tyranni vultus adſpici-
endus fuit. Quam multa paſſus eſt Ulyſſes in 113
illo errore diuturno, cum & mulieribus (ſi
Circe & Calypſo mulieres appellandæ ſunt)
inſerviret, & in omni ſermone omnibus affa-
bilem ſe eſſe vellet? domi vero etiam con-

tumelias ſervorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Ajax, quo animo traditnr, millies oppetere mortem, quam illa perpeti, maluiſſet. Quæ contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat ſui; eaque moderari, nec velle experiri, quam ſe aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod eſt cujusque
114 maxime ſuum. Suum igitur quisque noſcat ingenium, acremque ſe & bonorum & vitiorum ſuorum judicem præbeat; ne ſcenici plus, quam nos, videantur habere prudentiæ. Illi enim non optimas, ſed ſibi accommodatiſſimas fabulas eligunt: qui voce freti ſunt, Epigonos, Medumque; qui geſtu, Menalippam, Clytæmneſtram; ſemper Rupilius, quem ego memini, Antiopam; non ſæpe Aeſopus Ajacem. Ergo hiſtrio hoc videbit in ſcena, non videbit vir ſapiens in vita? Ad quas igitur res aptiſſimi erimus, in iis potiſſimum elaborabimus. Sin aliquando neceſſitas nos ad ea detruſerit, quæ noſtri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, ſi non decore, at quam minimum indecore facere poſſimus. Nec tam eſt enitendum, ut bona, quæ nobis data non ſint, ſequamur, quam ut vitia fugiamus. Ac duabus
32

iis perſonis, quas ſupra dixi, tertia adjungi- 115
tur, quam caſus aliquis, aut tempus imponit;
quarta etiam, quam nobismetipſis judicio no-
ſtro accommodamus. Nam regna, imperia,
nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque, quæ
ſunt his contraria, in caſu ſita, temporibus gu-
bernantur: ipſi autem gerere quam perſonam
velimus, a noſtra voluntate proficiſcitur. Ita-
que ſe alii ad philoſophiam, alii ad jus civile,
alii ad eloquentiam applicant; ipſarumque
virtutum in alia alius mavult excellere. Quo- 116
rum vero patres, aut majores aliqua gloria
præſtiterunt, ii ſtudent plerumque eodem in
genere laudis excellere; ut Q. Mucius, P. F.
in jure civili; Pauli filius Africanus in re
militari. Quidam autem ad eas laudes, quas
a patribus acceperunt, addunt aliquam ſuam;
ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit
bellicam gloriam; quod idem fecit Timotheus,
Cononis filius, qui, cum belli laude non in-
ferior fuiſſet, quam pater, ad eam laudem,
doctrinæ & ingenii gloriam adjecit. Fit au-
tem interdum, ut nonnulli, omiſſa imitatione
majorum, ſuum quoddam inſtitutum conſe-
quantur; maximeque in eo plerumque ela-
borant ii, qui magna ſibi proponunt, obſcu-
ris orti majoribus. Hæc igitur omnia, cum 117

quærimus, quid deceat, complecti animo & cogitatione debemus. In primis autem conſtituendum eſt, quos nos, & quales eſſe velimus, & in quo genere vitæ; quæ deliberatio eſt omnium difficillima. Ineunte enim adoleſcentia, cum eſt maxima imbecillitas conſilii, tum id ſibi quisque genus ætatis degendæ conſtituit, quod maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo certo genere curſuque vivendi, quam potuit, quod optimum eſſet, judicare.
118 Nam quod Herculem Prodicium dicunt (ut eſt apud Xenophontem) cum primum pubeſceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi ſit ingreſſurus, datum eſt) exiſſe in ſolitudinem, atque ibi ſedentem, diu ſecum multumque dubitaſſe, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius eſſet; hoc Herculi, Jovis ſatu edito, potuit fortaſſe contingere; nobis non item, qui imitamur, quos cuique viſum eſt, atque ad eorum ſtudia inſtitutaque impellimur. Plerique autem parentum præceptis imbuti, ad eorum conſuetudinem moremque deducimur: alii multitudinis judicio feruntur, quæque majori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen ſive felicitate qua-

quadam, ſive bonitate naturæ, ſive parentum
diſciplina, rectam vitæ ſecuti ſunt viam. Illud 33
autem maxime rarum genus eſt eorum, qui 119
aut excellentis ingenii magnitudine, aut præ-
clara eruditione atque doctrina, aut utraque
re ornati, ſpatium etiam deliberandi habue-
runt, quem potiſſimum vitæ curſum ſequi vel-
lent; in qua deliberatione ad ſuam cujusque
naturam conſilium eſt omne revocandum.
Nam cum in omnibus, quæ aguntur, ex eo
modo, quo quisque natus eſt, (ut ſupra dictum
eſt,) quid deceat, exquirimus; tum in tota vi-
ta conſtituenda, multo eſt cura major adhi-
benda, ut conſtare in vitæ perpetuitate poſ-
ſimus nobismetipſis, nec in ullo officio clau-
dicare. Ad hanc autem rationem quoniam 120
maximam vim natura habet, fortuna proxi-
mam; utriusque omnino ratio habenda eſt in
deligendo genere vitæ; ſed naturæ magis.
Multo enim & firmior eſt, & conſtantior; ut
fortuna nonnunquam, tanquam ipſa morta-
lis, cum immortali natura pugnare videatur.
Qui igitur ad naturæ ſuæ non vitioſæ genus
conſilium vivendi omne contulerit, is conſtan-
tiam teneat. Id enim maxime decet; niſi for-
te ſe intellexerit erraſſe in deligendo genere
vitæ. Quod ſi acciderit (poteſt autem acci-

dere) facienda morum inſtitutorumque mu-
tatio eſt. Eam mutationem, ſi tempora adju-
vabunt, facilius commodiusque faciemus: ſin
minus, ſenſim erit pedetentimque facienda;
ut amicitias, quæ minus delectent, & minus
probentur, magis decere cenſent ſapientes ſen-
121 ſim diſſuere, quam repente præcidere. Com-
mutato autem genere vitæ, omni ratione cu-
randum eſt, ut id bono conſilio feciſſe videa-
mur. Sed quoniam paulo ante dictum eſt,
imitandos eſſe majores; primum illud exce-
ptum ſit, ne vitia ſint imitanda: deinde, ſi na-
tura non feret, ut quædam imitari poſſint, ut
ſuperioris Africani filius, qui hunc Paullo na-
tum adoptavit, propter infirmitatem valetu-
dinis non tam potuit patris ſimilis eſſe, quam
ille fuerat ſui. Si igitur non poterit ſive cau-
ſas defenſitare, ſive populum concionibus te-
nere, ſive bella gerere; illa tamen præſtare
debebit, quæ erunt in ipſius poteſtate, juſti-
tiam, fidem, liberalitatem, modeſtiam, tem-
perantiam, quo minus ab eo id, quod deſit,
requiratur. Optima autem hereditas a patri-
bus traditur liberis, omnique patrimonio præ-
ſtantior, gloria virtutis rerumque geſtarum;
cui dedecori eſſe, nefas & impium judican-
dum eſt.

Et quoniam officia non eadem diſparibus 34
ætatibus tribuuntur, aliaque ſunt juvenum, 122
alia ſeniorum; aliquid etiam de hac diſtinctio-
ne dicendum eſt. Eſt igitur adoleſcentis, ma-
jores natu vereri, exque his deligere optimos
& probatiſſimos, quorum conſilio atque aucto-
ritate nitatur. Ineuntis enim ætatis inſcitia,
ſenum conſtituenda & regenda prudentia eſt.
Maxime autem hæc ætas a libidinibus arcen-
da eſt, exercendaque in labore patientiaque
& animi, & corporis; ut eorum & in belli-
cis, & in civilibus officiis vigeat induſtria.
Atque etiam cum relaxare animos, & dare ſe
jucunditati volent, caveant intemperantiam,
meminerint verecundiæ; quod erit facilius,
ſi in ejusmodi quidem rebus majores natu
intereſſe velint. Senibus autem labores cor- 123
poris minuendi, exercitationes animi etiam
augendæ videntur: danda vero opera, ut &
amicos, & juventutem, & maxime rempubli-
cam conſilio & prudentia quam plurimum
adjuvent. Nihil autem magis cavendum eſt ſe-
nectuti, quam ne languori ſe deſidiæque de-
dat. Luxuria vero cum omni ætati turpis,
tum ſenectuti fœdiſſima eſt: ſin autem libidi-
num etiam intemperantia acceſſerit, duplex
malum eſt; quod & ipſa ſenectus concipit de-

decus, & facit adoleſcentium impudentiorem
124 intemperantiam. Ac ne illud quidem alienum
eſt, de magiſtratuum, de privatorum, [de ci-
vium] de peregrinorum officiis dicere. Eſt
igitur proprium munus magiſtratus, intellige-
re, ſe gerere perſonam civitatis, debereque
ejus dignitatem & decus ſuſtinere, ſervare
leges, jura deſcribere, ea fidei ſua commiſſa
meminiſſe. Privatum autem oportet æquo &
pari cum civibus jure vivere, neque ſubmiſ-
ſum & abjectum, neque ſe efferentem; tum
in republica ea velle, quæ tranquilla & ho-
neſta ſint. Talem enim & ſentire bonum ci-
125 vem, & dicere ſolemus. Peregrini autem &
incolæ officium eſt, nihil præter ſuum nego-
tium agere, nihil de alieno anquirere, mini-
meque in aliena eſſe republica curioſum. Ita
fere officia reperientur, cum quæretur, quid
deceat, & quid aptum ſit perſonis, tempori-
bus, ætatibus. Nihil eſt autem, quod tam
deceat, quam in omni re gerenda, conſilioque
capiendo ſervare conſtantiam.

35 Sed quoniam decorum illud in omnibus
126 factis & dictis, in corporis denique motu &
ſtatu cernitur, idque poſitum eſt in tribus re-
bus, formoſitate, ordine, ornatu ad actionem
apto, difficilibus ad eloquendum; ſed ſatis erit

intelligi: in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, apud quosque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio, corporis noſtri magnam natura ipſa videtur habuiſſe rationem; quæ formam noſtram, reliquamque figuram, in qua eſſet ſpecies honeſta, eam poſuit in promtu; quæ partes autem corporis ad naturæ neceſſitatem datæ, adſpectum eſſent deformem habituræ atque turpem, eas contexit atque abdidit. Hanc naturæ tam dili- 127
gentem fabricam imitata eſt hominum verecundia. Quæ enim natura occultavit, eadem omnes, qui ſana mente ſunt, removent ab oculis; ipſique neceſſitati dant operam ut quam occultiſſime pareant: quarumque partium corporis uſus ſunt neceſſarii, eas neque partes, neque earum uſus ſuis nominibus appellant; quodque facere turpe non eſt, modo occulte, id dicere obſcœnum eſt. Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat, nec orationis obſcœnitas. Nec vero audiendi ſunt 128
Cynici, aut ſi qui fuerunt Stoici pæne Cynici, qui reprehendunt & irrident, quod ea, quæ turpia re non ſint, nominibus ac verbis flagitioſa ducamus; illa autem, quæ turpia ſint, nominibus appellemus ſuis. Latrocinari,

fraudare, adulterari, re turpe eſt; ſed dicitur non obſcœne: liberis dare operam, re honeſtum eſt, nomine obſcœnum: pluraque in eam ſententiam ab eisdem contra verecundiam diſputantur. Nos autem naturam ſequamur, & omne, quod adhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. Status, inceſſus, ſeſſio, accubatio, vultus, oculi,
129 manuum motus, teneant illud decorum. Quibus in rebus duo maxime ſunt fugienda; ne quid effeminatum, aut molle, & ne quid durum, aut ruſticum ſit. Nec vero hiſtrionibus oratoribusque concedendum eſt, ut iis hæc apta ſint, nobis diſſoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet veteri diſciplina verecundiam, ut in ſcenam ſine ſubligaculo prodeat nemo; verentur enim, ne, ſi quo caſu evenerit, ut corporis partes quædam aperiantur, adſpiciantur non decore. Noſtro quidem more cum parentibus puberes filii, cum ſoceris
30 generi non lavantur. Retinenda eſt igitur
130 hujus generis verecundia, præſertim natura ipſa magiſtra & duce. Cum autem pulchritudinis duo genera ſint, quorum in altero venuſtas ſit, in altero dignitas; venuſtatem muliebrem ducere debemus; dignitatem virilem. Ergo & a forma removeatur omnis viro non

digꝑus ornatus; & huic ſimile vitium in geſtu motuque caveatur. Nam & palæſtrici motus ſæpe ſunt odioſiores; & hiſtrionum nonnulli geſtus inepti non vacant offenſione; & in utroque genere, quæ ſunt recta & ſimplicia, laudantur. Formæ autem dignitas, coloris bonitate tuenda eſt; color, exercitationibus corporis. Adhibenda eſt præterea munditia non odioſa, neque exquiſita nimis; tantum quæ fugiat agreſtem & inhumanam negligentiam. Eadem ratio eſt habenda veſtitus; in quo (ſicut in pleriſque rebus) mediocritas optima eſt. Cavendum eſt autem, ne aut 131
tarditatibus utamur in greſſu mollioribus, ut pomparum ferculis ſimiles eſſe videamur: aut in feſtinationibus ſuſcipiamus nimias celeritates; quæ cum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna ſignificatio fit, non adeſſe conſtantiam. Sed multo etiam magis elaborandum eſt, ne animi motus a natura recedant: quod aſſequemur, ſi cavebimus, ne in perturbationes, atque exanimationes incidamus; &, ſi attentos animos ad decori conſervationem tenebimus. Motus autem animorum, dupli- 132
ces ſunt; alteri cogitationis, alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime verſa-

tur; appetitus impellit ad agendum. Curandum eſt igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur; appetitum rationi obedien-
37 tem præbeamus. Et quoniam magna vis orationis eſt, eaque duplex; altera contentionis, altera ſermonis: contentio diſceptationibus tribuatur judiciorum, concionum, ſenatus; ſermo in circulis, diſputationibus, congreſſionibus familiarium verſetur; perſequatur etiam convivia. Contentionis præcepta rhetorum ſunt; nulla ſermonis: quamquam haud ſcio, an poſſint hæc quoque eſſe. Sed diſcentium ſtudiis inveniuntur magiſtri; huic autem qui ſtudeant, ſunt nulli: rhetorum turba referta omnia; quamquam quæ verborum ſententiarumque præcepta ſunt, eadem ad ſer-
133 monem pertinebunt. Sed cum orationis indicem, vocem habeamus; in voce autem duo ſequamur, ut clara ſit, ut ſuavis; utrumque omnino a natura petendum eſt: verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio preſſe loquentium, & leniter. Nihil aliud fuit in Catulis, ut eos exquiſito judicio putares uti litterarum, quamquam erant litterati; ſed & alii: hi autem optime uti lingua latina putabantur. Sonus erat dulcis: literæ neque expreſſæ nimis, neque oppreſſæ, ne aut obſcu-

rum eſſet, aut putidum: ſine contentione vox, nec languens, nec canora. Uberior oratio L. Craſſi, nec minus faceta: ſed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero & facetiis Cæſar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipſo illo forenſi genere dicendi contentiones aliorum ſermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum eſt, ſi in omni
re, quid deceat, exquirimus. Sit igitur hic 134
ſermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax: inſit in eo lepos. Nec vero, tanquam in poſſeſſionem venerit, excludat alios: ſed cum reliquis in rebus, tum in ſermone communi, viciſſitudinem non iniquam putet; ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: ſi ſeriis, ſeveritatem adhibeat; ſi jocoſis, leporem: in primisque provideat, ne ſermo vitium aliquod judicet ineſſe in moribus; quod maxime tum ſolet evenire, cum ſtudioſe de abſentibus, detrahendi cauſa, aut per ridiculum, aut ſevere, male-
dice, contumelioſeque dicitur. Habentur au- 135
tem plerumque ſermones aut de domeſticis negotiis, aut de republica, aut de artium ſtudiis atque doctrina. Danda igitur opera eſt, ut etiam ſi aberrare ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio: ſed, utcunque aderunt;

neque enim omnes iiſdem de rebus, nec omni tempore, nec ſimiliter delectamur. Animadvertendum eſt etiam, quatenus ſermo delectationem habeat; &, ut incipiendi ratio
38 fuerit, ita ſit deſinendi modus. Sed quomodo
136 in omni vita rectiſſime præcipitur, ut perturbationes fugiamus, id eſt, motus animi nimios, rationi non obtemperantes; ſic ejusmodi motibus ſermo debet vacare, ne aut ira exſiſtat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat: maximeque curandum eſt, ut eos, quibuscum ſermonem conferimus, & vereri, & diligere videamur. Objurgationes etiam nonnunquam incidunt neceſſariæ, in quibus utendum eſt fortaſſe & vocis contentione majore, & verborum gravitate acriore. Id agendum etiam, ut ne ea facere videamur irati: ſed, ut ad urendum & ſecandum, ſic & ad hoc genus caſtigandi, raro invitique veniemus; nec unquam, niſi neceſſario, ſi nulla reperietur alia medicina; ſed tamen ira procul abſit, cum qua nihil recte
137 fieri, nihil conſiderate poteſt. Magna autem parte clementi caſtigatione licet uti, gravitate tamen adjuncta, ut & ſeveritas adhibeatur, & contumelia repellatur. Atque etiam illud ipſum, quod acerbitatis habet objurgatio, ſig-

nificandum eſt, ipſius cauſa, qui objurgetur, ſuſceptum eſſe. Rectum eſt autem, etiam in illis contentionibus, quæ cum inimiciſſimis fiunt, etiam ſi nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quæ enim cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec conſtanter fieri poſſunt, nec ab iis, qui adſunt, probari. Deforme etiam eſt, de ſe ipſo prædicare, falſa præſertim, & cum irriſione audientium imitari militem glorioſum. Et 39
quoniam omnia perſequimur, (volumus quidem certe,) dicendum eſt etiam, qualem ho- 138
minis honorati & principis domum placeat eſſe, cujus finis eſt uſus; ad quem accommodanda eſt ædificandi deſcriptio: & tamen adhibenda dignitatis commoditatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia conſul factus eſt, honori fuiſſe accepimus, quod præclaram ædificaſſet in Palatio, & plenam dignitatis domum: quæ cum vulgo viſeretur, ſuffragata domino, novo homini, ad conſulatum putabatur. Hanc Scaurus demolitus, acceſſionem adjunxit ædibus. Itaque ille in ſuam domum conſulatum primus attulit; hic, ſummi & clariſſimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulſam ſolum retulit, ſed ignominiam, etiam calamitatem. Ornanda eſt 139

enim dignitas domo, non ex domo tota quærenda; nec domo dominus, ſed domino domus honeſtanda eſt. Et ut in ceteris habenda ratio non ſui ſolum, ſed etiam aliorum; ſic in domo clari hominis, in quam & hoſpites multi recipiendi, & admittenda hominum cujusque modi multitudo, adhibenda eſt cura laxitatis: aliter ampla domus dedecori domino ſæpe fit, ſi eſt in ea ſolitudo; & maxime, ſi aliquando, alio domino, ſolita eſt frequentari. Odioſum eſt enim, cum a prætereuntibus dicitur:

O domus antiqua, heu quam diſpari dominare domino!

quod quidem his temporibus in multis licet
140 dicere. Cavendum autem eſt, præſertim ſi ipſe ædifices, ne extra modum ſumtu & magnificentia prodeas; quo in genere multum mali etiam in exemplo eſt. Studioſe enim plerique, præſertim in hanc partem, facta principum imitantur; ut L. Luculli, ſummi viri, virtutem, quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati ſunt? quarum quidem certe eſt adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad uſum cultumque vitæ transferenda eſt. Sed
141 hæc hactenus. In omni autem actione ſuſci-

pienda, tria ſunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat; quo nihil eſt ad officia conſervanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res ſit, quam efficere velimus; ut neve major, neve minor, cura & opera ſuſcipiatur, quam cauſa poſtulet: tertium eſt, [ut caveamus,] ut ea, quæ pertinent ad liberalem ſpeciem & dignitatem, moderata ſint. Modus autem eſt optimus, decus ipſum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium præſtantiſſimum eſt, appetitum obtemperare rationi.

Deinceps de ordine rerum, & temporum 40
opportunitate dicendum eſt. Hac autem ſci- 142
entia continetur ea, quam Græci ἐυταξίαν nominant; non hæc, quam interpretamur modeſtiam, quo in verbo modus ineſt: ſed illa eſt ἐυταξία, in qua intelligitur ordinis conſervatio. Itaque, ut eandem nos modeſtiam appellemus, ſic definitur a Stoicis, ut modeſtia ſit ſcientia earum rerum, quæ agentur, aut dicentur, loco ſuo collocandarum. Itaque videtur eadem vis ordinis & collocationis fore. Nam & ordinem ſic definiunt, compoſitionem rerum aptis & accommodatis locis: locum autem actionis, opportunitatem temporis eſſe dicunt: tempus autem actionis opportunum,

Græce εὐκαιρία, Latine appellatur *occaſio.* Sic fit, ut modeſtia hæc, quam ita interpretamur, ut dixi, ſcientia ſit opportunitatis idoneorum
143 ad agendum temporum. Sed poteſt eadem eſſe prudentiæ definitio, de qua principio diximus: hoc autem loco de moderatione & temperantia, & earum ſimilibus virtutibus quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, ſuo loco dicta ſunt: quæ autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam, & ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda
144 ſunt. Talis eſt igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione conſtanti, ſic in vita omnia ſint apta inter ſe & convenientia. Turpe eſt enim, valdeque vitioſum, in re ſevera convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre ſermonem. Bene Pericles, cum haberet collegam in prætura Sophoclem poëtam, hique de communi officio conveniſſent, & caſu formoſus puer præteriret, dixiſſetque Sophocles, O puerum pulchrum, Pericle! *At enim praetorem, Sophocle, decet non ſolum manus, ſed etiam oculos abſtinentes habere.* Atque hoc idem Sophocles ſi in athletarum probatione dixiſſet, juſta reprehenſione caruiſſet. Tanta vis eſt & loci, & temporis. Ut ſi quis,

eum cauſam ſit acturus, in itinere, aut in ambulatione ſecum ipſe meditetur, aut ſi quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur; at hoc idem ſi in convivio faciat, inhumanus videatur, inſcientia temporis. Sed ea, quæ 145
multum ab humanitate diſcrepant, ut, ſi quis in foro cantet, aut ſi qua eſt alia magna perverſitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem & præcepta deſiderant. Quæ autem parva videntur eſſe delicta, neque a multis intelligi poſſunt, ab iis eſt diligentius declinandum: ut in fidibus, aut in tibiis, quamvis paulum diſcrepent, tamen id a ſciente animadverti ſolet; ſic videndum eſt in vita, ne forte quid diſcrepet, vel multo etiam magis, quo major & melior actionum, quam ſonorum concentus eſt. Itaque, ut in fidibus mu- 41
ſicorum aures vel minima ſentiunt: ſic nos, 146
ſi acres ac diligentes eſſe volumus animadverſores vitiorum, magna ſæpe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex ſuperciliorum aut remiſſione, aut contractione, ex mœſtitia, ex hilaritate, ex riſu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex ſubmiſſione, ex ceteris ſimilibus, facile judicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque diſcrepet. Quo in genere non eſt in-

commodum, quale quodque eorum ſit, ex aliis
judicare; ut, ſi quid dedeceat in illis, vite-
mus & ipſi. Fit enim, neſcio quo modo, ut
magis in aliis cernamus, quam in nobismet-
ipſis, ſi quid delinquitur. Itaque facillime cor-
riguntur in diſcendo, quorum vitia imitantur,
147 emendandi cauſa, magiſtri. Nec vero alienum
eſt, ad ea eligenda, quæ dubitationem affe-
runt, adhibere doctos homines, vel etiam uſu
peritos, &, quid his de quoque officii genere
placeat, exquirere. Major enim pars eo fere
deferri ſolet, quo a natura ipſa deducitur. In
quibus videndum eſt, non modo quid quisque
loquatur, ſed etiam, quid quisque ſentiat, at-
que etiam, qua de cauſa quisque ſentiat. Ut
enim pictores, & ii, qui ſigna fabricantur, &
vero etiam poëtæ, ſuum quisque opus a vul-
go conſiderari vult, ut, ſi quid reprehenſum
ſit a pluribus, id corrigatur; hique & ſecum,
& cum aliis, quid in eo peccatum ſit, exqui-
runt: ſic aliorum judicio permulta nobis &
facienda, & non facienda, & mutanda, &
148 corrigenda ſunt. Quæ vero more aguntur in-
ſtitutisque civilibus, de iis nihil eſt præcipi-
endum: illa enim ipſa præcepta ſunt. Nec
quemquam hoc errore duci oportet, ut, ſi quid
Socrates, aut Ariſtippus contra morem con-
ſuetu-

ſuetudinemque civilem fecerint locutive ſint, idem ſibi arbitretur licere. Magnis illi, & divinis bonis hanc licentiam aſſequebantur. Cynicorum vero ratio tota eſt ejicienda: eſt enim inimica verecundiæ, ſine qua nihil rectum
eſſe poteſt, nihil honeſtum. Eos autem, quo- 149
rum vita perſpecta in rebus honeſtis atque magnis eſt, bene de republica ſentientes, ac bene meritos, aut merentes, ſicut aliquo honore aut imperio affectos, obſervare & colere debemus: tribuere etiam multum ſenectuti: cedere iis, qui magiſtratum habebunt: habere delectum civis & peregrini: in ipſoque peregrino, privatimne, an publice venerit: ad ſummam, ne agam de ſingulis, communem totius generis hominum conciliationem & conſociationem colere, tueri, ſervare debe-
mus. Jam de artificiis & quæſtibus, qui li- 42
berales habendi, qui ſordidi ſint, hæc fere ac- 150
cepimus. Primum improbantur ii quæſtus, qui in odia hominum incurrunt; ut portitorum, ut fœneratorum. Illiberales autem & ſordidi quæſtus mercenariorum, omniumque, quorum operæ, non artes emuntur: eſt enim illis ipſa merces auctoramentum ſervitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod ſtatim vendant: nihil enim

proficiunt, niſi admodum mentiantur. Nec vero quidquam eſt turpius vanitate; opificesque omnes in ſordida arte verſantur. Nec enim quidquam ingenuum poteſt habere officina; minimeque artes hæ probandæ, quæ miniſtræ ſunt voluptatum, *cetarii, lanii, coqui, fartores, piſcatores*, ut ait Terentius. Adde huc, ſi placet, unguentarios, ſaltatores, totumque ludum
151 talarium. Quibus autem artibus aut prudentia major ineſt, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honeſtarum, hæ ſunt iis, quorum ordini conveniunt, honeſtæ. Mercatura autem, ſi tenuis eſt, ſordida putanda eſt: ſin magna & copioſa, multa undique apportans, multisque ſine vanitate impartiens; non eſt admodum vituperanda. Atque etiam, ſi ſatiata quæſtu, vel contenta potius, ut ſæpe ex alto in portum, ex ipſo portu in agros ſe poſſeſſionesque contulerit, videtur jure optimo poſſe laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil eſt agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius; de qua, quoniam in Catone majore ſatis multa diximus, illinc aſſumes, quæ ad hunc locum pertinebunt.

43 Sed ab iis partibus, quæ ſunt honeſtatis,

quemadmodum officia ducerentur, ſatis expo- 152
ſitum videtur. Eorum autem ipſorum, quæ honeſta ſunt, poteſt incidere ſæpe contentio; de duobus honeſtis utrum honeſtius: qui locus a Panætio eſt prætermiſſus. Nam cum omnis honeſtas manet a partibus quatuor, quarum una ſit cognitionis; altera, communitatis; tertia, magnanimitatis; quarta, moderationis: hæ in deligendo officio ſæpe inter ſe comparentur, neceſſe eſt. Placet igitur, 153
aptiora eſſe naturæ ea officia, quæ ex communitate, quam ea, quæ ex cognitione ducantur; idque hoc argumento confirmari poteſt, quod, ſi contigerit ea vita ſapienti. ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quæ cognitione digna ſint, ſummo otio ſecum ipſe conſideret & contempletur; tamen, ſi ſolitudo tanta ſit, ut hominem videre non poſſit, excedat e vita. Princepsque omnium virtutum eſt illa ſapientia, quam *σοφίαν* Græci vocant: prudentiam enim, quam Græci *φρόνησιν* dicunt, aliam quandam intelligimus; quæ eſt rerum expetendarum fugiendarumque ſcientia. Illa autem ſapientia, quam principem dixi, rerum eſt divinarum atque humanarum ſcientia; in qua continetur deorum & hominum communitas & ſocietas inter

ipſos. Ea ſi maxima eſt, ut eſt certe; neceſſe
eſt, quod a communitate ducatur officium, id
eſſe maximum. Etenim cognitio contempla-
tioque naturæ manca quodam modo atque
inchoata ſit, ſi nulla actio rerum conſequatur:
ea autem actio in hominum commodis tuen-
154 dis maxime cernitur. Pertinet igitur ad ſo-
cietatem generis humani. Ergo hæc cognitio-
ni anteponenda eſt: atque id optimus quiſ-
que re ipſa oſtendit, & judicat. Quis enim eſt
tam cupidus in perſpicienda cognoſcendaque
rerum natura, ut, ſi ei tractanti contemplan-
tique res cognitione digniſſimas, ſubito ſit al-
latum periculum diſcrimenque patriæ, cui ſub-
venire opitularique poſſit, non illa omnia re-
linquat atque abjiciat, etiam ſi dinumerare ſe
ſtellas, aut metiri mundi magnitudinem poſſe
arbitretur? atque hoc idem in parentis, in
155 amici re, aut periculo fecerit. Quibus rebus
intelligitur, ſtudiis officiisque ſcientiæ præpo-
nenda eſſe officia juſtitiæ, quæ pertinent ad
hominum utilitatem; qua nihil homini eſſe
44 debet antiquius. Atque illi, quorum ſtudia
vitaque omnis in rerum cognitione verſata
eſt, tamen ab augendis hominum utilitatibus
& commodis non receſſerunt. Nam & erudi-
verunt multos, quo meliores cives, utiliores-

que rebus ſuis publicis eſſent; ut Thebanum
Epaminondam Lyſis Pythagoreus, Syracu-
ſium Dionem Plato, multique multos: nos-
que ipſi, quidquid ad rempublicam attulimus,
(ſi modo aliquid attulimus,) a doctoribus, at-
que a doctrina inſtructi ad eam, & ornati ac-
ceſſimus. Neque ſolum vivi atque præſentes 156
ſtudioſos diſcendi erudiunt atque docent; ſed
hoc idem etiam poſt mortem monumentis lit-
terarum aſſequuntur. Nec enim locus ullus
prætermiſſus eſt ab iis, qui ad leges, qui ad
mores, qui ad diſciplinam reipublicæ perti-
neret; ut otium ſuum ad noſtrum negotium
contuliſſe videantur. Ita illi ipſi doctrinæ ſtu-
diis & ſapientiæ dediti, ad hominum utilita-
tem ſuam intelligentiam prudentiamque po-
tiſſimum conferunt. Ob eamque cauſam elo-
qui copioſe, modo prudenter, melius eſt, quam
vel acutiſſime ſine eloquentia cogitare; quod
cogitatio in ſe ipſa vertitur, eloquentia com-
plectitur eos, quibuscum communitate juncti
ſumus. Atque ut apum examina non fingen- 157
dorum favorum cauſa congregantur, ſed, cum
congregabilia natura ſint, fingunt favos; ſic
homines, ac multo etiam magis, natura con-
gregati, adhibent agendi cogitandique ſoller-
tiam. Itaque niſi ea virtus, quæ conſtat ex

hominibus tuendis, id eſt, ex ſocietate generis humani, attingat cognitionem rerum, ſolivaga cognitio & jejuna videatur: itemque magnitudo animi, remota communitate conjunctioneque humana, feritas ſit quædam & immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis ſtudium conſociatio hominum atque communi-
158 tas. Nec verum eſt, quod dicitur a quibusdam, propter neceſſitatem vitæ, quod ea, quæ natura deſideraret, conſequi ſine aliis, atque efficere non poſſemus, idcirco iſtam eſſe cum hominibus communitatem & ſocietatem. Quod ſi omnia nobis, quæ ad victum cultumque pertinent, quaſi virgula divina, ut ajunt, ſuppeditarentur; tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omiſſis, totum ſe in cognitione & ſcientia collocaret. Non eſt ita: nam & ſolitudinem fugeret, & ſocium ſtudii quæreret: tum docere, tum diſcere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad conjunctionem hominum, & ad ſocietatem tuendam valet, anteponendum eſt illi officio,
45 quod cognitione & ſcientia continetur. Illud
159 forſitan quærendum ſit, num hæc communitas, quæ maxime eſt apta naturæ, ſit etiam moderationi modeſtiæque ſemper anteponenda. Non placet: ſunt enim quædam partim ita fœda, partim ita flagitioſa, ut ea, ne con-

ſervandæ quidem patriæ cauſa, ſapiens factu-
rus ſit. Ea Poſidonius collegit permulta, ſed ita tætra quædam, ita obſcœna, ut dictu quoque videantur turpia. Hæc igitur non ſuſcipiet reipublicæ cauſa; ne res quidem publica pro ſe ſuſcipi volet. Sed hoc commodius ſe res habet, quod non poteſt accidere tempus, ut interſit reipublicæ quidquam illorum facere ſapientem. Quare hoc quidem effectum 160
ſit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum ſocietate: etenim cognitionem prudentiamque ſequitur conſiderata actio. Ita fit, ut agere conſiderate pluris ſit, quam cogitare prudenter. Atque hæc quidem hactenus. Patefactus eſt enim locus ipſe, ut non ſit difficile in exquirendo officio, quod cuique ſit præponendum, videre. In ipſa autem communitate ſunt gradus officiorum; ex quibus, quid cuique præſtet, intelligi poſſit: ut prima diis immortalibus; ſecunda, patriæ; tertia, parentibus; deinceps gradatim reliquis debeantur. Quibus ex rebus 161
breviter diſputatis intelligi poteſt, non ſolum id homines ſolere dubitare, honeſtumne, an turpe ſit; ſed etiam, duobus propoſitis honeſtis, utrum honeſtius. Hic locus a Panætio eſt, ut ſupra dixi, prætermiſſus. Sed jam ad reliqua pergamus.

M. TVLLII CICERONIS DE OFFICIIS AD MARCUM FILIUM

LIBER II.

1 QUEMADMODUM officia ducerentur ab
1 honeſtate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, ſatis explicatum arbitror libro ſuperiore. Sequitur, ut hæc officiorum genera perſequar, quæ pertinent ad vitæ cultum, & ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias: in quo tum quæri dixi, quid utile, quid inutile; tum ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile. De quibus dicere aggrediar, ſi pauca prius de
2 inſtituto, ac de judicio meo dixero. Quamquam enim libri noſtri complures non modo ad legendi, ſed etiam ad ſcribendi ſtudium excitaverunt: tamen interdum vereor, ne qui-

busdam bonis viris philoſophiæ nomen ſit in-
viſum; mirenturque, in ea tantum me operæ
& temporis ponere. Ego autem quamdiu
reſpublica per eos gerebatur, quibus ſe ipſa
commiſerat, omnes meas curas cogitationes-
que in eam conferebam: cum autem domi-
natu unius omnia tenerentur, neque eſſet uſ-
quam conſilio aut auctoritati locus; ſocios
denique tuendæ reipublicæ, ſummos viros,
amiſiſſem; nec me angoribus dedidi, quibus
eſſem confectus, niſi iis reſtitiſſem, nec rur-
ſum indignis homine docto voluptatibus. At-
que utinam reſpublica ſtetiſſet, quo cœperat 3
ſtatu, nec in homines non tam commutanda-
rum rerum, quam evertendarum cupidos in-
cidiſſet! Primum enim, ut ſtante republica
facere ſolebamus, in agendo plus, quam in
ſcribendo, operæ poneremus: deinde ipſis
ſcriptis non ea, quæ nunc, ſed actiones no-
ſtras mandaremus, ut ſæpe fecimus. Cum au-
tem reſpublica, in qua omnis mea cura, co-
gitatio, opera poni ſolebat, nulla eſſet omni-
no, illæ ſcilicet litteræ conticuerunt, forenſes,
& ſenatoriæ. Nihil agere autem cum animus
non poſſet, in his ſtudiis ab initio verſatus 4
ætatis; exiſtimavi, honeſtiſſime moleſtias poſſe
deponi, ſi me ad philoſophiam retuliſſem: cui

cum multum adoleſcens, diſcendi cauſa, tem-
poris tribuiſſem; poſtea quam honoribus in-
ſervire cœpi, meque totum reipublicæ tradi-
di, tantum erat philoſophiæ loci, quantum ſu-
perfuerat amicorum & reipublicæ tempori-
bus. Id autem omne conſumebatur in legen-
2 do; ſcribendi otium non erat. Maximis igitur
5 in malis hoc tamen boni aſſecuti videmur, ut
ea literis mandaremus, quæ nec ſatis erant
nota noſtris, & erant cognitione digniſſima.
Quid eſt enim, per deos! optabilius ſapientia?
quid præſtantius? quid homini melius? quid
homine dignius? Hanc igitur qui expetunt,
philoſophi nominantur; nec quidquam aliud
eſt philoſophia, ſi interpretari velis, quam
ſtudium ſapientiæ. Sapientia autem eſt, (ut
a veteribus philoſophis definitum eſt,) rerum
divinarum & humanarum, cauſarumque,
quibus hæ res continentur, ſcientia; cujus
ſtudium qui vituperat, haud ſane intelligo,
6 quidnam ſit, quod laudandum putet. Nam
ſive oblectatio quæritur animi, requieſque
curarum; quæ conferri cum eorum ſtudiis
poteſt, qui ſemper aliquid anquirunt, quod
ſpectet & valeat ad bene beateque vivendum?
ſive ratio conſtantiæ virtutiſque ducitur; aut
hæc ars eſt, aut nulla omnino, per quam eas

aſſequamur. Nullam dicere maximarum re-
rum artem eſſe, cum minimarum ſine arte
nulla ſit, hominum eſt parum conſiderate lo-
quentium, atque in maximis rebus errantium.
Si autem eſt aliqua diſciplina virtutis, ubi ea
quæretur, cum ab hoc diſcendi genere diſceſ-
ſeris? Sed hæc, cum ad philoſophiam cohor-
tamur, accuratius diſputari ſolent; quod alio
quodam libro fecimus. Hoc autem tempore
tantum nobis declarandum fuit, cur orbati
reipublicæ muneribus, ad hoc nos ſtudium
potiſſimum contuliſſemus. Occurritur autem 7
nobis, & quidem a doctis & eruditis, quæ-
rentibus, ſatisne conſtanter facere videamur,
qui, cum percipi nihil poſſe dicamus, tamen
& aliis de rebus diſſerere ſoleamus, & hoc
ipſo tempore præcepta officii perſequamur.
Quibus vellem ſatis cognita eſſet noſtra ſen-
tentia: non enim ſumus ii, quorum vagetur
animus errore, nec habeat unquam, quod ſe-
quatur. Quæ enim eſſet iſta mens, vel quæ
vita potius, non modo diſputandi, ſed etiam
vivendi ratione ſublata? Nos autem, ut ce-
teri alia certa, alia incerta eſſe dicunt, ſic ab
his diſſentientes, alia probabilia, contra, alia
non probabilia eſſe dicimus. Quid eſt igitur, 8
quod me impediat, ea, quæ mihi probabilia

videantur, ſequi; quæ contra, improbare; atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quæ a ſapientia diſſidet plurimum? Contra autem omnia diſputatur, a noſtris, quod hoc ipſum probabile elucere non poſſit, niſi ex utraque parte, cauſarum eſſet facta contentio. Sed hæc explanata ſunt in Academicis noſtris ſatis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquiſſima nobiliſſimaque philoſophia, Cratippo auctore, verſaris, iis ſimillimo, qui iſta præclara pepererunt; tamen hæc noſtra, finitima veſtris, ignota eſſe nolui. Sed jam ad inſtituta pergamus.

3 Quinque igitur rationibus propoſitis offi-
9 cii perſequendi, quarum duæ ad decus, honeſtatemque pertinent; duæ ad commoda vitæ, copias, opes, facultates; quinta ad eligendi judicium, ſi quando ea, quæ dixi, pugnare inter ſe viderentur: honeſtatis pars confecta eſt, quam quidem tibi cupio eſſe notiſſimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipſum eſt, quod utile appellatur; in quo lapſa conſuetudo deflexit de via, ſenſimque eo deducta eſt, ut honeſtatem ab utilitate ſecernens, & conſtitueret honeſtum eſſe aliquid, quod utile non eſſet; & utile, quod non ho-

neſtum: qua nulla pernicies major hominum
vitæ potuit afferri. Summa quidem auctori- 10
tate philoſophi ſevere ſane, atque honeſte,
hæc tria genera confuſa, cogitatione diſtin-
guunt. Quidquid enim juſtum ſit, id etiam
utile eſſe cenſent; itemque quod honeſtum,
idem juſtum; ex quo efficitur, ut, quidquid
honeſtum ſit, idem ſit utile. Quod qui parum
perſpiciunt, hi ſæpe, verſutos homines & cal-
lidos admirantes, malitiam, ſapientiam judi-
cant; quorum error eripiendus eſt, opinio-
que omnis ad eam ſpem traducenda, ut ho-
neſtis conſiliis, juſtisque factis, non fraude
& malitia, ſe intelligant ea, quæ velint, con-
ſequi poſſe. Quæ ergo ad vitam hominum 11
tuendam pertinent, partim ſunt inanima, ut
aurum, argentum, ut ea, quæ gignuntur e
terra, ut alia ejusdem generis; partim ani-
malia, quæ habent ſuos impetus, & rerum
appetitus. Eorum autem alia rationis exper-
tia ſunt, alia ratione utentia. Expertes ra-
tionis, equi, boves, reliquæ pecudes, apes,
quarum opere efficitur aliquid ad hominum
uſum atque vitam. Ratione autem utentium
duo genera ponuntur: unum, deorum; alte-
rum, hominum. Deos placatos pietas efficiet
& ſanctitas: proxime autem, & ſecundum

deos, homines hominibus maxime utiles eſſe
12 poſſunt. Earumque item rerum, quæ noce-
ant & obſint, eadem diviſio eſt. Sed quia deos
nocere non putant, his exceptis, homines ho-
minibus obeſſe plurimum arbitrantur. Ea enim
ipſa, quæ inanima diximus, pleraque ſunt ho-
minum operis effecta, quæ nec haberemus,
niſi manus & ars acceſſiſſent; nec his ſine
hominum adminiſtratione uteremur. Neque
enim valetudinis curatio, neque navigatio,
neque agricultura, neque frugum fructuum-
que reliquorum perceptio & conſervatio ſine
13 hominum opera ulla eſſe potuiſſet. Jam vero
& earum rerum, quibus abundaremus, ex-
portatio, & earum, quibus egeremus, invectio,
certe nulla eſſet, niſi his muneribus homines
fungerentur; eademque ratione nec lapides e
terra exciderentur ad uſum noſtrum neceſſarii:

Nec ferrum, aes, aurum, argentum, effode-
retur penitus abditum,

4 ſine hominum labore & manu. Tecta vero,
quibus & frigorum vis pelleretur, & calorum
moleſtiæ ſedarentur, unde aut initio generi
humano dari potuiſſent, aut poſtea ſubveniri,
ſi aut vi tempeſtatis, aut terræ motu, aut ve-
tuſtate cecidiſſent, niſi communis vita ab ho-
minibus harum rerum auxilia petere didiciſ-

ſet? Adde ductus aquarum, derivationes flu- 14
minum, agrorum irrigationes, moles oppoſi-
tas fluctibus, portus manu factos, quæ unde
ſine hominum opera habere poſſemus? Ex
quibus, multiſque aliis perſpicuum eſt, qui
fructus, quæque utilitates ex rebus iis, quæ
ſunt inanimæ, percipiantur, eas nos nullo mo-
do ſine hominum manu atque opera capere
potuiſſe. Qui denique ex beſtiis fructus, aut
quæ commoditas, niſi homines adjuvarent,
percipi poſſet? Nam & qui principes inveni-
endi fuerunt, quem ex quaque belua uſum
habere poſſumus, homines certe fuerunt; nec
hoc tempore ſine hominum opera aut paſcere
eas, aut domare, aut tueri, aut tempeſtivos
fructus ex his capere poſſemus: ab eisdem-
que & eæ, quæ nocent, interficiuntur; &
quæ uſui poſſunt eſſe, capiuntur. Quid enu- 15
merem artium multitudinem, ſine quibus vi-
ta omnino nulla eſſe potuiſſet? quis enim
ægris ſubveniret, quæ eſſet oblectatio valen-
tium, qui victus, aut cultus, niſi tam multæ
nobis artes miniſtrarent? quibus rebus ex-
culta hominum vita tantum diſtat a victu &
cultu beſtiarum. Urbes vero ſine hominum
cœtu non potuiſſent nec ædificari, nec fre-
quentari: ex quo leges, moreſque conſtitu-

ti; tum juris æqua deſcriptio, certaque vi-
vendi diſciplina: quas res & manſuetudo ani-
morum conſecuta, & verecundia eſt; effectum-
que, ut eſſet vita munitior; atque ut dando
& accipiendo, mutandisque facultatibus &
5 commodis, nulla re egeremus. Longiores hoc
16 loco ſumus, quam neceſſe eſt. Quis eſt enim,
cui non perſpicua ſint illa, quæ pluribus ver-
bis a Panætio commemorantur, neminem ne-
que ducem bello, nec principem domi, mag-
nas res, & ſalutares ſine hominum ſtudiis ge-
rere potuiſſe? Commemoratur ab eo Themi-
ſtocles, Pericles, Cyrus, Ageſilaus, Alexan-
der, quos negat ſine adjumentis hominum tan-
tas res efficere potuiſſe. Utitur in re non du-
bia teſtibus non neceſſariis. Atque ut mag-
nas utilitates adipiſcimur conſpiratione ho-
minum atque conſenſu; ſic nulla tam dete-
ſtabilis peſtis eſt, quæ non homini ab homine
naſcatur. Eſt Dicæarchi liber de interitu ho-
minum, Peripatetici magni & copioſi; qui,
collectis ceteris cauſis, eluvionis, peſtilentiæ,
vaſtitatis, beluarum etiam repentinæ multi-
tudinis, quarum impetu docet quædam homi-
num genera eſſe conſumta: deinde compa-
rat, quanto plures deleti ſint homines homi-
num impetu, id eſt, bellis, aut ſeditionibus,
quam omni reliqua calamitate.

Cum

Cum igitur hic locus nihil habeat dubi- 17
tationis, quin homines plurimum hominibus & proſint, & obſint; proprium hoc ſtatuo eſſe virtutis, conciliare animos hominum, & ad uſus ſuos adjungere. Itaque, quæ in rebus inanimis, quæque in uſu & tractatione beluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operoſis; hominum autem ſtudia ad amplificationem noſtrarum rerum promta ac parata, virorum præſtantium ſapientia & virtute excitantur. Etenim virtus 18
omnis tribus in rebus fere vertitur; quarum una eſt in perſpiciendo, quid in quaque re verum ſincerumque ſit, quid conſentaneum cuique, quid conſequens, ex quo quæque gignantur, quæ cujusque rei cauſa ſit: alterum, cohibere motus animi turbatos, quos Græci πάθη nominant, appetitionesque, quas illi ὁρμὰς, obedientes efficere rationi: tertium, iis, quibuscum congregamur, uti moderate, & ſcienter, quorum ſtudiis ea, quæ natura deſiderat, expleta cumulataque habeamus; per eos denique, ſi quid importetur nobis incommodi, propulſemus, ulciſcamurque eos, qui nocere nobis conati ſint, tantaque pœna affciamus, quantam æquitas humanitasque patiatur. Quibus autem rationibus hanc facul- 6

19 tatem aſſequi poſſimus, ut hominum ſtudia complectamur, eaque teneamus, dicemus; neque ita multo poſt: ſed pauca ante dicenda ſunt. Magnam vim eſſe in fortuna in utramque partem, vel ſecundas ad res, vel adverſas, quis ignorat? nam & cum proſpero ſtatu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos; & cum reflavit, affligimur. Hæc igitur ipſa fortuna ceteros caſus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempeſtates, naufragia, ruinas, incendia; deinde, a beſtiis ictus, morſus, impetus. Hæc ergo, ut dixi, rariora. At
20 vero interitus exercituum, ut proxime trium, ſæpe multorum; clades imperatorum, ut nuper ſummi ac ſingularis viri; invidiæ præterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum ſæpe civium expulſiones, calamitates, fugæ: rurſusque ſecundæ res, honores, imperia, victoriæ, quamquam fortuita ſunt, tamen ſine hominum opibus & ſtudiis neutram in partem effici poſſunt. Hoc igitur cognito, dicendum eſt, quonam modo hominum ſtudia ad utilitates noſtras allicere atque excitare poſſimus. Quæ ſi longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur: ita fortaſſis etiam brevior videbitur.

121 Quæcunque igitur homines homini tri-

buunt ad eum augendum atque honeſtandum, aut benevolentiæ gratia faciunt, cum aliqua de cauſa quempiam diligunt; aut honoris, ſi cujus virtutem ſuſpiciunt; quemque dignum fortuna quam ampliſſima putant; aut cui fidem habent, & bene rebus ſuis conſulere arbitrantur; aut cujus opes metuunt; aut contra, a quibus aliquid exſpectant, ut cum reges, popularesve homines, largitiones aliquas proponunt; aut poſtremo, pretio ac mercede ducuntur: quæ ſordidiſſima eſt illa quidem ratio, & inquinatiſſima, & his, qui ea tenentur, & illis, qui ad eam confugere conantur. Male enim ſe res habet, cum, quod 22 virtute effici debet, id tentatur pecunia. Sed quoniam nonnunquam hoc ſubſidium neceſſarium eſt; quemadmodum ſit utendum eo, dicemus, ſi prius iis de rebus, quæ virtuti propiores ſunt, dixerimus. Atque etiam ſubjiciunt ſe homines imperio alterius & poteſtati pluribus de cauſis. Ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis præſtantia, aut ſpe, ſibi id utile futurum; aut metu, ne vi parere cogantur; aut ſpe largitionis, promiſſisque capti; aut poſtremo, ut ſæpe in noſtra republica videmus, mercede conducti. Omnium autem

23 rerum nec aptius eſt quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam diligi; nec alienius, quam timeri. Præclare enim Ennius: *Quem metuunt, oderunt: quem quisque odit, periiſſe expetit.* Multorum autem odiis nullas opes poſſe obſiſtere, ſi antea fuit ignotum, nuper eſt cognitum. Nec vero hujus tyranni ſolum, quem armis oppreſſa pertulit civitas, paretque cum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad peſtem; ſed reliquorum ſimiles exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam interitum talem effugit. Malus enim cuſtos diuturnitatis metus; contraque benevolentia fidelis eſt, vel
24 ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppreſſos imperio coërcent, ſit ſane adhibenda ſævitia, ut heris in famulos, ſi aliter teneri non poſſunt: qui vero in libera civitate ita ſe inſtruunt, ut metuantur; his nihil eſſe poteſt dementius. Quamvis enim demerſæ ſint leges alicujus opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen hæc aliquando aut judiciis tacitis, aut occultis de honore ſuffragiis. Acriores autem morſus ſunt intermiſſæ libertatis, quam retentæ. Quod igitur latiſſime patet, neque ad incolumitatem ſolum, ſed etiam ad opes & potentiam valet plurimum, id am-

pleſtamur, ut metus abſit, caritas retineatur.
Ita facillime, quæ volemus, & privatis in re-
bus, & in republica conſequemur. Etenim, qui
ſe metui volent, a quibus metuentur, eosdem
metuant ipſi, neceſſe eſt. Quid enim cenſe- 25
mus ſuperiorem illum Dionyſium, quo cru-
ciatu timoris angi ſolitum? qui cultros me-
tuens tonſorios, candenti carbone ſibi adure-
bat capillum? quid? Alexandrum Pheræum,
quo animo vixiſſe arbitramur? qui (ut ſcri-
ptum legimus) cum uxorem Theben admodum
diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubicu-
lum veniens, barbarum, & eum quidem, ut
ſcriptum eſt, compunctum notis Threiciis,
deſtricto gladio jubebat anteire; præmitte-
batque de ſtipatoribus ſuis, qui ſcrutarentur
arculas muliebres, &, ne quod in veſtimen-
tis occultaretur telum, exquirerent. O mi-
ſerum, qui fideliorem & barbarum, & ſtig-
matiam putaret, quam conjugem! nec eum
fefellit; ab ea enim eſt ipſe, propter pellica-
tus ſuſpicionem, interfectus. Nec vero ulla 26
vis imperii tanta eſt, quæ premente metu,
poſſit eſſe diuturna. Teſtis eſt Phalaris, cu-
jus eſt præter ceteros nobilitata crudelitas:
qui non ex inſidiis interiit, ut is, quem mo-
do dixi, Alexander; non a paucis, ut hic no-

ſter; ſed in quem univerſa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, univerſique ſe ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedæmonios, injuſte imperantes, nonne repente omnes fere ſocii deſeruernnt, ſpectatoresque ſe otioſos præbuerunt Leuctricæ calamitatis?
8 Externa libentius in tali re, quam domeſtica, recordor. Verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis; bella aut pro ſociis, aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites, aut neceſſarii. Regum, populorum, nationum
27 portus erat & refugium ſenatus. Noſtri autem magiſtratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere ſtudebant, ſi provincias, ſi ſocios æquitate & fide defendiſſent. Itaque illud patrocinium orbis terræ verius, quam imperium poterat nominari. Senſim hanc conſuetudinem & diſciplinam jam antea minuebamus; poſt vero Sullæ victoriam penitus amiſimus. Deſitum eſt enim videri quidquam in ſocios iniquum, cum exſtitiſſet in cives tanta crudelitas. Ergo in illo ſecuta eſt honeſtam cauſam non honeſta victoria. Eſt enim auſus dicere, haſta poſita, cum bona in foro venderet & bonorum virorum, & locu-

pletum, & certe civium, prædam ſuam ſe
vendere. Secutus eſt, qui in cauſa impia, victo-
ria etiam fœdiore, non ſingulorum civium
bona publicaret, ſed univerſas provincias re-
gionesque uno calamitatis jure comprehen-
deret. Itaque, vexatis & perditis exteris na- 28
tionibus, ad exemplum amiſſi imperii portari
in triumpho Maſſiliam vidimus, & ex ea ur-
be triumphari, ſine qua nunquam noſtri im-
peratores ex Transalpinis bellis triumpharunt.
Multa præterea commemorarem nefaria in
ſocios, ſi hoc uno ſol quidquam vidiſſet in-
dignius. Jure igitur plectimur. Niſi enim mul-
torum impunita ſcelera tuliſſemus, nunquam
ad unum tanta perveniſſet licentia: a quo
quidem rei familiaris, ad paucos; cupidita-
tum, ad multos improbos venit hereditas.
Nec vero unquam bellorum civilium ſemen 29
& cauſa deerit, dum homines perditi haſtam
illam cruentam & meminerint, & ſperabunt;
quam P. Sulla cum vibraſſet, dictatore pro-
pinquo ſuo, idem ſexto triceſimo anno poſt
a ſceleratiore haſta non receſſit. Alter autem,
qui in illa dictatura ſcriba fuerat, in hac fuit
quæſtor urbanus. Ex quo debet intelligi, ta-
libus præmiis propoſitis, nunquam defutura
bella civilia. Itaque parietes urbis modo ſtant

& manent, iique ipſi jam extrema ſcelera me-
tuentes; rem vero publicam penitus amiſi-
mus: atque in has clades incidimus (redeun-
dum eſt enim ad propoſitum) dum metui,
quam cari eſſe & diligi malumus. Quæ ſi po-
pulo Romano injuſte imperanti accidere po-
tuerunt, quid debent putare ſinguli? Quod
cum perſpicuum ſit, benevolentiæ vim eſſe
magnam, metus imbecillam; ſequitur, ut diſ-
ſeramus, quibus rebus poſſimus facillime eam,
quam volumus, adipiſci cum honore & fide
30 caritatem. Sed ea non pariter omnes egemus:
nam ad cujusque vitam inſtitutam accommo-
dandum eſt, a multisne opus ſit, an ſatis, a
paucis diligi. Certum igitur hoc ſit, idque &
primum & maxime neceſſarium, familiarita-
tes habere fidas amantium nos amicorum, &
noſtra mirantium. Hæc enim eſt una res pror-
ſus, ut non multum differat inter ſummos &
mediocres viros; eaque utrisque eſt prope-
31 modum comparanda. Honore, & gloria, &
benevolentia civium fortaſſe non æque om-
nes egent; ſed tamen, ſi cui hæc ſuppetunt,
adjuvant aliquantum tum ad cetera, tum ad
9 amicitias comparandas. Sed de amicitia alio
libro dictum eſt, qui inſcribitur *Laelius*. Nunc
dicamus de gloria; quamquam ea quoque de

re duo ſunt noſtri libri: ſed attingamus, quan-
doquidem ea in rebus majoribus adminiſtran-
dis adjuvat plurimum.

Summa igitur & perfecta gloria conſtat ex
tribus his: ſi diligit multitudo; ſi fidem ha-
bet; ſi cum admiratione quadam honore dig-
nos putat. Hæc autem (ſi eſt ſimpliciter bre-
viterque dicendum) quibus rebus parantur a
ſingulis, eisdem fere a multitudine. Sed eſt
alius quoque quidam aditus ad multitudinem,
ut in univerſorum animos tanquam influere
poſſimus. Ac primum de illis tribus, quæ an- 32
te dixi benevolentiæ præcepta, videamus;
quæ quidem beneficiis capitur maxime: ſe-
cundo autem loco benefica voluntate bene-
volentia movetur, etiam ſi res forte non ſup-
petit. Vehementer autem amor multitudinis
commovetur ipſa fama & opinione liberali-
tatis, beneficentiæ, juſtitiæ, fidei, omnium-
que earum virtutum, quæ pertinent ad man-
ſuetudinem morum ac facilitatem. Etenim
illud ipſum, quod honeſtum decorumque di-
cimus, quia per ſe nobis placet, animosque
omnium natura & ſpecie ſua commovet, maxi-
meque quaſi perlucet ex eis, quas comme-
moravi, virtutibus; idcirco illos, in quibus
eas virtutes eſſe remur, a natura ipſa dilige-

re cogimur. Atque hæ quidem cauſæ diligendi graviſſimæ: poſſunt enim præterea nonnullæ eſſe leviores. Fides autem ut habeatur,
33 duabus rebus effici poteſt: ſi exiſtimabimur adepti conjunctam cum juſtitia prudentiam. Nam & iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, quosque & futura proſpicere credimus, & cum res agatur, in diſcrimenque ventum ſit, expedire rem, & conſilium ex tempore capere poſſe; hanc enim utilem omnes exiſtimant, veramque prudentiam. Juſtis autem & fidis hominibus, id eſt, bonis, ita fides habetur, ut nulla ſit in his fraudis injuriæque ſuſpicio. Itaque his ſalutem noſtram, his fortunas, his liberos rectiſſime committi arbitramur.
34 Harum igitur duarum ad fidem faciendam juſtitia plus pollet; quippe cum ea ſine prudentia ſatis habeat auctoritatis, prudentia ſine juſtitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis verſutior & callidior eſt; hoc inviſior & ſuſpectior, detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiæ juſtitia conjuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium; juſtitia ſine prudentia multum poterit;
10 ſine juſtitia nihil valebit prudentia. Sed, ne
35 quis ſit admiratus, cur, cum inter omnes phi-

loſophos conſtet, a meque ipſo ſæpe diſputa-
tum ſit, qui unam haberet, omnes habere vir-
tutes; nunc ita ſejungam, quaſi poſſit quis-
quam, qui non idem prudens ſit, juſtus eſſe:
alia eſt illa, cum veritas ipſa limatur in diſ-
putatione, ſubtilitas; alia, cum ad opinionem
communem omnis accommodatur oratio.
Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco lo-
quimur, ut alios fortes, alios bonos viros,
alios prudentes, dicamus. Popularibus enim
verbis eſt agendum, & uſitatis, cum loquimur
de opinione populari, idque eodem modo fe-
cit Panætius. Sed ad propoſitum reverta-
mur. Erat igitur ex tribus, quæ ad gloriam 36
pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione
hominum, honore ab iis digni judicaremur.
Admirantur igitur communiter illi quidem
omnia, quæ magna, & præter opinionem ſu-
am animadverterunt; ſeparatim autem in
ſingulis, ſi perſpiciunt nec opinata quædam
bona. Itaque eos viros ſuſpiciunt, maximis-
que efferunt laudibus, in quibus exiſtimant
ſe excellentes quasdam & ſingulares virtutes
perſpicere; deſpiciunt autem eos, & contem-
nunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi,
nihil nervorum putant: non enim omnes eos
contemnunt, de quibus male exiſtimant. Nam

quos improbos, maledicos, fraudulentos pu-
tant, & ad faciendam injuriam inſtructos, eos
contemnunt quidem neutiquam, ſed de his ma-
le exiſtimant. Quamobrem (ut ante dixi) con-
temnuntur ii, qui nec ſibi, nec alteri, ut di-
citur; in quibus nullus labor, nulla induſtria,
37 nulla cura eſt. Admiratione autem afficiun-
tur ii, qui anteire ceteros virtute putantur,
& cum omni carere dedecore, tum vero iis
vitiis, quibus alii non facile poſſunt obſiſte-
re. Nam & voluptates, blandiſſimæ dominæ,
majores partes animi a virtute detorquent;
& dolorum cum admoventur faces, præter
modum plerique exterrentur: vita, mors, di-
vitiæ, paupertas, omnes homines vehemen-
tiſſime permovent. Quæ qui in utramque par-
tem excelſo animo magnoque deſpiciunt, cum-
que aliqua his ampla & honeſta res objecta
eſt, totos ad ſe convertit & rapit, tum quis
non admiretur ſplendorem pulchritudinem-
11 que virtutis? Ergo & hæc animi deſpicientia
38 admirabilitatem magnam facit; & maxime
juſtitia (ex qua una virtute viri boni appel-
lantur) mirifica quædam multitudini vide-
tur; nec injuria. Nemo enim juſtus eſſe po-
teſt, qui mortem, qui dolorem, qui exſilium,
qui egeſtatem timet, aut qui ea, quæ his ſunt

contraria, æquitati anteponit. Maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur; quod in quo viro perſpectum ſit, hunc igni ſpectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quæ propoſita ſunt ad gloriam, omnia juſtitia conficit; & benevolentiam, quod prodeſſe vult plurimis; & ob eandem cauſam, fidem, & admirationem, quod eas res ſpernit & negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

Ac mea quidem ſententia omnis ratio at- 39
que inſtitutio vitæ adjumenta hominum deſiderat; in primiſque, ut habeas, quibuscum poſſis familiares conferre ſermones: quod eſt difficile, niſi ſpeciem præ te boni viri feras. Ergo etiam ſolitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio juſtitiæ neceſſaria eſt; eoque etiam magis, quod ſi eam non habebunt, injuſti habebuntur: nullis præſidiis ſepti, multis afficientur injuriis. Atque iis etiam, 40
qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendiſque negotiis implicantur, juſtitia ad rem gerendam neceſſaria eſt: cujus tanta vis eſt, ut ne illi quidem, qui maleficio & ſcelere paſcuntur, poſſint ſine ulla particula juſtitiæ vivere. Nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid, aut eripit, is ſibi

ne in latrocinio quidem relinquit locum; ille
autem, qui archipirata dicitur, niſi æquabili-
ter prædam diſpertiat, aut interficiatur a ſo-
ciis, aut relinquatur. Quin etiam leges latro-
num eſſe dicuntur, quibus pareant, quas ob-
ſervent. Itaque propter æquabilem prædæ
partitionem, & Bardylis Illyrius latro, de
quo eſt apud Theopompum, magnas opes ha-
buit; & multo majores Viriatus Luſitanus;
cui quidem etiam exercitus noſtri imperator-
esque ceſſerunt: quem C. Lælius, is, qui ſa-
piens uſurpatur, prætor fregit & comminuit,
ferocitatemque ejus ita repreſſit, ut facile bel-
lum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis
juſtitiæ ſit, ut ea etiam latronum opes firmet
atque augeat, quantum ejus vim inter leges
& judicia, in conſtituta republica fore puta-
12 mus? Mihi quidem non apud Medos ſolum,
41 ut ait Herodotus, ſed etiam apud majores no-
ſtros, juſtitiæ fruendæ cauſa videntur olim
bene morati reges conſtituti. Nam cum pre-
meretur inops multitudo ab iis, qui majores
opes habebant; ad unum aliquem confugie-
bant, virtute præſtantem: qui cum prohibe-
ret injuria tenuiores, æquitate conſtituenda
ſummos cum infimis pari jure retinebat. Ea-
demque conſtituendarum legum fuit cauſa,

quæ regum. Jus enim ſemper quæſitum eſt æquabile; neque enim aliter eſſet jus. Id ſi 42 ab uno juſto & bono viro conſequebantur, eo erant contenti. Cum id minus contingeret, leges ſunt inventæ, quæ cum omnibus ſemper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perſpicuum eſt, eos ad imperandum deligi ſolitos, quorum de juſtitia magna eſſet opinio multitudinis. Adjuncto vero, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non poſſe conſequi ſe arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda & retinenda juſtitia eſt, tum ipſa propter ſeſe; nam aliter juſtitia non eſſet; tum propter amplificationem honoris & gloriæ. Sed ut pecuniæ non quærendæ ſolum ratio eſt, ſed etiam collocandæ, quæ perpetuos ſumtus ſuppeditet, nec ſolum neceſſarios, ſed etiam liberales: ſic gloria & quærenda, & collocanda ratione eſt. Quamquam præclare So- 43
crates, hanc viam ad gloriam proximam & quaſi compendiariam dicebat eſſe, ſi quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis eſſet. Quod ſi qui ſimulatione, & inani oſtentatione, & ficto non modo ſermone, ſed etiam vultu, ſtabilem ſe gloriam conſequi poſſe rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit,

atque etiam propagatur; ficta omnia celeri-
ter, tanquam floſculi, decidunt, nec ſimula-
tum poteſt quidquam eſſe diuturnum. Teſtes
ſunt permulti in utramque partem; ſed bre-
vitatis cauſa, familia erimus contenti una.
Ti. enim Gracchus, P. F. tamdiu laudabi-
tur, dum memoria rerum Romanarum ma-
nebit: at ejus filii, nec vivi probabantur bo-
nis, & mortui numerum obtinent jure cæſo-
13 rum. Qui igitur adipiſci veram gloriam vo-
let, juſtitiæ fungatur officiis. Ea quæ eſſent,
dictum eſt libro ſuperiore.

44 Sed, ut facillime, quales ſimus, tales eſſe
videamur, etſi in eo ipſo vis maxima eſt, ut
ſimus ii, qui haberi velimus, tamen quædam
præcepta danda ſunt. Nam ſi quis ab ineunte
ætate habet cauſam celebritatis & nominis,
aut a patre acceptam, (quod tibi, mi Cicero,
arbitror contigiſſe,) aut aliquo caſu atque for-
tuna; in hunc oculi omnium conjiciuntur,
atque in eum, quid agat, quemadmodum vi-
vat, inquiritur; & tanquam in clariſſima lu-
ce verſetur, ita nullum obſcurum poteſt nec
45 dictum ejus eſſe, nec factum. Quorum au-
tem prima ætas propter humilitatem & ob-
ſcuritatem in hominum ignoratione verſatur;
hi ſimul ac juvenes eſſe cœperunt, magna

ſpecta-

ſpectare, & ad ea rectis ſtudiis debent contendere; quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi ætati, verum etiam favetur. Prima igitur eſt adoleſcenti commendatio ad gloriam, ſi qua ex bellicis rebus comparari poteſt; in qua multi apud majores noſtros exſtiterunt: ſemper enim fere bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cujus altera pars ſceleris nimium habuit; altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, cum te Pompejus alæ alteri præfeciſſet, magnam laudem & a ſummo viro, & ab exercitu conſequebare equitando, jaculando, omni militari labore tolerando: atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem hæc oratio ſuſcepta non de te eſt, ſed de genere toto. Quamobrem pergamus ad ea, quæ reſtant. Ut igitur in reli- 46
quis rebus multo majora ſunt opera animi, quam corporis; ſic hæ res, quas perſequimur ingenio ac ratione, graviores ſunt, quam illæ, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiſcitur a modeſtia, tum pietate in parentes, tum in ſuos benevolentia. Faciliime autem, & in optimam partem cognoſcuntur adoleſcentes, qui ſe ad claros & ſapientes viros, bene conſulentes reipublicæ, contulerunt:

quibuscnm ſi frequentes ſunt, opinionem af-
ferunt populo, eorum fore ſimiles, quos ſibi
47 ipſi delegerint ad imitandum. P. Rutilii ado-
leſcentiam ad opinionem & innocentiæ, &
juris ſcientiæ, P. Mucii commendavit domus.
Nam L. quidem Craſſus, cum eſſet admodum
adoleſcens, non aliunde mutuatus eſt, ſed ſibi
ipſe peperit maximam laudem ex illa accuſa-
tione nobili & glorioſa: &, qua ætate qui ex-
ercentur, laude affici ſolent, (ut de Demo-
ſthene accepimus,) ea ætate L. Craſſus oſten-
dit, id ſe in foro optime jam facere, quod
etiam tum poterat domi cum laude medita-
14 ri. Sed cum duplex ratio ſit orationis, quarum
48 in altera ſermo ſit; in altera contentio; non
eſt id quidem dubium, quin contentio oratio-
nis majorem vim habeat ad gloriam: ea eſt
enim, quam eloquentiam dicimus. Sed tamen
difficile dictu eſt, quantopere conciliet ani-
mos hominum comitas affabilitasque ſermo-
nis. Exſtant epiſtolæ, & Philippi ad Alexan-
drum, & Antipatri ad Caſſandrum, & Anti-
goni ad Philippum filium, trium prudentiſſi-
morum, (ſic enim accepimus,) quibus præ-
cipiunt, ut oratione benigna multitudinis
animos ad benevolentiam alliciant, milites-
que blande appellando deleniant. Quæ au-

tem in multitudine cum contentione habetur
oratio, ea ſæpe univerſam excitat. Magna eſt
enim admiratio copioſe ſapienterque dicentis;
quem qui audiunt, intelligere etiam, & ſape-
re plus, quam ceteros, arbitrantur. Si vero
ineſt in oratione miſta modeſtiæ gravitas,
nil admirabilius fieri poteſt; eoque magis,
ſi ea ſunt in adoleſcente. Sed, cum ſint plu- 49
rima cauſarum genera, quæ eloquentiam de-
ſiderant, multique in noſtra republica adoleſ-
centes & apud judices, & apud ſenatum di-
cendo laudem aſſecuti ſint; maxima admira-
tio eſt in judiciis, quorum ratio duplex eſt.
Nam ex accuſatione & defenſione conſtat;
quarum etſi laudabilior eſt defenſio, tamen
etiam accuſatio probata perſæpe eſt. Dixi
paulo ante de Craſſo. Idem fecit adoleſcens
M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam
accuſatio illuſtravit, cum ſeditioſum & inu-
tilem civem, C. Norbanum, in judicium vo-
cavit. Sed hoc quidem non eſt ſæpe facien- 50
dum, nec unquam, niſi aut reipublicæ cauſa,
ut ii, quos ante dixi; aut ulciſcendi, ut duo
Luculli; aut patrocinio, ut nos pro Siculis,
pro Sardis; pro M'. Albucio Julius. In accu-
ſando etiam M. Aquilio L. Fuſii cognita in-
duſtria eſt. Semel igitur, aut non ſæpe cer-

te: ſin erit, cui faciendum ſit ſæpius, reipublicæ tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulciſci ſæpius, non eſt reprehendendum. Modus tamen adſit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculnm capitis inferre multis: id cum periculoſum ipſi eſt, tum etiam ſordidum ad famam, committere, ut accuſator nominere; quod contigit M. Bruto, ſummo genere nato, illius filio, qui juris
51 civilis in primis peritus fuit. Atque etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum eſt, ne quem unquam innocentem judicio capitis arceſſas: id enim ſine ſcelere fieri nullo pacto poteſt. Nam quid eſt tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad ſalutem hominum, & ad conſervationem datam, ad bonorum peſtem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum eſt, ita habendum eſt religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere. Vult hoc multitudo, patitur conſuetudo, fert etiam humanitas. Judicis eſt, ſemper in cauſis verum ſequi; patroni, nonnunquam veriſimile, etiam ſi minus ſit verum, defendere: quod ſcribere (præſertim cum de philoſophia ſcriberem) non auderem, niſi idem placeret graviſſimo Stoicorum Panætio. Maxime autem & gloria pari-

tur & gratia defenſionibus; eoque major, ſi
quando accidit, ut ei ſubveniatur, qui poten-
tis alicujus opibus circumveniri urgerique
videatur: ut nos & ſæpe alias, & adoleſcen-
tes, contra L. Sullæ dominantis opes pro S.
Roſcio Amerino fecimus; quæ, ut ſcis, ex-
ſtat oratio.

Sed expoſitis adoleſcentium officiis, quæ 15
valeant ad gloriam adipiſcendam, deinceps de 52
beneficentia ac liberalitate dicendum eſt:
cujus eſt ratio duplex. Nam aut opera benig-
ne fit indigentibus, aut pecunia. Facilior eſt
hæc poſterior, locupleti præſertim; ſed illa
lautior ac ſplendidior, & viro forti claroque
dignior. Quamquam enim in utroque ineſt
gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex
arca, altera ex virtute depromitur; largitio-
que, quæ fit ex re familiari, fontem ipſum
benignitatis exhaurit. Ita benignitate benig-
nitas tollitur; qua quo in plures uſus ſis, eo
minus in multos uti poſſis. At qui opera, id 53
eſt, virtute & induſtria, benefici & liberales
erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo
plures ad benigne faciendum adjutores ha-
bebunt: deinde conſuetudine beneficentiæ
paratiores erunt, & tanquam exercitatiores
ad bene de multis promerendum. Præclare

epiſtola quadam Alexandrum filium Philippus accuſat, quod largitione benevolentiam Macedonum conſectetur. *Quae te, malum,* inquit, *ratio in iſtam ſpem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupiſſes? An tu id agis, ut Macedones non te regem ſuum, ſed miniſtrum & praebitorem ſperent fore?* Bene miniſtrum & præbitorem; quia ſordidum regi: melius etiam, quod largitionem, corruptelam eſſe dixit. Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem ſemper exſpectandum
54 paratior. Hoc ille filio: ſed præceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium eſt, quin illa benignitas, quæ conſtet ex opera & induſtria, & honeſtior ſit, & latius pateat, & poſſit prodeſſe pluribus. Nonnunquam tamen eſt largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum eſt; & ſæpe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum; ſed diligenter, atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt, inconſulte largiendo. Quid autem eſt ſtultius, quam quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non poſſis? Atque etiam ſequuntur largitionem rapinæ: cum enim dando egere cœperint, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, cum benevolentiæ com-

parandæ cauſa benefici eſſe velint; non tan-
ta ſtudia aſſequuntur eorum, quibus dede-
runt, quanta odia eorum, quibus ademerunt.
Quamobrem nec ita claudenda eſt res fami- 55
liaris, ut eam benignitas aperire non poſſit;
nec ita reſeranda, ut pateat omnibus. Modus
adhibeatur, isque referatur ad facultates. Om-
nino meminiſſe debemus id, quod a noſtris
hominibus ſæpiſſime uſurpatum, jam in pro-
verbii conſuetudinem venit, largitionem fun-
dum non habere. Etenim quis poteſt modus
eſſe, cum & idem qui conſuerunt, & idem
illud alii deſiderent? Omnino duo ſunt ge- 16
nera largorum, quorum alteri, prodigi; al-
teri, liberales. Prodigi, qui epulis, & viſce-
rationibus, & gladiatorum muneribus, ludo-
rum venationumque apparatu, pecunias pro-
fundunt in eas res, quarum memoriam aut
brevem, aut nullam omnino ſint relicturi:
liberales autem, qui ſuis facultatibus aut ca-
ptos a prædonibus redimunt, aut æs alienum
ſuſcipiunt amicorum, aut in filiarum colloca-
tione adjuvant, aut opitulantur vel in re quæ-
renda, vel augenda. Itaque miror, quid in 56
mentem venerit Theophraſto, in eo libro,
quem de divitiis ſcripſit: in quo multa præ-
clare; illud abſurde. Eſt enim multus in lau-

danda magnificentia & apparatione popularium munerum; taliumque ſumtuum facultatem, fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus exempla pauca poſui, multo & major videtur, & certior. Quanto Ariſtoteles gravius & verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effuſiones non admiremur, quæ fiunt ad multitudinem deleniendam: at ii, qui ab hoſte obſidentur, ſi emere aquæ ſextarium mina cogantur, hoc primo incredibile nobis videri, omnesque mirari; ſed, cum attenderint, veniam neceſſitati dare: in his immanibus jacturis, infinitisque ſumtibus, nihil nos magnopere mirari; cum præſertim nec neceſſitati ſubveniatur, nec dignitas augeatur; ipſaque illa delectatio multitudinis ſit ad breve exiguumque tempus; eaque a leviſſimo quoque: in quo tamen ipſo una cum ſatietate, memoria
57 quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, hæc pueris, & mulierculis, & ſervis, & ſervorum ſimillimis liberis, eſſe grata; gravi vero homini, & ea, quæ fiant, judicio certo ponderanti, probari poſſe nullo modo: quamquam intelligo, in noſtra civitate inveteraſſe jam a bonis temporibus, ut ſplendor ædilitatum ab optimis viris poſtuletur. Itaque & P.

Craſſus cum cognomine dives, tum copiis,
functus eſt ædilitio maximo munere: & pau-
lo poſt L. Craſſus cum omnium hominum mo-
deratiſſimo, Q. Mucio, magnificentiſſima ædi-
litate functus eſt: deinde C. Claudius, Ap-
pii filius; multi poſt, Luculli, Hortenſius, Si-
lanus. Omnes autem P. Lentulus, me conſu-
le, vicit ſuperiores. Hunc eſt Scaurus imita-
tus. Magnificentiſſima vero noſtri Pompeji
munera ſecundo conſulatu; in quibus omni-
bus quid mihi placeat, vides. Vitanda tamen 17
eſt ſuſpicio avaritiæ. Nam Mamerco, homi- 58
ni divitiſſimo, prætermiſſio ædilitatis conſu-
latus repulſam attulit. Quare &, ſi poſtula-
tur a populo, bonis viris ſi non deſiderantibus,
attamen approbantibus, faciendum eſt, mo-
do pro facultatibus, nos ipſi ut fecimus; &,
ſi quando aliqua res major atque utilior po-
pulari largitione acquiritur; ut Oreſti nuper
prandia in ſemitis decumæ nomine magno
honori fuerunt. Ne M. quidem Sejo vitio da-
tum eſt, quod in annonæ caritate aſſe modi-
um populo dedit: magna enim ſe & inve-
terata invidia, nec turpi jactura, quando erat
ædilis, nec maxima liberavit. Sed honori ſum-
mo nuper noſtro Miloni fuit, quod gladiato-
ribus emtis reipublicæ cauſa, quæ ſalute no-

ſtra continebatur, omnes P. Clodii conatus
furoreſque compreſſit. Cauſa igitur largitio-
59 nis eſt, ſi aut neceſſe eſt, aut utile. In his
autem ipſis mediocritatis regula optima eſt.
L. quidem Philippus Q. F. magno vir inge-
nio, in primiſque clarus, gloriari ſolebat, ſe
ſine ullo munere adeptum eſſe omnia, quæ
haberentur ampliſſima. Dicebat idem C. Cu-
60 rio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo
gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos
cunctis ſuffragiis adepti ſumus, noſtro quidem
anno, quod contigit eorum nemini, quos mo-
do nominavi, ſane exiguus ſumtus ædilitatis
fuit. Atque etiam illæ impenſæ meliores, mu-
ri, navalia, portus, aquarum ductus, omnia-
que, quæ ad uſum reipublicæ pertinent: quam-
quam quod præſens tanquam in manum da-
tur, jucundius eſt; tamen hæc in poſterum
gratiora. Theatra, porticus, nova templa ve-
recundius reprehendo, propter Pompejum:
ſed doctiſſimi non probant, ut & hic ipſe Pa-
nætius, quem multum in his libris ſecutus
ſum, non interpretatus; & Phalereus De-
metrius, qui Periclem, principem Græciæ,
vituperabat, quod tantam pecuniam in præ-
clara illa propylæa conjecerit. Sed de hoc
genere toto, in iis libris, quos de republica

ſcripſi, diligenter eſt diſputatum. Tota igi-
tur ratio talium largitionum, genere vitioſa
eſt; temporibus, neceſſaria; & tum ipſa &
ad facultates accommodanda, & mediocrita-
te moderanda eſt. In illo autem altero gene- 18
re largiendi, quod a liberalitate proficiſcitur, 61
non uno modo in diſparibus cauſis affecti eſ-
ſe debemus. Alia cauſa eſt ejus, qui calami-
tate premitur, & ejus, qui res meliores quæ-
rit, nullis ſuis rebus adverſis. Propenſior be- 62
nignitas eſſe debebit in calamitoſos, niſi forte
erunt digni calamitate. In his tamen, qui ſe
adjuvari volent, non ut ne affligantur, ſed ut
altiorem gradum adſcendant, reſtricti omnino
eſſe nullo modo debemus; ſed in deligendis
idoneis judicium & diligentiam adhibere. Nam
præclare Ennius:

Benefacta male locata, malefacta arbitror.

Quod autem tributum eſt bono viro & grato, 63
in eo cum ex ipſo fructus eſt, tum etiam ex
ceteris. Temeritate enim remota, gratiſſima
eſt liberalitas: eoque eam ſtudioſius plerique
laudant, quod ſummi cujusque bonitas com-
mune perfugium eſt omnium. Danda igitur
opera eſt, ut his beneficiis quam plurimos
afficiamus, quorum memoria liberis poſteris-
que prodatur, ut iis ingratis eſſe non liceat.

Omnes enim immemorem beneficii oderunt;
eamque injuriam in deterenda liberalitate ſibi
etiam fieri; eumque, qui faciat, communem
hoſtem tenuiorum putant. Atque hæc benig-
nitas etiam reipublicæ utilis eſt, redimi e ſer-
vitute captos, locupletari tenuiores; quod
quidem vulgo ſolitum fieri ab ordine noſtro
in oratione Craſſi ſcriptum copioſe videmus.
Hanc ergo conſuetudinem benignitatis largi-
tioni munerum longe antepono. Hæc eſt gra-
vium hominum, atque magnorum; illa quaſi
aſſentatorum populi, multitudinis levitatem
§ 64 voluptate quaſi titillantium. Convenit autem
cum in dando munificum eſſe, tum in exigen-
do non acerbum; in omnique re contrahen-
da, vendendo, emendo, conducendo, locan-
do, vicinitatibus & confiniis, æquum & faci-
lem; multa multis de jure ſuo cedentem; a
litibus vero, quantum liceat, & neſcio an pau-
lo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Eſt
enim non modo liberale, paulum nonnunquam
de ſuo jure decedere, ſed interdum etiam fru-
ctuoſum. Habenda autem eſt ratio rei fami-
liaris, quam quidem dilabi ſinere, flagitioſum
eſt; ſed ita, ut illiberalitatis avaritiæque ab-
ſit ſuſpicio. Poſſe enim liberalitate uti, non
ſpoliantem ſe patrimonio, nimirum is eſt pe-

cuniæ fructus maximus. Recte etiam a Theo-
phraſto eſt laudata hoſpitalitas. Eſt enim, ut
mihi quidem videtur, valde decorum, patere
domos hominum illuſtrium illuſtribus hoſpi-
tibus; idque etiam reipublicæ eſt ornamen-
to, homines externos hoc liberalitatis genere
in urbe noſtra non egere. Eſt autem etiam ve-
hementer utile iis, qui honeſte poſſe multum
volunt, per hoſpites apud externos populos
valere opibus & gratia. Theophraſtus quidem
ſcribit, Cimonem Athenis etiam in ſuos curia-
les Laciadas hoſpitalem fuiſſe: ita enim in-
ſtituiſſe, & villicis imperaviſſe, ut omnia præ-
berentur, quicunque Laciades in villam ſu-
am devertiſſet. Quæ autem opera, non lar- 19
gitione, beneficia dantur, hæc tum in univer- 65
ſam rempublicam, tum in ſingulos cives con-
feruntur. Nam in jure cavere, conſilio juvare,
atque hoc ſcientiæ genere prodeſſe quam plu-
rimis, vehementer & ad opes augendas per-
tinet, & ad gratiam. Itaque cum multa præ-
clara majorum, tum quod optime conſtituti
juris civilis ſummo ſemper in honore fuit cog-
nitio atque interpretatio; quam quidem ante
hanc confuſionem temporum in poſſeſſione
ſua principes retinuerunt; nunc ut honores,
ut omnes dignitatis gradus, ſic hujus ſcientiæ

ſplendor deletus eſt; idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, cum is eſſet, qui omnes ſuperiores, quibus honore par eſſet, ſcientia facile viciſſet. Hæc igitur opera, grata multis, & ad beneficiis obſtringendos homi-
66 nes accommodata. Atque huic arti finitima eſt dicendi gravior facultas, & gratior, & ornatior. Quid enim eloquentia præſtabilius, vel admiratione audientium, vel ſpe indigentium, vel eorum, qui defenſi ſunt, gratia? huic quoque ergo a majoribus noſtris eſt in toga dignitatis principatus datus. Diſerti igitur hominis, & facile laborantis, quodque in patriis eſt moribus, multorum cauſas, & non gravate, & gratuito defendentis, beneficia &
67 patrocinia late patent. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermiſſionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de me ipſo aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exſtinctis oratoribus, quam in paucis ſpes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis ſit audacia. Cum autem omnes non poſſint, ne multi quidem, aut juriſperiti eſſe, aut diſerti; licet tamen opera prodeſſe multis, beneficia petentem, commendantem judicibus & magiſtratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipſos, qui aut

conſuluntur, aut defendunt, rogantem: quod
qui faciunt, plurimum gratiæ conſequuntur,
latiſſimeque eorum manat induſtria. Jam il- 68
lud non ſunt admonendi, (eſt enim in prom-
tu,) ut animum advertant, cum juvare alios
velint, ne quos offendant. Sæpe enim aut eos
lædunt, quos non debent; aut eos, quos non
expedit. Si imprudentes, negligentiæ eſt; ſi
ſcientes, temeritatis. Utendum etiam eſt ex-
cuſatione adverſus eos, quos invitus offen-
das, quacunque poſſis, quare id, quod fece-
ris, neceſſe fuerit, nec aliter facere potueris:
ceteriſque operis & officiis erit, quod viola-
tum eſt, compenſandum. Sed cum in homi- 20
nibus juvandis aut mores ſpectari, aut fortu- 69
na ſoleat; dictu quidem eſt proclive, itaque
vulgo loquuntur, ſe in beneficiis collocandis
mores hominum, non fortunam ſequi. Hone-
ſta oratio eſt: ſed quis eſt tandem, qui ino-
pis & optimi viri cauſæ non anteponat, in
opera danda, gratiam fortunati & potentis?
A quo enim expeditior & celerior remunera-
tio fore videtur, in eum fere eſt volnntas no-
ſtra propenſior. Sed animadvertendum eſt di-
ligentius, quæ natura rerum ſit: nimirum
enim inops ille, ſi bonus eſt vir, etiam ſi re-
ferre gratiam non poteſt, habere certe poteſt.

Commode autem, quicunque dixit, *pecuniam*
qui habeat, non reddidiſſe; qui reddiderit, non
habere: gratiam autem & qui retulerit, habe-
re; & qui habeat, retuliſſe. At, qui ſe locu-
pletes, honoratos, beatos putant, hi ne ob-
ligari quidem beneficio volunt. Quin etiam
beneficium ſe dediſſe arbitrantur, cum ipſi
quamvis magnum aliquod acceperint, æque
etiam a ſe aut poſtulari, aut exſpectari ali-
quid ſuſpicantur: patrocinio vero ſe uſos, &
70 clientes appellari, mortis inſtar putant. At
vero ille tenuis, cum, quidquid factum ſit,
ſe ſpectatum, non fortunam putet, non modo
illi, qui eſt meritus, ſed etiam illis, a quibus
exſpectat, (eget enim multis,) gratum ſe vi-
deri ſtudet: neque vero verbis auget ſuum
munus, ſi quo forte fungitur, ſed etiam ex-
tenuat. Videndumque illud eſt, quod ſi opu-
lentum fortunatumque defenderis, in illo uno,
aut forte in liberis ejus, manet gratia: ſin au-
tem inopem, probum tamen & modeſtum;
omnes non improbi humiles (quæ magna in
populo multitudo eſt) præſidium ſibi paratum
vident. Quamobrem melius apud bonos,
quam apud fortunatos, beneficium collocari
71 puto. Danda omnino opera eſt, ut omni ge-
neri ſatisfacere poſſimus: ſed ſi res in conten-

tionem

tionem veniet, nimirum Themiſtocles eſt auctor adhibendus; qui cum conſuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: *Ego vero,* inquit, *malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quae viro.* Sed corrupti mores depravatique ſunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unumquemque noſtrum pertinet? Illum fortaſſe adjuvat, qui habet: ne id quidem ſemper; ſed fac juvare: utentior ſane ſit; honeſtior vero quomodo? Quod ſi etiam bonus erit vir, ne impediant divitiæ, quo minus juvetur, modo ne adjuvent; ſitque omné judicium, non quam locuples, ſed qualis quisque ſit. Extremum autem præceptum in beneficiis, operaque danda eſt, ne quid contra æquitatem contendas, ne quid pro injuria. Fundamentum enim perpetuæ commendationis & famæ, eſt juſtitia, ſine qua nihil poteſt eſſe laudabile.

Sed quoniam de eo genere beneficiorum 21
dictum eſt, quæ ad ſingulos ſpectant; dein- 72
ceps de iis, quæ ad univerſos, quæque ad rempublicam pertinent, diſputandum eſt. Eorum autem ipſorum partim ejusmodi ſunt, ut ad univerſos cives pertineant, partim ſingulos ut attingant, quæ ſunt etiam gratiora;

Danda eſt opera omnino, ſi poſſit, utrisque, nec minus, ut etiam ſingulis conſulatur; ſed ita, ut ea res aut proſit, aut certe non obſit reipublicæ. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur ærarium: modica M. Octavii, & reipublicæ tolerabilis, & plebi neceſſaria; ergo & civibus, & reipu-
73 blicæ ſalutaris. In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam adminiſtrabit, ut ſuum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu, cum legem Agrariam ferret, quam tamen antiquari facile paſſus eſt, & in eo vehementer ſe moderatum præbuit; ſed cum in agendo multa populariter, tum illud male, *non eſſe in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.* Capitalis oratio, & ad æquationem bonorum pertinens; qua peſte quæ poteſt eſſe major? Hanc enim ob cauſam maxime, ut ſua tenerent, respublicæ civitatesque conſtitutæ ſunt. Nam etſi duce natura congregabantur homines, tamen ſpe cuſtodiæ rerum ſuarum, urbium præſidia quæ-
74 rebant. Danda etiam opera eſt, ne (quod apud majores noſtros ſæpe fiebat, propter ærarii tenuitatem, aſſiduitatemque bellorum) tributum ſit conferendum; idque ne eveni-

at, multo ante erit providendum: ſin qua ne-
ceſſitas hujus muneris alicui reipublicæ ob-
venerit; (malo enim alteri, quam noſtræ, omi-
nari; neque tamen de noſtra, ſed de omni
republica diſputo;) danda erit opera, ut om-
nes intelligant (ſi ſalvi eſſe velint) neceſſita-
ti eſſe parendum. Atque etiam omnes, qui
rempublicam gubernabunt, conſulere debe-
bunt, ut earum rerum copia ſit, quæ ſunt ne-
ceſſariæ: quarum qualis comparatio fieri ſo-
leat & debeat, non eſt neceſſe diſputare; eſt
enim in promtu: tantum locus attingendus
fuit. Caput autem eſt in omni procuratione 75
negotii & muneris publici, ut avaritiæ pel-
latur etiam minima ſuſpicio. Utinam, inquit
C. Pontius Samnis, ad illa tempora me for-
tuna reſervaſſet, & tum eſſem natus, ſi quan-
do Romani dona accipere cœpiſſent! non eſ-
ſem paſſus diutius eos imperare. Næ illi mul-
ta ſecula exſpectanda fuerunt; modo enim
hoc malum in hanc rempublicam invaſit. Ita-
que facile patior tum potius Pontium fuiſſe,
ſiquidem in illo tantum fuit roboris. Non-
dum centum & decem anni ſunt, cum de pe-
cuniis repetundis a L. Piſone lata eſt lex, nul-
la antea cum fuiſſet. At vero poſtea tot le-
ges, & proximæ quæque duriores: tot rei,

tot damnati, tantum Italicum bellum propter
judiciorum metum excitatum: tanta, ſubla-
tis legibus & judiciis, expilatio direptioque
ſociorum, ut imbecillitate aliorum, non no-
22 ſtra virtute valeamus. Laudat Africanum Pa-
nætius, quod fuerit abſtinens. Quidni laudet?
76 ſed in illo alia majora. Laus enim abſtinen-
tiæ, non hominis eſt ſolum, ſed etiam tempo-
rum illorum. Omni Macedonum gaza, quæ
fuit maxima, potitus eſt Paulus: tantum in
ærarium pecuniæ invexit, ut unius imperato-
ris præda finem attulerit tributorum: at hic
nihil domum ſuam præter memoriam nomi-
nis ſempiternam detulit. Imitatus patrem
Africanus, nihilo locupletior Carthagine ever-
ſa. Quid? qui ejus collega in cenſura fuit
L. Mummius, numquid copioſior, cum copio-
ſiſſimam urbem funditus ſuſtuliſſet? Italiam
ornare, quam domum ſuam, maluit; quam-
quam Italia ornata, domus ipſa mihi videtur
77 ornatior. Nullum igitur vitium tætrius, (ut
eo, unde degreſſa eſt, referat ſe oratio,) quam
avaritia, præſertim in principibus rempubli-
cam gubernantibus. Habere enim quæſtui rem-
publicam non modo turpe eſt, ſed ſceleratum
etiam & nefarium. Itaque quod Apollo Py-
thius oraculo edidit, Spartam nulla re alia,

niſi avaritia perituram, id videtur non ſolum Lacedæmoniis, ſed & omnibus opulentis populis prædixiſſe. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis poſſunt ii, qui reipublicæ præſunt, quam abſtinentia & continentia. Qui vero ſe populares volunt, 78
ob eamque cauſam aut agrariam rem tentant, ut poſſeſſores ſuis ſedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant; ii labefactant fundamenta reipublicæ, concordiam primum, quæ eſſe non poteſt, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniæ; deinde æquitatem, quæ tollitur omnis, ſi habere ſuum cuique non licet. Id enim eſt proprium (ut ſupra dixi) civitatis atque urbis, ut ſit libera & non ſollicita ſuæ rei cujusque cuſtodia. Atque in hac pernicie reipublicæ ne 79
illam quidem conſequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta eſt, eſt inimicus; cui data, etiam diſſimulat ſe accipere voluiſſe; & maxime in pecuniis creditis occultat ſuum gaudium, ne videatur non fuiſſe ſolvendo. At vero ille, qui accipit injuriam, & meminit, & præ ſe fert dolorem ſuum; nec, ſi plures ſunt ii, quibus improbe datum eſt, quam illi, quibus injuſte ademtum eſt, idcirco plus etiam valent. Non enim numero hæc judican-

tur, ſed pondere. Quam autem habet æquitatem, ut agrum multis annis, aut etiam ſeculis ante poſſeſſum, qui nullum habuit, ha-
23 beat; qui autem habuit, amittat? Ac propter
80 hoc injuriæ genus Læcedæmonii Lyſandrum ephorum expulerunt: *Agin* regem (quod nunquam antea apud eos acciderat) necaverunt: ex eoque tempore tantæ diſcordiæ ſecutæ ſunt, ut & tyranni exſiſterent, & optimates exterminarentur, & præclariſſime conſtituta reſpublica dilaberetur. Nec vero ſolum ipſa cecidit, ſed etiam reliquam Græciam evertit contagionibus malorum, quæ a Lacedæmoniis profecta, manarunt latius. Quid? noſtros Gracchos, Ti. Gracchi, ſummi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariæ conten-
81 tiones perdiderunt? At vero Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, cum ejus civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandeſtino introitu urbe eſt potitus. Cumque tyrannum Nicoclem improviſo oppreſſiſſet, ſexcentos exſules, qui fuerant ejus civitatis locupletiſſimi, reſtituit, remque publicam adventu ſuo liberavit. Sed cum magnam animadverteret in bonis & poſſeſſionibus difficultatem, quod & eos, quos ipſe reſtituerat, quorum bona alii poſſederant,

egere iniquiſſimum arbitrabatur, & quinquaginta annorum poſſeſſiones moveri non nimis æquum putabat, propterea quod tam longo ſpatio multa hereditatibus, multa emtionibus, multa dotibus tenebantur ſine injuria; judicavit, neque illis adimi, neque his non ſatisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igi- 82
tur ſtatuiſſet, opus eſſe ad eam rem conſtituendam pecunia, Alexandriam ſe proficiſci velle dixit, remque integram ad reditum ſuum juſſit eſſe; isque celeriter ad Ptolemæum, ſuum hoſpitem, venit, qui tum regnabat alter poſt Alexandriam conditam: cui cum expoſuiſſet, patriam ſe liberare velle, cauſamque docuiſſet; a rege opulento vir ſummus facile impetravit, ut grandi pecunia adjuvaretur. Quam cum Sicyonem attuliſſet, adhibuit ſibi in conſilium quindecim principes, cum quibus cauſas cognovit & eorum, qui aliena tenebant, & eorum, qui ſua amiſerant; perfecitque æſtimandis poſſeſſionibus, ut perſuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, poſſeſſionibus cederent; aliis, ut commodius putarent, numerari ſibi quod tanti eſſet, quam ſuum recuperare. Ita perfectum eſt, ut omnes, concordia conſtituta, ſine querela diſcederent. O virum magnum, dignumque, qui 83

in noſtra republica natus eſſet! Sic par eſt agere cum civibus; non (ut bis jam vidimus) haſtam in foro ponere, & bona civium voci ſubjicere præconis. At ille Græcus (id quod fuit ſapientis & præſtantis viri) omnibus conſulendum putavit; eaque eſt ſumma ratio & ſapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes æquitate eadem continere. Habitent gratis in alieno? Quid ita? Ut, cum ego emerim, ædificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid eſt
84 aliud, aliis ſua eripere, aliis dare aliena? Tabulæ vero novæ quid habent argumenti, niſi ut emas mea pecunia fundum; eum tu
24 habeas, ego non habeam pecuniam? Quamobrem, ne ſit æs alienum, quod reipublicæ noceat, providendum eſt; quod multis rationibus caveri poteſt; non, ſi fuerit, ut locupletes ſuum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides; quæ eſſe nulla poteſt, niſi erit neceſſaria ſolutio rerum creditarum. Nunquam vehementius actum eſt, quam me conſule, ne ſolveretur. Armis & caſtris tentata res eſt ab omni genere hominum & ordine; quibus ſic reſtiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. Nun-

quam nec majus æs alienum fuit; nec me-
lius, nec facilius diſſolutum eſt. Fraudandi
enim ſpe ſublata, ſolvendi neceſſitas conſecu-
ta eſt. At vero hic nunc victor, tum quidem
victus, quæ cogitarat, ea perfecit, cum ejus
jam nihil intereſſet. Tanta in eo peccandi li-
bido fuit, ut hoc ipſum eum delectaret, pec-
care, etiam ſi cauſa non eſſet. Ab hoc igitur 85
genere largitionis, ut aliis detur, aliis aufe-
ratur, aberunt ii, qui rempublicam tuebun-
tur; in primisque operam dabunt, ut juris &
judiciorum æquitate ſuum quisque teneat; &
neque tenuiores propter humilitatem circum-
veniantur, neque locupletibus ad ſua vel te-
nenda, vel recuperanda obſit invidia: præter-
ea quibuscunque rebus vel bello, vel domi
poterunt, rempublicam augeant imperio,
agris, vectigalibus. Hæc magnorum homi-
num ſunt: hæc apud majores noſtros factita-
ta: hæc genera officiorum qui perſequuntur,
cum ſumma utilitate reipublicæ magnam ipſi
adipiſcentur & gratiam, & gloriam.

In his autem utilitatum præceptis Anti- 86
pater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper eſt
mortuus, duo præterita cenſet eſſe a Panætio,
valetudinis curationem, & pecuniæ; quas res
a ſummo philoſopho præteritas arbitror, quod

eſſent faciles: ſunt certe utiles. Sed valetu-
do ſuſtentatur notitia ſui corporis; & obſer-
vatione, quæ res aut prodeſſe ſoleant, aut
obeſſe; & continentia in victu omni atque
cultu, corporis tuendi cauſa; & prætermit-
tendis voluptatibus; poſtremo arte eorum,
87 quorum ad ſcientiam hæc pertinent. Res au-
tem familiaris quæri debet iis rebus, a qui-
bus abeſt turpitudo; conſervari autem dili-
gentia & parſimonia; iisdem etiam rebus au-
geri. Has res commodiſſime Xenophon So-
craticus perſecutus eſt in eo libro, qui Oeco-
nomicus inſcribitur; quem nos iſta fere æta-
te cum eſſemus, qua es tu nunc, e Græco in
Latinum convertimus.

25 Sed utilitatum comparatio, quoniam hic
88 locus erat quartus a Panætio prætermiſſus,
ſæpe eſt neceſſaria. Nam & corporis commo-
da cum externis, & externa cum corporis, &
ipſa inter ſe corporis, & externa cum exter-
nis comparari ſolent. Cum externis, corporis,
hoc modo comparantur: Valere ut malis,
quam dives eſſe. Cum corporis, externa, hoc
modo: Dives eſſe potius, quam maximis cor-
poris viribus. Ipſa inter ſe corporis ſic: ut
Bona valetudo voluptati anteponatur, vires
celeritati. Externorum autem, ut gloria di-

vitiis, vectigalia urbana ruſticis. Ex quo ge- 89
nere comparationis illud eſt Catonis ſenis: a
quo cum quæreretur, quid maxime in re fa-
miliari expediret, reſpondit, Bene paſcere.
Quid ſecundum? Satis bene paſcere. Quid
tertium? Male paſcere. Quid quartum? Ara-
re. Et, cum ille, qui quæſierat, dixiſſet, Quid
fœnerari? Tum Cato, Quid hominem, in-
quit, occidere? Ex quo, & multis aliis, in-
telligi debet, utilitatum comparationes fieri
ſolere, recteque hoc adjunctum eſſe quartum
exquirendorum officiorum genus. Sed toto 90
hoc de genere, de quærenda, de collocanda
pecunia, etiam de utenda, commodius a qui-
busdam optimis viris, ad medium Janum ſe-
dentibus, quam ab ullis philoſophis ulla in
ſchola diſputatur. Sunt tamen ea cognoſcen-
da: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc
libro diſputatum eſt. Reliqua deinceps per-
ſequemur.

M. TVLLII CICERONIS
DE
OFFICIIS
AD
MARCUM FILIUM
LIBER III.

1 PUBLIUM Scipionem, Marce fili, eum, qui
1 primus Africanus appellatus eſt, dicere ſolitum ſcripſit Cato, qui fuit fere ejus æqualis, *Nunquam ſe minus otioſum eſſe, quam cum otioſus; nec minus ſolum, quam cum ſolus eſſet.* Magnifica vero vox, & magno viro ac ſapiente digna, quæ declarat, illum & in otio de negotiis cogitare, & in ſolitudine ſecum loqui ſolitum; ut neque ceſſaret unquam, & interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duæ res, quæ languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium & ſolitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret: ſed

ſi minus imitatione tantam ingenii præſtantiam conſequi poſſumus, voluntate certe proxime accedimus: nam & a republica forenſibusque negotiis, armis impiis, vique prohibiti, otium perſequimur; & ob eam cauſam, urbe relicta, rura peragrantes, ſæpe ſoli ſumus. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec 2
hæc ſolitudo cum illa comparanda eſt. Ille enim requieſcens a reipublicæ pulcherrimis muneribus otium ſibi ſumebat aliquando, & a cœtu hominum frequentiaque interdum, tanquam in portum, ſe in ſolitudinem recipiebat: noſtrum autem otium negotii inopia, non requieſcendi ſtudio, conſtitutum eſt. Exſtincto enim ſenatu, deletisque judiciis, quid eſt, quod dignum nobis aut in curia, aut in foro agere poſſimus? Itaque qui in maxima cele- 3
britate, atque in oculis civium quondam viximus, nunc fugientes conſpectum ſceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, & ſæpe ſoli ſumus. Sed, quia ſic ab hominibus doctis accepimus, non ſolum ex malis eligere minima oportere, ſed etiam excerpere ex his ipſis, ſi quid ineſſet boni; propterea & otio fruor, non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperiſſet otium civitati; nec eam ſolitudinem languere patior, quam

4 mihi affert neceſſitas, non voluntas. Quam-
quam Africanus majorem laudem vel meo
judicio aſſequebatur. Nulla enim ejus ingenii
monumenta mandata literis, nullum opus otii,
nullum ſolitudinis munus exſtat: ex quo in-
telligi debet, illum mentis agitatione, inveſti-
gationeque earum rerum, quas cogitando con-
ſequebatur, nec otioſum, nec ſolum unquam
fuiſſe. Nos autem, qui non tantum roboris
habemus, ut cogitatione tacita a ſolitudine
abſtrahamur, ad hanc ſcribendi operam om-
ne ſtudium curamque convertimus. Itaque
plura brevi tempore, everſa, quam multis an-
2 nis, ſtante republica, ſcripſimus. Sed cum to-
5 ta philoſophia, mi Cicero, frugifera & fructuo-
ſa, nec ulla pars ejus inculta ac deſerta ſit;
tum nullus feracior in ea locus eſt, nec ube-
rior, quam de officiis, a quibus conſtanter
honeſteque vivendi præcepta ducuntur. Qua-
re quamqnam a Cratippo noſtro, principe hu-
jus memoriæ philoſophorum, hæc te aſſidue
audire atque accipere confido: tamen condu-
cere arbitror, talibus aures tuas vocibus un-
dique circumſonare; nec eas, ſi fieri poſſit,
6 quidquam aliud audire. Quod cnm omnibus
eſt faciendum, qui vitam honeſtam ingredi
cogitant, tum haud ſcio, an nemini potius,

quam tibi; ſuſtines enim non parvam exſpe-
ctationem imitandæ induſtriæ noſtræ, mag-
nam honorum, nonnullam fortaſſe nominis.
Suſcepiſti onus præterea grave & Athenarum,
& Cratippi; ad quos cum tanquam ad mer-
caturam bonarum artium ſis profectus, ina-
nem redire turpiſſimum eſt, dedecorantem &
urbis auctoritatem, & magiſtri. Quare quan-
tum conniti animo potes, quantum labore
contendere, (ſi diſcendi labor eſt potius, quam
voluptas,) tantum fac ut efficias; neve com-
mittas, ut, cum omnia ſuppeditata ſint a no-
bis, tute tibi defuiſſe videare. Sed hæc hacte-
nus; multa enim ſæpe ad te cohortandi gra-
tia ſcripſimus. Nunc ad reliquam partem pro-
poſitæ diviſionis revertamur.

Panætius igitur, qui ſine controverſia de 7
officiis accuratiſſime diſputavit, quemque nos,
correctione quadam adhibita, potiſſimum ſe-
cuti ſumus, tribus generibus propoſitis, in
quibus deliberare homines, & conſultare de
officio ſolerent; uno, cum dubitarent, hone-
ſtumne id eſſet, de quo ageretur, an turpe:
altero, utilene, an inutile: tertio, ſi id, quod
ſpeciem haberet honeſti, pugnaret cum eo,
quod utile videretur, quomodo ea diſcerni
oporteret: de duobus generibus primis, li-

bris tribus explicavit: de tertio autem genere deinceps ſe ſcripſit dicturum, nec id ex-
8 ſolvit, quod promiſerat. Quod eo magis miror, quia ſcriptum a diſcipulo ejus Poſidonio eſt, triginta annis vixiſſe Panætium, poſteaquam eos libros edidiſſet. Quem locum miror a Poſidonio breviter eſſe tactum in quibusdam commentariis; præſertim cum ſcribat, nullum eſſe locum in tota philoſophia tam
9 neceſſarium. Minime vero aſſentior iis, qui negant, eum locum a Panætio prætermiſſum, ſed conſulto relictum, nec omnino ſcribendum fuiſſe, quia nunquam poſſet utilitas cum honeſtate pugnare: de quo alterum poteſt habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in diviſione Panætii tertium eſt, an plane omittendum; alterum dubitari non poteſt, quin a Panætio ſuſceptum ſit, ſed relictum. Nam qui e diviſione tripartita duas partes abſolverit, huic neceſſe eſt reſtare tertiam. Præterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur ſe deinceps eſſe dicturum.
10 Accedit eodem teſtis locuples, Poſidonius, qui etiam ſcribit in quadam epiſtola, P. Rutilium Rufum dicere ſolere, qui Panætium audierat, ut nemo pictor eſſet inventus, qui Coæ Veneris eam partem, quam Apel-

les

les inchoatam reliquiſſet, abſolveret: (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi ſpem auferebat:) ſic ea, quæ Panætius prætermiſiſſet, & non perfeciſſet, propter eorum, quæ perfeciſſet, præſtantiam, neminem eſſe perſecutum.

Quamobrem de judicio Panætii dubitari 3
non poteſt: rectene autem hanc tertiam par- II
tem ad exquirendum officium adjunxerit, an ſecus, de eo fortaſſe diſputari poteſt. Nam ſive honeſtum ſolum bonum eſt, ut Stoicis placet; ſive quod honeſtum eſt, id ita ſummum bonum eſt, quemadmodum Peripateticis noſtris videtur, ut omnia ex altera parte collocata, vix minimi momenti inſtar habeant; dubitandum non eſt, quin nunquam poſſit utilitas cum honeſtate contendere. Itaque accepimus, Socratem exſecrari ſolitum eos, qui primum hæc, natura cohærentia, opinione diſtraxiſſent; cui quidem ita ſunt Stoici aſſenſi, ut, quidquid honeſtum eſſet, id utile eſſe cenſerent; nec utile quidquam, quod non
honeſtum: Quod ſi is eſſet Panætius, qui vir- 12
tutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis eſſet, ut ii, qui res expetendas vel voluptate, vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando

cum honeſtate pugnare. Sed, cum ſit is, qui id ſolum bonum judicet, quod honeſtum ſit; quæ autem huic repugnent ſpecie quadam utilitatis, eorum neque acceſſione meliorem vitam fieri, nec deceſſione pejorem; non videtur ejusmodi debuiſſe deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum
13 eo, quod honeſtum eſſet, compararetur. Etenim quod ſummum bonum a Stoicis dicitur, *Convenienter naturae vivere*, id habet hanc, ut opinor, ſententiam, cum virtute congruere ſemper; cetera autem, quæ ſecundum naturam eſſent, ita legere, ſi ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita ſit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam præcipiendum fuiſſe. Atque illud quidem honeſtum, quod proprie vereque dicitur, id in ſapientibus eſt ſolis, neque a virtute divelli unquam poteſt; in iis autem, in quibus ſapientia perfecta non eſt, ipſum illud quidem perfectum honeſtum, nullo modo; ſimilitudines honeſti
14 eſſe poſſunt. Hæc enim omnia officia, de quibus his libris diſputamus, media Stoici appellant: ea communia ſunt, & late patent; quæ & ingenii bonitate multi aſſequuntur, & progreſſione diſcendi: illud autem officium, quod

rectum iidem appellant, perfectum atque abſolutum eſt; &, ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec, præter ſapientem, cadere in quemquam poteſt. Cum autem aliquid actum 15
eſt, in quo media officia compareant, id cumulate videtur eſſe perfectum; propterea quod vulgus, quid abſit a perfecto, non fere intelligit; quatenus autem intelligit, nihil putat prætermiſſum. Quod idem in poëmatibus, & picturis uſu venit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quæ laudanda non ſint, ob eam, credo, cauſam, quod inſit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unaquaque re vitii ſit, nequeant judicare. Itaque cum ſunt docti a peritis, facile deſiſtunt a ſententia. Hæc igitur officia, de quibus his libris 4
diſſerimus, quaſi ſecunda quædam honeſta eſſe dicunt, non ſapientum modo propria, ſed cum omni hominum genere communia. Ita- 16
que his omnes, in quibus eſt virtutis indoles, commoventur. Nec vero cum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius Ariſtidesve juſtus nominatur; aut ab illis, fortitudinis, aut ab his, juſtitiæ, tanquam a ſapientibus, petitur exemplum. Nemo enim horum ſic ſapiens eſt,

ut ſapientem volumus intelligi: nec ii, qui ſapientes habiti ſunt, & nominati, M. Cato, & C. Lælius, ſapientes fuerunt; ne illi quidem ſeptem: ſed ex mediorum officiorum frequentia ſimilitudinem quandam gerebant ſpeciem-
17 que ſapientum. Quocirca nec id, quod vere honeſtum eſt, fas eſt cum utilitatis repugnantia comparari; nec id, quod communiter appellamus honeſtum, quod colitur ab iis, qui bonos ſe viros haberi volunt, cum emolumentis unquam eſt comparandum: tamque id honeſtum, quod in noſtram intelligentiam cadit, tuendum conſervandumque eſt nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque eſt honeſtum, ſapientibus: aliter enim teneri non poteſt, ſi qua eſt ad virtutem facta progreſſio. Sed hæc quidem de iis, qui conſervatione
18 officiorum exiſtimantur boni. Qui autem omnia metiuntur emolumentis & commodis, neque ea volunt præponderari honeſtate, hi ſolent in deliberando honeſtum cum eo, quod utile putant, comparare; boni viri non ſolent. Itaque exiſtimo, Panætium, cum dixerit, homines ſolere in hac comparatione dubitare, hoc ipſum ſenſiſſe, quod dixerit, ſolere modo; non etiam oportere. Etenim non modo pluris putare quod utile videatur, quam

quod honeſtum; ſed hæc etiam inter ſe comparare, & in his addubitare, turpiſſimum eſt. Quid eſt ergo, quod nonnunquam dubitationem afferre ſoleat, conſiderandumque videatur? credo, ſi quando dubitatio accidit, quale ſit id, de quo conſideretur. Sæpe enim tem- 19
pore fit, ut, quod plerumque turpe haberi ſoleat, inveniatur non eſſe turpe. Exempli cauſa, ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod poteſt majus eſſe ſcelus, quam non modo hominem, ſed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur ſe obſtrinxit ſcelere, ſi quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus præclaris factis illud pulcherrimum exiſtimat. Vicit ergo utilitas honeſtatem? immo vero honeſtatem utilitas conſecuta eſt.

Itaque, ut ſine ullo errore dijudicare poſſimus, ſi quando cum illo, quod *honeſtum* intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus *utile*, formula quædam conſtituenda eſt; quam ſi ſequemur in comparatione rerum, ab officio nunquam recedemus. Erit autem hæc 20
formula, Stoicorum rationi diſciplinæque maxime conſentanea; quam quidem in his libris propterea ſequimur, quod, quamquam a veteribus, Academicis, & a Peripateticis no-

ſtris, qui quondam iidem erant, qui Acade-
mici, quæ honeſta ſunt, anteponuntur iis, quæ
videntur utilia; tamen ſplendidius hæc ab eis
differuntur, quibus, quidquid honeſtum eſt,
idem utile videtur, nec utile quidquam, quod
non honeſtum; quam ab iis, quibus aut ho-
neſtum aliquid non utile, aut utile non hone-
ſtum. Nobis autem noſtra Academia magnam
licentiam dat, ut quodcunque maxime pro-
babile occurrat, id noſtro jure liceat defende-
5 re. Sed redeo ad formulam. Detrahere igitur
21 aliquid alteri, & hominem hominis incommo-
do ſuum augere commodum, magis eſt con-
tra naturam, quam mors, quam paupertas,
quam dolor, quam cetera, quæ poſſunt aut
corpori accidere, aut rebus externis. Nam
principio tollit convictum humanum, & ſo-
cietatem: ſi enim ſic erimus affecti, ut pro-
pter ſuum quisque emolumentum ſpoliet, aut
violet alterum, disrumpi neceſſe eſt eam, quæ
maxime eſt ſecundum naturam, humani ge-
22 neris ſocietatem. Ut, ſi unumquodque mem-
brum ſenſum hunc haberet, ut poſſe putaret
ſe valere, ſi proximi membri valetudinem ad
ſe traduxiſſet; debilitari, & interire totum
corpus neceſſe eſſet; ſic, ſi unusquisque no-
ſtrum rapiat ad ſe commoda aliorum, detra-

hatque quod cuique poſſit, emolumenti ſui gratia; ſocietas hominum & communitas evertatur neceſſe eſt. Nam, ſibi ut quisque malit, quod ad uſum vitæ pertineat, quam alteri, acquirere, conceſſum eſt, non repugnante natura: illud natura non patitur, ut aliorum ſpoliis noſtras facultates, copias, opes augeamus. Neque vero hoc ſolum natura, id eſt, 23
jure gentium, ſed etiam legibus populorum, quibus in ſingulis civitatibus respublica continetur, eodem modo conſtitutum eſt, ut non liceat ſui commodi cauſa nocere alteri. Hoc enim ſpectant leges, hoc volunt, incolumem eſſe civium conjunctionem; quam qui dirimunt, eos morte, exſilio, vinculis, damno coërcent. Atque hoc multo magis exigit ipſa naturæ ratio, quæ eſt lex divina, & humana; cui parere qui velit, (omnes autem parebunt, qui ſecundum naturam volent vivere,) nunquam committet, ut alienum appetat, & id, quod alteri detraxerit, ſibi aſſumat. Etenim 24
multo magis eſt ſecundum naturam excelſitas animi, & magnitudo: itemque comitas, juſtitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiæ: quæ quidem contemnere, & pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi & excelſi eſt:

detrahere autem alteri ſui commodi cauſa,
magis eſt contra naturam, quam mors, quam
25 dolor, quam cetera generis ejusdem. Item-
que magis eſt ſecundum naturam, pro om-
nibus gentibus, ſi fieri poſſit, conſervandis,
aut juvandis maximos labores moleſtiasque
ſuſcipere, imitantem Herculem illum, quem
hominum fama, beneficiorum memor, in con-
cilio cœleſtium collocavit; quam vivere in
ſolitudine, non modo ſine ullis moleſtiis, ſed
etiam in maximis voluptatibus, abundantem
omnibus copiis; ut excellas etiam pulchri-
tudine & viribus. Quocirca optimo quisque
& ſplendidiſſimo ingenio longe illam vitam
huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem
naturæ obedientem, homini nocere non poſ-
26 ſe. Deinde, qui alterum violat, ut ipſe aliquid
commodi conſequatur; aut nihil ſe exiſtimat
contra naturam facere; aut magis fugiendam
cenſet mortem, paupertatem, dolorem, amiſ-
ſionem etiam liberorum, propinquorum, ami-
corum, quam facere cuipiam injuriam: ſi ni-
hil exiſtimat contra naturam fieri hominibus
violandis; quid cum eo differas, qui omnino
hominem ex homine tollat? ſin fugiendum id
quidem cenſet, ſed & multo illa pejora, mor-
tem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod

nullum aut corporis, aut fortunæ vitium, ani-
mi vitiis gravius exiſtimat. Ergo unum debet 6
eſſe omnibus propoſitum, ut eadem ſit utili-
tas uniuscujusque, & univerſorum; quam ſi
ad ſe quisque rapiat, diſſolvetur omnis huma-
na conſortio. Atque etiam, ſi hoc natura præ- 27
ſcribit, ut homo homini, quicunque ſit, ob eam
ipſam cauſam, quod is homo ſit, conſultum
velit; neceſſe eſt ſecundum eandem naturam
omnium utilitatem eſſe communem. Quod ſi
ita eſt, una continemur omnes & eadem le-
ge naturæ; idque ipſum ſi ita eſt, certe vio-
lare alterum lege naturæ prohibemur. Verum
autem primum: verum igitur & extremum.
Nam illud quidem abſurdum eſt, quod quidam 28
dicunt, parenti ſe aut fratri nihil detracturos,
commodi ſui cauſa; aliam rationem eſſe ci-
vium reliquorum. Hi ſibi nihil juris, & nul-
lam ſocietatem, communis utilitatis cauſa, ſta-
tuunt eſſe cum civibus; quæ ſententia om-
nem ſocietatem diſtrahit civitatis. Qui au-
tem civium rationem dicunt habendam, ex-
ternorum negant; hi dirimunt communem
humani generis ſocietatem; qua ſublata, be-
neficentia, liberalitas, bonitas, juſtitia fundi-
tus tollitur: quæ qui tollunt, etiam adver-
ſus deos immortales impii judicandi ſunt. Ab

iis enim conſtitutam inter homines ſocieta-
tem evertunt; cujus ſocietatis arctiſſimum
vinculum eſt, magis arbitrari eſſe contra na-
turam, hominem homini detrahere, ſui com-
modi cauſa, quam omnia incommoda ſubire
vel externa, vel corporis, vel etiam ipſius ani-
mi, quæ vacent juſtitia: hæc enim una vir-
tus, omnium eſt domina & regina virtutum.
29 Forſitan quispiam dixerit: Nonne igitur ſa-
piens, ſi fame ipſe conficiatur, abſtulerit ci-
bum alteri, homini ad nullam partem utili?
Minime vero: non enim mihi eſt vita mea uti-
lior, quam animi talis affectio, neminem ut
violem commodi mei gratia. Quid? ſi Phala-
rim, crudelem tyrannum & immanem, vir
bonus, ne ipſe frigore conficiatur, veſtitu ſpo-
30 liare poſſit; nonne faciat? Hæc ad judican-
dum ſunt facillima. Nam, ſi quid ab homine
ad nullam partem utile, tuæ utilitatis cauſa
detraxeris; inhumane feceris, contraque na-
turæ legem: ſin autem is tu ſis, qui multam
utilitatem reipublicæ atque hominum ſocie-
tati, ſi in vita remaneas, afferre poſſis; ſi quid
ob eam cauſam alteri detraxeris, non ſit re-
prehendendum: ſin autem id non ſit ejusmo-
di; ſuum cuique incommodum ferendum eſt
potius, quam de alterius commodis detrahen-

dum. Non igitur magis eſt contra naturam
morbus, aut egeſtas, aut quid hujusmodi,
quam detractio aut appetitio alieni. Sed com- 31
munis utilitatis derelictio contra naturam eſt:
eſt enim injuſta. Itaque lex ipſa naturæ, quæ
utilitatem hominum conſervat & continet, de-
cernit profecto, ut ab homine inerti atque
inutili, ad ſapientem, bonum, fortemque vi-
rum trasferantur res ad vivendum neceſſa-
riæ; qui ſi occiderit, multum de communi
utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut
ne ipſe de ſe bene exiſtimans, ſeſeque dili-
gens, hanc cauſam habeat ad injuriam. Ita
ſemper officio fungetur, utilitati conſulens ho-
minum, & ei, quam ſæpe commemoro, hu-
manæ ſocietati. Nam quod ad Phalarim at- 32
tinet, perfacile judicium eſt: nulla enim no-
bis ſocietas cum tyrannis, ſed potius ſumma
diſtractio eſt; neque eſt contra naturam, ſpo-
liare eum, ſi poſſis, quem honeſtum eſt ne-
care; atque hoc omne genus peſtiferum at-
que impium, ex hominum communitate ex-
terminandum eſt. Etenim, ut membra quæ-
dam amputantur, ſi & ipſa ſanguine, & tan-
quam ſpiritu carere cœperunt, & nocent re-
liqnis partibus corporis: ſic iſta in figura ho-
minis feritas & immanitas beluæ, a commu-

ni tanquam humanitate corporis ſegreganda
eſt. Hujus generis ſunt quæſtiones omnes eæ,
in quibus ex tempore officium exquiritur.
7 Ejusmodi igitur credo res Panætium perſe-
33 cuturum fuiſſe, niſi aliqui caſus, aut occupa-
tio conſilium ejus peremiſſet: ad quas ipſas
conſultationes ex ſuperioribus libris ſatis mul-
ta præcepta ſunt, quibus perſpici poſſit, quid
ſit propter turpitudinem fugiendum: quid ſit
id, quod idcirco fugiendum non ſit, quia om-
nino turpe non ſit. Sed quoniam operi in-
choato, & prope jam abſoluto, tanquam fa-
ſtigium imponimus; ut geometræ ſolent non
omnia docere, ſed poſtulare, ut quædam ſibi
concedantur, quo facilius, quæ velint, ex-
plicent: ſic ego a te poſtulo, mi Cicero, ut
mihi concedas, ſi potes, nihil, præter id, quod
honeſtum ſit, propter ſe eſſe expetendum. Sin
hoc non licet per Cratippum; at illud certe
dabis, quod honeſtum ſit, id eſſe maxime pro-
pter ſe expetendum. Mihi utrumvis ſatis eſt;
& cum hoc, tum illud probabilius videtur, nec
34 præterea quidquam probabile. Ac primum
Panætius in hoc defendendus eſt, quod non
utilia cum honeſtis pugnare aliquando poſſe
dixerit; (neque enim ei fas erat;) ſed ea,
quæ viderentur utilia. Nihil vero utile, quod

non idem honeſtum; nihil honeſtum, quod non idem utile ſit, ſæpe teſtatur: negatque, ullam peſtem majorem in vitam hominum invaſiſſe, quam eorum opinionem, qui iſta diſtraxerint. Itaque non ut aliquando anteponeremus utilia honeſtis, ſed ut ea ſine errore dijudicaremus, ſi quando incidiſſent, induxit eam, quæ videretur eſſe, non quæ eſſet, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullius adminiculis, ſed (ut dicitur) Marte noſtro. Neque enim quidquam de hac parte poſt Panætium explicatum eſt, quod quidem mihi probaretur, de iis, quæ in manus meas venerunt.

Cum igitur aliqua ſpecies utilitatis ob- 8
jecta eſt, commoveri neceſſe eſt: ſed ſi, cum 35
animum attenderis, turpitudinem videas adjunctam ei rei, quæ ſpeciem utilitatis attulerit; tunc non utilitas relinquenda eſt, ſed intelligendum, ubi turpitudo ſit, ibi utilitatem eſſe non poſſe. Quod ſi nihil eſt tam contra naturam, quam turpitudo (recta enim, & convenientia, & conſtantia natura deſiderat, aſpernaturque contraria) nihilque tam ſecundum naturam, quam utilitas; certe in eadem re utilitas & turpitudo eſſe non poteſt. Itemque, ſi ad honeſtatem nati ſumus, eaque aut

ſola expetenda eſt, ut Zenoni viſum eſt; aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Ariſtoteli placet; neceſſe eſt, quod honeſtum ſit, id eſſe aut ſolum, aut ſummum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita quidquid honeſtum, id utile. Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile viſum eſt, arripuit, id continuo ſecernit ab honeſto. Hinc ſicæ, hinc venena, hinc falſa teſtamenta naſcuntur: hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque ſociorum & civium: hinc opum nimiarum potentiæ non ferendæ: poſtremo etiam in liberis civitatibus regnandi exſiſtunt cupiditates, quibus nihil nec tætrius, nec fœdius excogitari poteſt. Emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident; pœnam, non dico legum, quas ſæpe perrumpunt, ſed ipſius turpitudinis, quæ acerbiſſima eſt, non vident.

36

37 Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (eſt enim totum ſceleratum & impium) qui deliberant, utrum id ſequantur, quod honeſtum eſſe videant, an ſe ſcientes ſcelere contaminent: in ipſa enim dubitatione facinus ineſt, etiamſi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non ſunt, in quibus eſt turpis ipſa deliberatio: at-

que etiam ex omni deliberatione celandi & occultandi ſpes opinioque removenda eſt. Satis enim nobis (ſi modo in philoſophia aliquid profecimus) perſuaſum eſſe debet, ſi omnes deos hominesque celare poſſimus, nihil tamen avare, nihil injuſte, nihil libidinoſe,
nihil incontinenter eſſe faciendum. Hinc ille 9
Gyges inducitur a Platone: qui, cum terra 38
diſceſſiſſet magnis quibusdam imbribus, in illum hiatum deſcendit, æneumque equum (ut ferunt fabulæ) animadvertit, cujus in lateribus fores eſſent; quibus apertis hominis mortui vidit corpus magnitudine inuſitata, annulumque aureum in digito; quem ut detraxit, ipſe induit: (erat autem regius paſtor:) tum in concilium paſtorum ſe recepit. Ibi cum palam ejus annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipſe autem omnia videbat; idem rurſus videbatur, cum in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli uſus, reginæ ſtuprum intulit, eaque adjutrice regem dominum interemit, ſuſtulitque quos obſtare arbitrabatur; nec in his eum quisquam facinoribus potuit videre. Sic repente annuli beneficio rex oxortus eſt Lydiæ. Hunc igitur ipſum annulum ſi habeat ſapiens, nihilo plus ſibi licere putet peccare, quam ſi

non haberet. Honeſta enim bonis viris, non
39 occulta quæruntur. Atque hoc loco philoſophi quidam, minime mali illi quidem, ſed non ſatis acuti, fictam & commentitiam fabulam dicunt prolatam a Platone: quaſi vero ille, aut factum id eſſe, aut fieri potuiſſe defendat. Hæc eſt vis hujus annuli, & hujus exempli: ſi nemo ſciturus, nemo ne ſuſpicaturus quidem ſit, cum aliquid, divitiarum, potentiæ, dominationis, libidinis cauſa, feceris; ſi id diis hominibusque futurum ſit ſemper ignotum; ſisne facturus? negant id fieri poſſe: nequaquam poteſt id quidem. Sed quæro, quod negant poſſe, id ſi poſſet, quidnam facerent? Urgent ruſtice ſane; negant enim poſſe, & in eo perſtant: hoc verbum quid valeat, non vident. Cum enim quærimus, ſi poſſint celare, quid facturi ſint; non quærimus, poſſintne celare; ſed tanquam tormenta quædam adhibemus, ut, ſi reſponderint, ſe, impunitate propoſita, facturos quod expediat, facinoroſos ſe eſſe fateantur: ſi negent, omnia turpia per ſeipſa fugienda eſſe concedant. Sed jam ad propoſitum revertamur.

10 Incidunt ſæpe multæ cauſæ, quæ contur-
40 bent animos utilitatis ſpecie; non, cum hoc deliberetur, relinquendane ſit honeſtas pro-

pter

pter utilitatis magnitudinem: (nam id quidem improbum eſt:) ſed illud, poſſitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cum Collatino collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id injuſte; fuerat enim in regibus expellendis ſocius Bruti, conſiliorum etiam adjutor. Cum autem conſilium hoc principes cepiſſent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum, & memoriam regni eſſe tollendam; quod erat utile, patriæ conſulere, id erat ita honeſtum, ut etiam ipſi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honeſtatem, ſine qua ne utilitas quidem eſſe potuiſſet. At in eo rege, qui urbem 41
condidit, non ita. Species enim utilitatis animum pepulit ejus: cui cum viſum eſſet utilius, ſolum, quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omiſit hic & pietatem, & humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, aſſequi poſſet; & tamen muri cauſam oppoſuit, ſpeciem honeſtatis neque probabilem, neque ſatis idoneam. Peccavit igitur; pace vel Quirini, vel Romuli dixerim. Nec ta- 42
men noſtræ nobis utilitates omittendæ ſunt, aliisque tradendæ, cum his ipſi egeamus: ſed ſuæ cuique utilitati, quod ſine alterius injuria fiat, ſerviendum eſt. Scite Chryſippus, ut

multa: Qui ſtadium, inquit, currit, eniti & contendere debet, quam maxime poſſit, ut vincat: ſupplantare eum, quicum certet, aut manu depellere, nullo modo debet: ſic in vita ſibi quemque petere, quod pertineat ad uſum, non
43 iniquum eſt; alteri deripere, jus non eſt. Maxime autem perturbantur officia in amicitiis; quibus & non tribuere, quod recte poſſis, & tribuere quod non ſit æquum, contra officium eſt. Sed hujus generis totius, breve & non difficile præceptum eſt. Quæ enim videntur utilia, honores, divitiæ, voluptates, cetera generis ejusdem, hæc amicitiæ nunquam anteponenda ſunt. At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum ac fidem, amici cauſa, vir bonus faciet; ne ſi judex quidem erit de ipſo amico; ponit enim perſonam amici, cum induit judicis. Tantum dabit amicitiæ, ut veram amici cauſam eſſe malit; & ut orandæ litis tempus, quoad per
44 leges liceat, accommodet. Cum vero jurato ſententia dicenda ſit, meminerit, deum ſe adhibere teſtem, id eſt (ut arbitror) mentem ſuam, qua nihil homini dedit deus ipſe divinius. Itaque præclarum a majoribus accepimus morem rogandi judicis, ſi eum teneremus, *Quae ſalva fide facere poſſit.* Hæc roga-

tio ad ea pertinet, quæ paulo ante dixi, honeſte amico a judice poſſe concedi. Nam, ſi omnia facienda ſint, quæ amici velint; non amicitiæ tales, ſed conjurationes putandæ ſint.
Loquor autem de communibus amicitiis: nam 45
in ſapientibus viris perfectiſque, nihil poteſt eſſe tale. Damonem & Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter ſe fuiſſe, ut, cum eorum alteri Dionyſius tyrannus diem necis deſtinaviſſet, & is, qui morti addictus eſſet, paucos ſibi dies commendandorum ſuorum cauſa poſtulaviſſet, vas factus ſit alter ejus ſiſtendi; ut, ſi ille non revertiſſet, moriendum eſſet ipſi. Qui cum ad diem ſe recepiſſet, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut ſe ad amicitiam tertium adſcriberent.
Cum igitur id, quod utile videtur in amici- 11
tia, cum eo, quod honeſtum eſt, comparatur; 46
jaceat utilitatis ſpecies, valeat honeſtas. Cum autem in amicitia, quæ honeſta non ſunt, poſtulabuntur; religio & fides anteponantur amicitiæ: ſic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii. Sed utilitatis ſpecie in republica ſæpiſſime peccatur, ut in Corinthi diſturbatione noſtri. Durius etiam Athenienſes, qui ſciverunt, ut Aeginetis, qui claſſe valebant, pollices præciderentur. Hoc viſum eſt

utile; nimis enim imminebat, propter propinquitatem Aegina Piræeo: ſed nihil, quod crudele, utile. Eſt enim hominum naturæ, quam ſequi debemus, maxime inimica crude-
47 litas. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant, ut Pennus apud patres noſtros, Papius nuper. Nam eſſe pro cive, qui civis non ſit, rectum eſt non licere: quam tulerunt legem ſapientiſſimi conſules, Craſſus & Scævola: uſu vero urbis prohibere peregrinos, ſane inhumanum eſt. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis ſpecies præ honeſtate contemnitur. Plena exemplorum eſt noſtra reſpublica, cum ſæpe, tum maxime bello Punico ſecundo: quæ, Cannenſi calamitate accepta, majores animos habuit, quam unquam rebus ſecundis: nulla timoris ſignificatio, nulla mentio pacis. Tanta vis eſt ho-
48 neſti, ut ſpeciem utilitatis obſcuret. Athenienſes cum Perſarum impetum nullo modo poſſent ſuſtinere, ſtatuerentque, ut urbe relicta, conjugibus & liberis Trœzene depoſitis, naves conſcenderent, libertatemque Græciæ claſſe defenderent; Cyrſilum quendam, ſuadentem, ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem ſequi videbatur: ſed ea nulla erat

repugnante honeſtate. Themiſtocles poſt victoriam ejus belli, quod cum Perſis fuit, dixit in concione, Se habere conſilium reipublicæ ſalutare, ſed id ſciri opus non eſſe: poſtulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret: datus eſt Ariſtides. Huic ille, claſſem Lacedæmoniorum, quæ ſubducta eſſet ad Gytheum, clam incendi poſſe: quo facto frangi Lacedæmoniorum opes neceſſe eſſet. Quod Ariſtides cum audiſſet, in concionem magna exſpectatione venit; dixitque, Perutile eſſe conſilium, quod Themiſtocles afferret; ſed minime honeſtum. Itaque Athenienſes, quod honeſtum non eſſet, id ne utile quidem putaverunt; totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Ariſtide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas immunes; ſocios vectigales habemus. Maneat ergo, quod turpe ſit, id nunquam eſſe utile; ne tum quidem, cum id, quod eſſe utile putes, adipiſcare. Hoc enim ipſum utile putare, quod turpe ſit, calamitoſum eſt.

49

12

Sed incidunt (ut ſupra dixi) ſæpe cauſæ, cum repugnare utilitas honeſtati videtur, ut animadvertendum ſit, repugnetne plane, an poſſit cum honeſtate conjungi. Ejus generis hæ ſunt quæſtiones: Si (exempli gratia) vir

50

bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia & fame, ſummaque annonæ caritate; ſi idem ſciat, complures mercatores Alexandria ſolviſſe, navesque in curſu, frumento onuſtas, petentes Rhodum, viderit; dicturusne ſit id Rhodiis, an ſilentio ſuum quam plurimo venditurus? Sapientem & bonum virum fingimus: de ejus deliberatione & conſultatione quærimus, qui celaturus Rhodios non ſit, ſi id turpe judicet; ſed dubitet, turpe ſit, an
51 non ſit. In hujusmodi cauſis aliud Diogeni Babylonio videri ſolet, magno & gravi Stoico; aliud Antipatro, diſcipulo ejus, homini acutiſſimo. Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emtor ignoret: Diogeni, venditorem, quatenus jure civili conſtitutum ſit, dicere vitia oportere, cetera ſine inſidiis agere; & quoniam vendat, velle quam optime vendere. Advexi, expoſui, vendo meum non pluris, quam ceteri: fortaſſe etiam minoris, cum major eſt co-
52 pia: cui fit injuria? Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: Quid ais? tu, cum hominibus conſulere debeas, & ſervire humanæ ſocietati, eaque lege natus ſis, & ea habeas principia naturæ, quibus parere, & quæ ſequi de-

beas, ut utilitas tua, communis utilitas ſit, viciſſimque communis utilitas, tua ſit; celabis homines, quid iis adſit commoditatis & copiæ? Reſpondebit Diognes fortaſſe ſic, Aliud eſt celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, ſi tibi non dico, quæ natura deorum ſit, quis ſit finis bonorum; quæ tibi plus prodeſſent cognita, quam tritici vilitas: ſed non quidquid tibi audire utile eſt, id mihi dicere
neceſſe eſt. Immo vero (inquiet ille) neceſſe 53
eſt, ſi quidem meminiſti, eſſe inter homines natura conjunctam ſocietatem. Memini, inquit ille, ſed num iſta ſocietas talis eſt, ut nihil ſuum cujusque ſit? quod ſi ita eſt, ne vendendum quidem quidquam eſt, ſed donan-
dum. Vides in hac tota diſceptatione non il- 13
lud dici, Quamvis hoc turpe ſit; tamen, quoniam expedit, faciam; ſed ita expedire, ut turpe non ſit: ex altera autem parte; ea re,
quia turpe ſit, non eſſe faciendum. Vendat 54
ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipſe norit, ceteri ignorent: peſtilentes ſint, & habeantur ſalubres: ignoretur, in omnibus cubiculis apparere ſerpentes: male materiatæ, ruinoſæ: ſed hoc præter dominum, nemo ſciat: quæro, ſi hoc emtoribus venditor non dixerit, ædesque vendiderit pluris multo, quam ſe ven-

diturum putarit, num id injuſte, & improbe
55 fecerit. Ille vero, inquit Antipater. Quid enim eſt aliud, erranti viam non monſtrare, (quod Athenis exſecrationibus publicis ſancitum eſt,) ſi hoc non eſt, emtorem pati ruere, & per errorem in maximam fraudem incurrere? plus etiam eſt, quam viam non monſtrare; nam eſt ſcientem in errorem, alterum inducere. Diogenes contra: Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem eſt? ille, quod non placebat, proſcripſit; tu, quod placebat, emiſti. Quod ſi qui proſcribunt, *villam bonam, beneque aedificatam*, non exiſtimantur feſelliſſe, etiam ſi illa nec bona eſt, nec ædificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim judicium emtoris eſt, ibi fraus venditoris quæ poteſt eſſe? ſin autem dictum non omne præſtandum eſt; quod dictum non eſt, id præſtandum putas? quid vero eſt ſtultius, quam venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? quid autem tam abſurdum, quam ſi domini juſſu ita præco prædicet, *Domum pe-*
56 *ſtilentem vendo*? Sic ergo in quibusdam cauſis dubiis ex altera parte defenditur honeſtas, ex altera ita de utilitate dicitur; ut id, quod utile videatur, non modo facere honeſtum ſit; ſed etiam, non facere, turpe. Hæc eſt illa, quæ

videtur utilium fieri cum honeſtis ſæpe diſſenſio. Quæ dijudicanda ſunt; non enim, ut quæreremus, expoſuimus, ſed ut explicaremus.
Non igitur videtur nec frumentarius ille Rho- 57
dios, nec hic ædium venditor celare emtores debuiſſe. Neque enim id eſt celare, quidquid reticeas; ſed cum, quod tu ſcias, id ignorare emolumenti tui cauſa velis eos, quorum interſit id ſcire. Hoc autem celandi genus quale ſit, & cujus hominis, quis non videt? certe non aperti, non ſimplicis, non ingenui, non juſti, non viri boni; verſuti potius, obſcuri, aſtuti, fallacis, malitioſi, callidi, veteratoris, vafri. Hæc tot, & alia plura, nonne inutile eſt vitiorum ſubire nomina?

Quod ſi vituperandi ſunt, qui reticuerunt: 14
quid de iis exiſtimandum eſt, qui orationis 58
vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus, & ſatis litteratus, cum ſe Syracuſas otiandi (ut ipſe dicere ſolebat) non negotiandi cauſa, contuliſſet, dictitabat, ſe hortulos aliquos velle emere, quo invitare amicos, & ubi ſe oblectare ſine interpellatoribus poſſet. Quod cum percrebuiſſet, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracuſis, dixit, venales quidem ſe hortos non habere, ſed licere uti Canio, ſi vellet, ut ſuis;

& ſimul ad cœnam hominem in hortos invi-
tavit in poſterum diem. Cum ille promiſiſſet,
tum Pythius, qui eſſet, ut argentarius, apud
omnes ordines gratioſus, piſcatores ad ſe con-
vocavit, & ab his petivit, ut ante ſuos hor-
tulos poſtridie piſcarentur; dixitque, quid eos
facere vellet. Ad cœnam tempore venit Ca-
nius: opipàre a Pythio apparatum convivi-
um: cymbarum ante oculos multitudo: pro
ſe quisque quod ceperat, afferebat: ante pe-
59 des Pythii piſces abjiciebantur. Tum Cani-
us, Quæſo, inquit, quid eſt hoc, Pythi? tan-
tumne piſcium? tantumne cymbarum? Et il-
le, Quid mirum? inquit, hoc loco eſt, Syra-
cuſis quidquid eſt piſcium: hæc aquatio: hac
villa iſti carere non poſſunt. Incenſus Cani-
us cupiditate, contendit a Pythio, ut vende-
ret. Gravate ille primo. Quid multa? impe-
trat: emit homo cupidus & locuples, tanti,
quanti Pythius voluit, & emit inſtructos: no-
mina facit: negotium conficit. Invitat Cani-
us poſtridie familiares ſuos: venit ipſe ma-
ture: ſcalmum nullum videt. Quærit ex proxi-
mo vicino, num feriæ quædam piſcatorum
eſſent, quod eos nullos videret. Nullæ, (quod
ſciam,) inquit ille: ſed hic piſcari nulli ſo-
lent; itaque heri mirabar, quid accidiſſet.

Stomachari Canius. Sed quid faceret? non- 60
dum enim Aquillius, collega & familaris me-
us, protulerat de dolo malo formulas; in
quibus ipſis cum ex eo quæreretur, quid eſ-
ſet *dolus malus;* reſpondebat, *Cum eſſet aliud*
ſimulatum, aliud actum. Hoc quidem ſane lu-
culenter, ut ab homine perito definiendi. Er-
go & Pythius, & omnes aliud agentes, aliud
ſimulantes, perfidi, improbi, malitioſi ſunt.
Nullum igitur factum eorum poteſt utile eſſe,
cum ſit tot vitiis inquinatum. Quod ſi Aquil- 15
liana definitio vera eſt; ex omni vita ſimu-
latio, diſſimulatioque tollenda eſt. Ita nec ut
emat melius, nec ut vendat, quidquam ſimu-
labit, aut diſſimulabit vir bonus. Atque iſte 61
dolus malus etiam legibus erat vindicatus,
ut tutela XII tabulis, & circumſcriptio ado-
leſcentium lege Lætoria; & ſine lege judi-
ciis, in quibus additur, ET FIDE BONA. Re-
liquorum autem judiciorum hæc verba maxi-
me excellunt: in arbitrio rei uxoriæ, MELI-
US, AEQUIUS; in fiducia, UT INTER BONOS
BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod
MELIUS, AEQUIUS, poteſt ulla pars ineſſe
fraudis? aut, cum dicitur, INTER BONOS BE-
NE AGIER, quidquam agi doloſe, aut mali-
tioſe poteſt? Dolus autem malus ſimulatio-

ne & diſſimulatione, ut ait Aquillius, conti-
netur. Tollendum eſt igitur ex rebus contra-
hendis omne mendacium. Non licitatorem
venditor, nec qui contra ſe liceatur, emtor
apponet: uterque, ſi ad eloquendum vene-
62 rit, non plus, quam ſemel, eloquentur. Q.
quidem Scævola, P. F. cum poſtulaſſet, ut
ſibi fundus, cujus emtor erat, ſemel indica-
retur, idque venditor ita feciſſet, dixit, ſe plu-
ris æſtimare: addidit centum millia. Nemo
eſt, qui hoc boni viri fuiſſe neget; ſapientis,
negant: ut ſi minoris, quam potuiſſet, ven-
didiſſet. Hæc igitur eſt illa pernicies, quod
alios bonos, alios ſapientes exiſtimant: ex
quo Ennius, *nequidquam ſapere ſapientem, qui
ſibi ipſe prodeſſe non quiret.* Vere id quidem,
ſi, quid eſſet *prodeſſe*, mihi cum Ennio conve-
63 niret. Hecatonem quidem Rhodium, diſcipu-
lum Panætii, video in iis libris, quos de Offi-
cio ſcripſit Q. Tuberoni, dicere, Sapientis eſ-
ſe, nihil contra mores, leges, inſtituta facien-
tem, habere rationem rei familiaris. Neque
enim ſolum nobis divites eſſe volumus, ſed
liberis, propinquis, amicis, maximeque rei-
publicæ: ſingulorum enim facultates & co-
piæ, divitiæ ſunt civitatis. Huic Scævolæ fa-
ctum (de quo paulo ante dixi) placere nullo

modo poteſt. Etenim omnino tantum ſe negat facturum compendii ſui cauſa, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia eſt. Sed ſive & ſimulatio & diſſimula- 64
tio, dolus malus eſt; perpaucæ res ſunt, in quibus dolus iſte malus non verſetur: ſive vir bonus eſt is, qui prodeſt, quibus poteſt, nocet nemini, certe iſtum virum bonum non facile reperiemus. Nunquam igitur eſt utile peccare, quia ſemper eſt turpe; &, quia ſemper eſt honeſtum, virum bonum eſſe, ſemper eſt utile.

Ac de jure quidem prædiorum ſancitum 16
eſt apud nos jure civili, ut in his vendendis 65
vitia dicerentur, quæ nota eſſent venditori. Nam, cum ex XII tabulis ſatis eſſet ea præſtari, quæ eſſent lingua nuncupata; quæ qui infitiatus eſſet, dupli pœnam ſubiret: a jureconſultis etiam reticentiæ pœna eſt conſtituta. Quidquid enim eſſet in prædio vitii, id ſtatuerunt, ſi venditor ſciret, niſi nominatim dictum eſſet, præſtari oportere. Ut, cum in 66
arce augurium augures acturi eſſent, juſſiſſentque T. Claudium Centumalum, qui ædes in Cœlio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auſpiciis; Claudius proſcripſit inſulam, vendidit: emit P. Calpurnius

Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum eſt. Itaque Calpurnius cum demolitus eſſet, cognoſſetque, Claudium ædes poſtea proſcripſiſſe, quam eſſet ab auguribus demoliri juſſus, arbitrum illum adegit, quidquid ſibi dare, facere oporteret *ex fide bona.* M. Cato ſententiam dixit, hujus noſtri Catonis pater: ut enim ceteri ex patribus, ſic, qui lumen illud progenuit, ex filio eſt nominandus. Is igitur judex ita pronuntiavit: cum in venundando rem eam ſciſſet, & non pronuntiaſſet, emtori damnum præſtari oportere. Igitur ad fidem bonam ſtatuit pertinere, notum
67 eſſe emtori vitium, quod noſſet venditor. Quod ſi recte judicavit; non recte frumentarius ille, non recte ædium peſtilentium venditor tacuit. Sed hujusmodi reticentiæ jure civili omnes comprehendi non poſſunt: quæ autem poſſunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noſter, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipſe paucis ante annis emerat. Hæ Sergio ſerviebant; ſed hoc in mancipio Marius non dixerat: adducta res in judicium eſt. Oratam Craſſus, Gratidianum defendebat Antonius. Jus Craſſus urgebat; quod vitii venditor non dixiſſet ſciens, id oportere præſtari: æquitatem Antonius;

quoniam id vitium ignotum Sergio non fuiſ-
ſet, qui illas ædes vendidiſſet, nihil fuiſſe ne-
ceſſe dici; nec eum eſſe deceptum, qui id,
quod emerat, quo jure eſſet, teneret. Quor- 68
ſum hæc? ut illud intelligas, non placuiſſe
majoribus noſtris aſtutos. Sed aliter leges, ali- 17
ter philoſophi tollunt aſtutias: leges, quate-
nus manu tenere poſſunt; philoſophi, quate-
nus ratione & intelligentia. Ratio igitur po-
ſtulat, ne quid inſidioſe, ne quid ſimulate, ne
quid fallaciter. Suntne igitur inſidiæ, tende-
re plagas, etiam ſi excitaturus non ſis feras,
nec agitaturus? ipſæ enim, nullo inſequen-
te, ſæpe incidunt. Sic tu ædes proſcribas, ta-
bulam, tanquam plagam, ponas, domum pro-
pter vitia vendas; in eam aliquis incurrat
imprudens. Hoc quamquam video propter de- 69
pravationem conſuetudinis, neque more tur-
pe haberi, neque aut lege ſanciri, aut jure
civili; tamen naturæ lege ſancitum eſt. Socie-
tas enim eſt, (quod etſi ſæpe dictum eſt, di-
cendum tamen eſt ſæpius,) latiſſime quidem
quæ pateat, hominum inter homines: inte-
rior eorum, qui ejusdem gentis ſunt; propior
eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majo-
res aliud jus gentium, aliud jus civile eſſe vo-
luerunt. Quod civile, non idem continuo gen-

tium; quod autem gentium, idem civile eſſe
debet. Sed nos veri juris, germanæque juſti-
tiæ ſolidam & expreſſam effigiem nullam te-
nemus; umbra & imaginibus utimur: eas ip-
ſas utinam ſequeremur! feruntur enim ex
70 optimis naturæ & veritatis exemplis. Nam
quanti verba illa, *Uti ne propter te, fidemve*
tuam captus, fraudatusve ſiem? quam illa au-
rea! *Ut inter bonos bene agier oportet, & ſi-*
ne fraudatione? Sed, qui ſint *boni,* & quid ſit
bene agi, magna quæſtio eſt. Q. quidem Scæ-
vola, pontifex maximus, ſummam vim dice-
bat eſſe in omnibus iis arbitriis, in quibus
adderetur EX FIDE BONA; fideique bonæ no-
men exiſtimabat manare latiſſime, idque ver-
ſari in tutelis, ſocietatibus, fiduciis, mandatis,
rebus emtis, venditis, conductis, locatis, qui-
bus vitæ ſocietas contineretur: in his magni
eſſe judicis, ſtatuere, (præſertim cum in ple-
riſque eſſent judicia contraria,) quid quem-
71 que cuique præſtare oporteret. Quocirca aſtu-
tiæ tollendæ ſunt, eaque malitia, quæ vult
illa quidem videri ſe eſſe prudentiam; ſed
abeſt ab ea, diſtatque plurimum. Prudentia
eſt enim locata in delectu bonorum & malo-
rum; malitia (ſi omnia, quæ turpia ſunt, ma-
la ſunt) mala bonis anteponit. Nec vero in

præ-

prædiis ſolum jus civile, ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; ſed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur: qui enim ſcire debuit, de ſanitate, de fuga, de furtis, præſtat edicto ædilium. Heredum alia cauſa eſt. Ex quo intel- 72
ligitur, quoniam juris natura fons ſit, hoc ſecundum naturam eſſe, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inſcientia. Nec ulla pernicies vitæ major inveniri poteſt, quam in malitia ſimulatio intelligentiæ; ex quo iſta innumerabilia naſcuntur, ut utilia cum honeſtis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperitur, qui impunitate & ignoratione omnium propoſita, abſtinere poſſit injuria?

Periclitemur, ſi placet, in iis quidem ex- 18
emplis, in quibus peccari vulgus hominum 73
fortaſſe non putat. Neque enim de ſicariis, veneficis, teſtamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco diſſerendum eſt; qui non verbis ſunt & diſputatione philoſophorum, ſed vinculis & carcere fatigandi: ſed hæc conſideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Baſili, locupletis hominis, falſum teſtamentum quidam e Græcia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, ſcri-

pſerant heredes ſecum M. Craſſum & Q. Hortenſium, homines ejusdem ætatis potentiſſimos: qui, cum illud falſum eſſe ſuſpicarentur, ſibi autem nullius eſſent conſcii culpæ; alieni facinoris munuſculum non repudiaverunt. Quid ergo? ſatin' hoc eſt, ut non deliquiſſe videantur? mihi quidem non videtur; quamquam alterum amavi vivum, alterum
74 non odi mortuum. Sed cum Baſilus M. Satrium, ſororis filium, nomen ſuum ferre voluiſſet, eumque feciſſet heredem: *Hunc dico patronum agri Piceni & Sabini*: (o turpem notam temporum illorum!) num erat æquum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil præter nomen pervenire? Etenim, ſi is, qui non defendit injuriam, neque propulſat a ſuis, cum poteſt, injuſte facit, ut in primo libro diſſerui; qualis habendus eſt is, qui non modo non repellit, ſed etiam adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam veræ hereditates, non honeſtæ videntur, ſi ſint malitioſis blanditiis officiorum, non veritate, ſed ſimulatione quæſitæ. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honeſtum videri ſolet. Falſo: nam
75 eadem utilitatis, quæ honeſtatis eſt regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: *Eſt*

iſtuc quidem honeſtum, verum hoc expedit: res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons eſt fraudium, maleficiorum, ſcelerum omnium. Itaque ſi vir bonus habeat hanc vim, 19
ut, ſi digitis concrepuerit, poſſit in locupletium teſtamenta nomen ejus irrepere, hac vi non utatur, ne ſi exploratum quidem habeat, id omnino neminem unquam ſuſpicaturum. At dares hanc vim M. Craſſo, ut digitorum percuſſione heres poſſet ſcriptus eſſe, qui re vera non eſſet heres; in foro, mihi crede, ſaltaret. Homo autem juſtus, isque, quem ſentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in ſe transferat, detrahet: hoc qui admiratur, is ſe, quid ſit vir bonus, neſcire fateatur. At 76
vero ſi quis voluerit animi ſui complicatam notionem evolvere, jam ſe ipſe doceat, eum virum bonum eſſe, qui proſit quibus poſſit; noceat nemini, niſi laceſſitus injuria. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quaſi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipſe ſuccedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile ſit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile eſſe, quod ſit injuſtum: hoc qui non didicerit, bonus vir eſſe non poterit. Fimbri- 77
am conſularem, audiebam de patre noſtro pu-

er, judicem M. Lutatio Pinthiæ fuiſſe, equiti Romano ſane honeſto, cum is ſponſionem feciſſet, *ni bonus vir eſſet*: itaque ei dixiſſe Fimbriam, ſe illam rem nunquam judicaturum, ne aut ſpoliaret fama probatum hominem, ſi contra judicaſſet; aut ſtatuiſſe videretur, virum bonum aliquem eſſe, cùm ea res innumerabilibus officiis & laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri poteſt quidquam eſſe utile, quod non honeſtum ſit. Itaque talis vir non modo facere, ſed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc nonne eſt turpe dubitare philoſophos, quæ ne ruſtici quidem dubitent? a quibus natum eſt id, quod jam contritum eſt vetuſtate proverbium. Cum enim fidem alicujus bonitatemque laudant; dignum eſſe dicunt, quicum in tenebris mices. Hoc quam habet vim, niſi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam ſi id poſſis
78 nullo refellente obtinere? Videsne igitur, hoc proverbio, neque Gygi illi poſſe veniam dari, neque huic, quem paulo ante fingebam, digitorum percuſſione hereditates omnium poſſe convertere? Ut enim, quod turpe eſt, id quamvis occultetur, tamen honeſtum fieri nullo mo-

do poteſt; ſic, quod honeſtum non eſt, id uti-
le ut ſit, effici non poteſt, adverſante & re-
pugnante natura. At enim, cum permagna 20
præmia ſunt, eſt cauſa peccandi. C. Marius 79
cum a ſpe conſulatus longe abeſſet, & jam
ſeptimum annum poſt præturam jaceret, ne-
que petiturus unquam conſulatum videretur;
Q. Metellum, cujus legatus erat, ſummum
virum, & civem, cum ab eo, imperatore ſuo,
Romam miſſus eſſet, apud populum Romanum
criminatus eſt, bellum illum ducere: ſi ſe con-
ſulem feciſſent, brevi tempore, aut vivum, aut
mortuum Jugurtham ſe in poteſtatem popu-
li Romani redacturum. Itaque factus eſt ille
quidem conſul, ſed a fide juſtitiaque diſceſſit,
qui optimum & graviſſimum civem, cujus
legatus, & a quo miſſus eſſet, in invidiam fal-
ſo crimine adduxerit. Ne noſter quidem Gra- 80
tidianus officio boni viri functus eſt tum, cum
prætor eſſet, collegiumque prætorum tribu-
ni plebis adhibuiſſent, ut res numaria de com-
muni ſententia conſtitueretur. Iactabatur enim
temporibus illis numus, ſic, ut nemo poſſet
ſcire, quid haberet. Conſcripſerunt commu-
niter edictum cum pœna atque judicio; con-
ſtitueruntque, ut omnes ſimul in Roſtra poſt
meridiem eſcenderent; & ceteri quidem alius

alio; Marius a ſubſelliis in Roſtra recta, idque quod communiter compoſitum fuerat, ſolus edixit: & ea res (ſi quæris) ei magno honori fuit. Omnibus vicis ſtatuæ: ad eas thus & cerei. Quid multa? nemo unquam multi-
81 tudini fuit carior. Hæc ſunt, quæ conturbant homines in deliberatione nonnunquam, cum id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, præripere collegis & tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe; conſulem ob eam rem fieri, quod ſibi tunc propoſuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula eſt, quam tibi cupio eſſe notiſſimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne ſit; aut, ſi turpe eſt, ne videatur eſſe utile. Quid igitur? poſſumusne aut illum Marium, virum bonum judicare, aut hunc? Explica, atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quæ ſit in ea ſpecies, forma, & notio
82 viri boni. Cadit ergo in virum bonum, mentiri emolumenti ſui cauſa, criminari, præripere, fallere? nihil profecto minus. Eſt ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni & ſplendorem, & nomen amittas? quid eſt, quod afferre tantum utilitas iſta, quæ dicitur, poſſit, quantum au-

ferre, ſi boni viri nomen eripuerit? fidem juſtitiamque detraxerit? Quid enim intereſt, utrum ex homine ſe quis convertat in beluam, an in hominis figura immanitatem gerat beluæ? Quid? qui omnia recta & hone- 21
ſta negligunt, dummodo potentiam conſequantur; nonne idem faciunt, quod is, qui etiam ſocerum habere voluit eum, cujus ipſe audacia potens eſſet? utile ei videbatur plurimum poſſe alterius invidia. Id quam injuſtum in patriam, quam inutile, quam turpe eſſet, non videbat. Ipſe autem ſocer in ore ſemper Græcos verſus de Phœniſſis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortaſſe, ſed tamen ut res poſſit intelligi.

Nam ſi violandum eſt jus, regnandi gratia

Violandum eſt: aliis rebus pietatem colas.

Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium ſceleratiſſimum fuerat, exceperit. Quid igitur minuta colligi- 83
mus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium eſſe concupierit, idque perfecerit. Hanc cupiditatem ſi honeſtam quis eſſe dicit, amens eſt; probat enim legum & libertatis interitum, earum-

que oppreſſionem tætram & deteſtabilem, glorioſam putat. Qui autem fatetur, honeſtum non eſſe in ea civitate, quæ libera fuit, quæque eſſe debeat, regnare, ſed ei, qui id facere poſſit, eſſe utile; qua hunc objurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Poteſt enim, dii immortales! cuiquam eſſe utile fœdiſſimum & tæterrimum parricidium patriæ; quamvis is, qui ſe eo obſtrinxerit, ab oppreſſis civibus Parens nominetur? Honeſtate igitur dirigenda utilitas eſt, & quidem ſic, ut hæc duo, verbo inter ſe diſcrepare, re tamen unum ſonare videantur.

84 Non habeo, ad vulgi opinionem, quæ major utilitas, quam regnandi, eſſe poſſit; nihil contra inutilius ei, qui id injuſte conſecutus ſit, invenio, cum ad veritatem cœpi revocare rationem: poſſunt enim cuiquam eſſe utiles, angores, ſollicitudines, diurni & nocturni metus, vita inſidiarum periculorumque pleniſſima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci ſunt boni,

inquit Accius. At cui regno? quod a Tantalo & Pelope proditum jure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu po-

puli Romani populum ipſum Romanum oppreſſiſſet, civitatemque non modo liberam, ſed etiam gentibus imperantem, ſervire ſibi coëgiſſet? Hunc tu quas conſcientiæ labes in 85
animo cenſes habuiſſe? quæ vulnera? Cujus autem vita ipſi poteſt utilis eſſe, cum ejus vitæ ea conditio ſit, ut, qui illam eripuerit, in maxima & gratia futurus ſit, & gloria? Quod ſi hæc utilia non ſunt, quæ maxime videntur, quia plena ſunt dedecoris ac turpitudinis; ſatis perſuaſum eſſe debet, nihil eſſe utile, quod non idem honeſtum ſit. Quamquam id qui- 22
dem, cum ſæpe alias, tum Pyrrhi bello a C. 86
Fabrico, conſule iterum, & a ſenatu noſtro judicatum eſt. Cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intuliſſet, cumque de imperio certamen eſſet cum rege generoſo ac potente; perfuga ab eo venit in caſtra Fabricii, eique eſt pollicitus, ſi præmium ſibi propoſuiſſet, ſe, ut clam veniſſet, ſic clam in Pyrrhi caſtra rediturum, & eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum; idque factum ejus a ſenatu laudatum eſt. Atqui ſi ſpeciem utilitatis opinionemque quærimus, magnum illud bellum perfuga unus, & gravem adverſarium imperii ſuſtuliſſet; ſed magnum dedecus & flagiti-

um, quicum laudis certamen fuiſſet, eum non
87 virtute, ſed ſcelere ſuperatum. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Ariſtides Athenis fuit, vel ſenatui noſtro, qui nunquam utilitatem a dignitate ſejunxit, armis cum hoſte certare, an venenis? Si gloriæ cauſa imperium expetendum eſt, ſcelus abſit, in quo non poteſt eſſe gloria: ſin ipſæ opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles eſſe cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. F. ſententia, quas civitates L. Sulla, pecunia accepta, ex ſenatusconſulto liberaviſſet, ut hæ rurſus vectigales eſſent; neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Eſt ei ſenatus aſſenſus. Turpe imperio: piratarum enim melior fides, quam ſenatus. At aucta vectigalia: utile igitur. Quouſque audebunt dicere quidquam utile,
88 quod non honeſtum? Poteſt autem ulli imperio, quod gloria fultum eſſe debet, & benevolentia ſociorum, utile eſſe odium & infamia? Ego etiam cum Catone meo ſæpe diſſenſi. Nimis mihi præfracte videbatur ærarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa ſociis; cum in hos benefici eſſe deberemus, cum illis ſic agere, ut cum colonis noſtris ſoleremus; eoque ma-

gis, quo illa ordinum conjunctio ad ſalutem reipublicæ pertinebat. Male etiam Curio, cum cauſam Transpadánorum æquam eſſe dicebat; ſemper autem addebat, *Vincat utilitas.* Potius diceret, non eſſe æquam, quia non eſſet utilis reipublicæ, quam, cum utilem eſſe diceret, non eſſe æquam fateretur.

Plenus eſt ſextus liber de officiis Heca- 23
tonis talium quæſtionum: Sitne boni viri, in 89
maxima caritate annonæ, familiam non alere. In utramque partem diſputat: ſed tamen ad extremum utilitate putat officium dirigi magis, quam humanitate. Quærit, ſi in mari jactura facienda ſit, equine pretioſi potius jacturam faciat, an ſervuli vilis. Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. Si tabulam de naufragio ſtultus arripuerit, extorquebitne eam ſapiens, ſi potuerit? negat, quia ſit injurium. Quid? dominus navis, eripietne ſuum? minime: non plus, quam ſi navigantem in alto ejicere de navi velit, quia ſua ſit: quoad enim perventum ſit eo, quo ſumta navis eſt, non domini eſt navis, ſed navigantium.
Quid, ſi una tabula ſit, duo naufragi, æque 90
ſapientes, ſibi uter rapiat, an alter cedat alteri? cedat vero; ſed ei, cujus magis inter-

ſit vel ſua, vel reipublicæ cauſa, vivere. Quid, ſi hæc paria in utroque? nullum erit certamen, ſed quaſi ſorte, aut micando victus, alteri cedat alter. Quid ſi pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium; indicetne id magiſtratibus filius? nefas id quidem eſt. Quin etiam defendat patrem, ſi arguatur. Non igitur patria præſtat omnibus officiis? immo vero; ſed ipſi patriæ conducit, pios cives habere in parentes. Quid, ſi tyrannidem occupare, ſi patriam prodere conabitur pater? ſilebitne filius? immo vero obſecrabit patrem, ne id faciat; ſi nihil proficiet, accuſabit: minabitur etiam: ad extremum ſi ad perniciem patriæ res ſpectabit, patriæ ſalutem anteponet ſaluti patris. Quærit etiam, ſi ſapiens ad-
91 ulterinos numos acceperit imprudens pro bonis; cum id reſcierit, ſoluturusne ſit eos, ſi cui debeat, pro bonis. Diogenes ait: Antipater negat; cui potius aſſentior. Qui vinum fugiens vendat ſciens, debeatne dicere? Non neceſſe putat Diogenes: Antipater viri boni exiſtimat. Hæc ſunt quaſi controverſa jura Stoicorum. In mancipio vendendo, dicendane vitia, non ea, quæ niſi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili; ſed hæc, mendacem eſſe, aleatorem, furacem, ebrioſum.

Alteri dicenda videntur, alteri non videntur· 92
Si quis aurum vendens, orichalcum ſe putet
vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud
eſſe, an emat denario, quod ſit mille denari-
um? Perſpicuum jam eſt, & quid mihi videa-
tur, & quæ ſit inter eos philoſophos, quos
nominavi, controverſia. Pacta & promiſſa 24
ſemperne ſervanda ſint, quæ nec vi, nec do-
lo malo (ut prætores ſolent) facta ſint? Si
quis medicamentum cuipiam dederit ad
aquam intercutem, pepigeritque, ne illo me-
dicamento unquam poſtea uteretur: ſi eo me-
dicamento ſanus factus fuerit; & annis ali-
quot poſt inciderit in eundem morbum; nec
ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut iterum
eo liceat uti, quid faciendum ſit? Cum ſit is
inhumanus, qui non concedat uti, nec ei quid-
quam fiat injuriæ; vitæ & ſaluti conſulen-
dum. Quid? ſi quis ſapiens rogatus ſit ab eo, 93
qui eum heredem faciat, cum ei teſtamento
ſeſtertium millies relinquatur, ut ante quam
hereditatem adeat, luce palam in foro ſaltet,
idque ſe facturum promiſerit, quod aliter eum
heredem ſcripturus ille non eſſet; faciat, quod
promiſerit, necne? Promiſiſſe nollem, & id
arbitror fuiſſe gravitatis. Sed quoniam pro-
miſit, ſi ſaltare in foro turpe ducet, honeſtius

mentietur, ſi ex hereditate nihil ceperit: ni-
ſi forte eam pecuniam in reipublicæ magnum
aliquod tempus contulerit; ut vel ſaltare
uem, cum patriæ conſulturus ſit, turpe non
25 ſit. Ac ne illa quidem promiſſa ſervanda ſunt,
94 quæ non ſunt iis ipſis utilia, quibus illa pro-
miſeris. Sol Phaëthonti filio (ut redeamus ad
fabulas) facturum ſe eſſe dixit, quidquid op-
taſſet: optavit, ut in currum patris tollere-
tur: ſublatus eſt; atque inſanus, qua conſti-
tit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius
fuerat, in hoc, promiſſum patris non eſſe ſer-
vatum? Quid, quod Theſeus exegit promiſ-
ſum a Neptuno? cui cum tres optationes Nep-
tunus dediſſet, optavit interitum Hippolyti,
filii ſui, cum is patri ſuſpectus eſſet de no-
verca: quo optato impetrato, Theſeus in
95 maximis fuit luctibus. Quid? Agamemnon
cum devoviſſet Dianæ, quod in ſuo regno pul-
cherrimum natum eſſet illo anno, immolavit
Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno
natum pulchrius. Promiſſum potius non fa-
ciendum, quam tam tætrum facinus admit-
tendum fuit. Ergo & promiſſa non facienda
nonnunquam: neque ſemper depoſita red-
denda. Si gladium quis apud te ſana mente
depoſuerit, repetat inſaniens; reddere, pec-

catum ſit; non reddere, officium. Quid? ſi is, qui apud te pecuniam depoſuerit, bellum inferat patriæ, reddasne depoſitum? non, credo: facias enim contra rempublicam, quæ debet eſſe cariſſima. Sic multa, quæ honeſta natura videntur eſſe, temporibus fiunt non honeſta. Facere promiſſa, ſtare conventis, reddere depoſita, commutata utilitate, fiunt non honeſta. Ac de iis quidem, quæ videntur eſſe utilitates contra juſtitiam ſimulatione prudentiæ, ſatis arbitror dictum.

Sed quoniam a quatuor fontibus honeſta- 96
tis primo libro officia duximus, in eisdem verſabimur, cum docebimus, ea, quæ videntur eſſe utilia, neque ſunt, quam ſint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de juſtitia, quæ ſemper eſt utilis, diſputatum eſt. Reliquæ ſunt duæ partes honeſtatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine & præſtantia cernitur; altera in conformatione & moderatione continentiæ & temperantiæ. Utile 26
videbatur Ulyſſi, ut quidem poëtæ tragici pro- 97
diderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulyſſe nulla ſuſpicio eſt: ſed inſimulant eum tragœdiæ, ſimulatione in-

ſaniæ militiam ſubterfugere voluiſſe. Non honeſtum conſilium; at utile (ut aliquis fortaſſe dixerit) regnare, & Ithacæ vivere otioſe ſcum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis & laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero iſtam contemnendam & abjiciendam; quoniam, quæ honeſta non ſit, ne
98 utilem quidem eſſe arbitror. Quid enim auditurum putas fuiſſe Ulyſſem, ſi in illa ſimulatione perſeveraſſet? qui cum maximas res geſſerit in bello, tamen hæc audiat ab Ajace:

Cuju' ipſe princeps jurisjurandi fuit,
Quod omnes ſcitis, ſolus neglexit fidem.
Furere aſſimulavit; ne coiret, inſtitit.
Quod ni Palamedis perſpicax prudentia
Iſtius percepſet malitioſam audaciam,
Fide ſacratum jus perpetuo falleret.

99 Illi vero non modo cum hoſtibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deſerere conſentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum. Sed dimittamus & fabulas, & externa: ad rem factam, noſtramque veniamus. M. Atilius Regulus, cum conſul iterum in Africa ex inſidiis captus eſſet, duce Xantippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Hannibalis, Hamilcare, jura-

juratus miſſus eſt ad ſenatum, ut, niſi red-
diti eſſent Pœnis captivi nobiles quidam, re-
diret ipſe Carthaginem. Is cum Romam ve-
niſſet, utilitatis ſpeciem videbat, ſed eam, ut
res declarat, falſam judicavit; quæ erat ta-
lis. Manere in patria, eſſe domi ſuæ cum uxo-
re, cum liberis; quam calamitatem accepiſ-
ſet in bello, communem fortunæ bellicæ ju-
dicantem, tenere conſularis dignitatis gradum:
quis hæc neget eſſe utilia? quæ cenſes? mag-
nitudo animi & fortitudo negat. Num locu- 27
pletiores quæris auctores? harum enim eſt 100
virtutum proprium, nil extimeſcere, omnia
humana deſpicere; nihil, quod homini acci-
dere poſſit, intolerandum putare. Itaque quid
fecit? in ſenatum venit: mandata expoſuit:
ſententiam ne diceret, recuſavit; quamdiu
jurejurando hoſtium teneretur, non eſſe ſe
ſenatorem. Atque illud etiam, (o ſtultum ho-
minem, dixerit quispiam, & repugnantem uti-
litati ſuæ!) reddi captivos, negavit eſſe uti-
le: illos enim adoleſcentes eſſe, & bonos du-
ces, ſe jam confectum ſenectute. Cujus cum
valuiſſet auctoritas, captivi retenti ſunt: ip-
ſe Carthaginem rediit; neque eum caritas pa-
triæ retinuit, nec ſuorum. Neque vero tum
ignorabat, ſe ad crudeliſſimum hoſtem, &

ad exquiſita ſupplicia proficiſci; ſed jusjuran-
dum conſervandum putabat. Itaque tum, cum
vigilando necabatur, erat in meliore cauſa,
quam ſi domi ſenex captivus, perjurus con-
101 ſularis remanſiſſet. At ſtulte, qui non modo
non cenſuerit captivos remittendos, verum
etiam diſſuaſerit. Quomodo ſtulte? etiamne
ſi reipublicæ conducebat? poteſt autem,
quod inutile reipublicæ ſit, id cuiquam civi
28 utile eſſe? Pervertunt homines ea, quæ ſunt
fundamenta naturæ, cum utilitatem ab ho-
neſtate ſejungunt. Omnes enim expetimus
utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere
aliter ullo modo poſſumus: nam quis eſt, qui
utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non ſtu-
dioſiſſime perſequatur? ſed quia nusquam
poſſumus, niſi in laude, decore, honeſtate uti-
lia reperire, propterea illa prima & ſumma
habemus: utilitatis nomen non tam ſplendi-
102 dum, quam neceſſarium ducimus. Quid eſt
igitur, dixerit quis, in jurejurando? num ira-
tum timemus Jovem? At hoc quidem com-
mune eſt omnium philoſophorum, non eorum
modo, qui deum nihil habere ipſum negotii
dicunt, & nihil exhibere alteri; ſed eorum
etiam, qui deum ſemper agere aliquid, & mo-
liri volunt, nunquam nec iraſci deum, nec

nocere. Quid autem iratus Jupiter plus no-
cere potuiſſet, quam nocuit ſibi ipſe Regulus?
Nulla igitur vis fuit religionis, quæ tantam
utilitatem perverteret. An ne turpiter face-
ret? Primum, minima de malis. Num igitur
tantum mali turpitudo iſta habebat, quantum
ille cruciatus? denique illud etiam apud At-
tium,

Fregiſti fidem: neque dedi, neque do infideli
cuiquam:

quamquam ab impio rege dicitur, luculente
tamen dicitur. Addunt etiam, quemadmodum 103
nos dicamus, videri quædam utilia, quæ non
ſint; ſic ſe dicere, videri quædam honeſta,
quæ non ſint: ut hoc ipſum videtur hone-
ſtum, conſervandi jurisjurandi cauſa ad cru-
ciatum revertiſſe; ſed fit non honeſtum, quia,
quod per vim hoſtium eſſet actum, ratum eſ-
ſe non debuit. Addunt etiam, quidquid val- 29
de utile ſit, id fieri honeſtum, etiam ſi antea
non videretur. Hæc fere contra Regulum.
Sed prima videamus. Non fuit Jupiter me-
tuendus, ne iratus noceret; qui neque iraſ-
ci ſolet, neque nocere. Hæc quidem ratio non 104
magis contra Regulum, quam contra omne jus-
jurandum valet. Sed in jurejurando, non qui

U 2

metus, ſed quæ vis ſit, debet intelligi; eſt enim jusjurandum, affirmatio religioſa: quod autem affirmate, quaſi deo teſte, promiſeris; id tenendum eſt. Jam enim non ad iram deorum, quæ nulla eſt; ſed ad juſtitiam, & ad fidem pertinet. Nam præclare Ennius:

O fides alma, apta pinnis, & jusjurandum Jovis!

Qui igitur jusjurandum violat, is Fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi (ut in Catonis oratione eſt) majores
105 noſtri eſſe voluerunt. At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuiſſet, quam ſibi nocuit ipſe Regulus. Certe, ſi nihil malum eſſet, niſi dolere. Id autem non modo non ſummum malum, ſed ne malum quidem eſſe, maxima auctoritate philoſophi affirmant; quorum quidem teſtem non mediocrem, ſed haud ſcio an graviſſimum, Regulum, nolite, quæſo, vituperare. Quem enim locupletiorem quærimus, quam principem populi Romani, qui retinendi officii cauſa cruciatum ſubierit voluntarium? Nam quod ajunt, minima de malis, id eſt, ut turpiter potius, quam calamitoſe: an eſt ullum majus malum turpitudine? quæ ſi in deformitate corporis habet aliquid

offenſionis, quanta illa depravatio & fœditas
turpificati animi debet videri? Itaque, ner- 106
voſius qui iſta diſſerunt, ſolum audent malum
dicere id, quod turpe ſit; qui autem remiſſi-
us, hi tamen non dubitant ſummum malum
dicere. Nam illud quidem,

Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam:

idcirco recte a poëta, quia, cum tractaretur
Atreus, perſonæ ſerviendum fuit. Sed ſi hoc
ſibi ſumunt, nullam eſſe fidem, quæ infideli
data ſit; videant, ne quæratur latebra per- 107
jurio. Eſt autem jus etiam bellicum, fideſque
jurisjurandi ſæpe cum hoſte ſervanda. Quod
enim ita juratum eſt, ut mens conciperet fie-
ri oportere, id ſervandum eſt: quod aliter;
id ſi non feceris, nullum eſt perjurium. Ut,
ſi prædonibus pactum pro capite pretium non
attuleris, nulla fraus eſt, ne ſi juratus qui-
dem id non feceris. Nam pirata non eſt ex
perduellium numero definitus, ſed commu-
nis hoſtis omnium: cum hoc nec fides debet,
nec jusjurandum eſſe commune. Non enim 108
falſum jurare, perjurare eſt; ſed, quod ex ani-
mi tui ſententia juraris, ſicut verbis concipi-
tur more noſtro, id non facere, perjurium eſt.
Scite enim Euripides:

Juravi lingua, mentem injuratam gero. Regulus vero non debuit conditiones pactioneſque bellicas & hoſtiles perturbare perjurio. Cum juſto enim & legitimo hoſte res gerebatur; adverſus quem & totum jus fetiale, & multa ſunt jura communia: quod ni ita eſſet, nunquam claros viros ſenatus vinctos
30 hoſtibus dedidiſſet. At vero T. Veturius &
109 Sp. Poſtumius, cum iterum conſules eſſent, quia, cum male pugnatum apud Caudium eſſet, legionibus noſtris ſub jugum miſſis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti ſunt his: injuſſu enim populi ſenatuſque fecerant. Eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Mælius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti ſunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipſe Poſtumius, qui dedebatur, ſuaſor & auctor fuit. Quod idem multis annis poſt C. Mancinus; qui, ut Numantinis, quibuſcum ſine ſenatus auctoritate fœdus fecerat, dederetur, rogationem ſuaſit eam, quam L. Furius & Sex. Atilius ex ſenatusconſulto ferebant: qua accepta, eſt hoſtibus deditus. Honeſtius hic, quam Q. Pompejus, quo, cum in eadem cauſa eſſet, deprecante, accepta lex non eſt. Hic ea, quæ videbatur utilitas, plus

valuit, quam honeſtas: apud ſuperiores, uti-
litatis ſpecies falſa, ab honeſtatis auctoritate
ſuperata eſt. At non debuit ratum eſſe, quod 110
erat actum per vim. Quaſi vero forti viro vis
poſſit adhiberi. Cur igitur ad ſenatum pro-
ficiſcebatur, cum præſertim de captivis diſ-
ſuaſurus eſſet? Quod maximum in eo eſt, id
reprehenditis: non enim ſuo judicio ſtetit, ſed
ſuſcepit cauſam, ut eſſet judicium ſenatus;
cui niſi ipſe auctor fuiſſet, captivi profecto
Pœnis redditi eſſent; ita incolumis in patria
Regulus reſtitiſſet. Quod quia patriæ non uti-
le putavit, idcirco ſibi honeſtum & ſentire il-
la, & pati credidit, Nam, quod ajunt, quod
valde utile ſit, id fieri honeſtum; immo ve-
ro eſſe, non fieri; eſt enim nihil utile, quod
idem non honeſtum: nec quia utile, hone-
ſtum eſt; ſed quia honeſtum, utile. Quare 31
ex multis mirabilibus exemplis, haud facile 111
quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius, aut
præſtantius. Sed ex tota hac laude Reguli,
unum illud eſt admiratione dignum, quod
captivos retinendos cenſuerit. Nam quod re-
diit, nobis nunc mirabile videtur; illis qui-
dem temporibus aliter facere non potuit: ita-
que iſta laus non eſt hominis, ſed tempo-
rum. Nullum enim vinculum ad adſtringen-

dam fidem jurejurando majores arctius eſſe voluerunt. Id indicant leges in XII tabulis, indicant ſacratæ, indicant fœdera, quibus etiam cum hoſte devincitur fides: indicant notiones animadverſionesque cenſorum; qui nulla de re diligentius, quam de jurejurando, judicabant.
112 L. Manlio, A. F. cum dictator fuiſſet, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos ſibi dies ad dictaturam gerendam addidiſſet: criminabatur etiam, quod Titum filium, qui poſtea eſt Torquatus appellatus, ab hominibus relegaſſet, & ruri habitare juſſiſſet. Quod cum audiviſſet adoleſcens filius, negotium exhiberi patri; accurriſſe Romam, & cum prima luce Pomponii domum veniſſe dicitur. Cui cum eſſet nuntiatum; quod illum iratum allaturum ad ſe aliquid contra patrem arbitraretur: ſurrexit e lectulo, remotisque arbitris, ad ſe adoleſcentem juſſit venire. At ille, ut ingreſſus eſt, confeſtim gladium deſtrinxit, juravitque, ſe illum ſtatim interfecturum, niſi jusjurandum ſibi dediſſet, ſe patrem miſſum eſſe facturum. Juravit, hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur ſibi cauſa deſiſtere neceſſe eſſet: Manlium miſſum fecit. Tantum temporibus illis jusju-

randum valebat. Atque hic T. Manlius is eſt,
qui ad Anienem Galli, quem ab eo provoca-
tus occiderat, torque detracto, cognomen in-
venit: cujus tertio conſulatu Latini ad Ve-
ſerim fuſi, & fugati: magnus vir in primis, &
qui perindulgens in patrem, idem acerbe ſe-
verus in filium. Sed, ut laudandus Regulus 32
in conſervando jurejurando, ſic decem illi, 113
quos poſt Cannenſem pugnam juratos ad ſe-
natum miſit Hannibal, ſe in caſtra redituros,
ea, quorum potiti erant Pœni, niſi de redi-
mendis captivis impetraviſſent, ſi non redie-
runt, vituperandi. De quibus non omnes uno
modo: nam Polybius, bonus auctor inprimis,
ſcribit, ex decem nobiliſſimis, qui tum erant
miſſi, novem revertiſſe, a ſenatu re non im-
petrata; unum ex decem, qui paulo poſt, quam
egreſſus erat e caſtris, rediiſſet, quaſi aliquid
eſſet oblitus, Romæ remanſiſſe. Reditu enim
in caſtra, liberatum ſe eſſe jurejurando in-
terpretabatur: non recte; fraus enim adſtrin-
git, non diſſolvit [perjurium]. Fuit igitur ſtul-
ta calliditas, perverſe imitata prudentiam.
Itaque decrevit ſenatus, ut ille veterator &
callidus, vinctus ad Hannibalem duceretur.
Sed illud maximum: octo hominum millia 114
tenebat Hannibal, non quos in acie cepiſſet,

aut qui periculo mortis diffugiſſent, ſed qui relicti in caſtris fuiſſent a Paullo & Varrone, conſulibus. Eos ſenatus non cenſuit redimendos, cum id parva pecunia fieri poſſet; ut eſſet inſitum militibus noſtris aut vincere, aut emori. Qua quidem re audita, fractum animum Hannibalis ſcripſit idem, quod ſenatus populusque Romanus rebus afflictis tam excelſo animo fuiſſet. Sic honeſtatis comparatione, ea, quæ videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Græce ſcripſit hiſtoriam, plures ait fuiſſe, qui in caſtra revertiſſent, eadem fraude, ut jurejurando liberarentur, eosque a cenſoribus omnibus ignominiis notatos.

115 Sit jam hujus loci finis. Perſpicuum eſt enim, quæ timido animo, humili, demiſſo, fractoque fiant, (quale fuiſſet Reguli factum, ſi aut de captivis, quod ipſi opus eſſe videretur, non quod reipublicæ, cenſuiſſet, aut domi remanere voluiſſet,) non eſſe utilia, quia ſint flagitioſa, fœda, turpia.

33 Reſtat quarta pars, quæ decore, modera-
116 tione, modeſtia, continentia, temperantia continetur. Poteſt igitur quidquam eſſe utile, quod ſit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Ariſtippo Cyrenaici atque

Annicerii philoſophi nominati, omne bonum in voluptate poſuerunt; virtutemque cenſuerunt ob eam rem eſſe laudandam, quod efficiens eſſet voluptatis: quibus obſoletis floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque ſententiæ. Cum his viris equisque, ut dicitur, ſi honeſtatem tueri ac retinere ſententia
eſt, decertandum eſt. Nam ſi non modo uti- 117
litas, ſed vita omnis beata, corporis firma conſtitutione, ejusque conſtitutionis ſpe explorata, ut a Metrodoro ſcriptum eſt, continetur; certe hæc utilitas, & quidem ſumma, (ſic enim cenſent,) cum honeſtate pugnabit. Nam ubi primum prudentiæ locus dabitur? an, ut conquirat undique ſuavitates? quam miſer virtutis famulatus, ſervientis voluptati! quod autem munus prudentiæ? an legere intelligenter voluptates? Fac nihil iſto eſſe jucundius: quid cogitari poteſt turpius? Jam, qui dolorem ſummum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ eſt dolorum laborumque contemtio? Quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (ſicut hic dicit) ſatis fortiter de dolore; tamen non ſpectandum eſt, quid dicat, ſed quid conſentaneum ſit ei dicere, qui bona, voluptate terminaverit; mala, dolore: ut, ſi illum audiam

de continentia & temperantia; dicit ille qui-
dem multa multis locis; ſed aqua hæret, ut
ajunt. Nam qui poteſt temperantiam laudare
is, qui ponat ſummum bonum in voluptate?
eſt enim temperantia libidinum inimica; li-
118 bidines autem conſectatrices voluptatis. At-
que in his tamen tribus generibus, quoquo
modo poſſunt, non incallide tergiverſantur.
Prudentiam introducunt, ſcientiam ſuppedi-
tantem voluptates, depellentem dolores. For-
titudinem quoque aliquo modo expediunt,
cum tradunt rationem negligendæ mortis,
perpetiendique doloris. Etiam temperantiam
inducunt, non facillime illi quidem, ſed ta-
men quoquo modo poſſunt: dicunt enim, vo-
luptatis magnitudinem doloris detractione
finiri. Juſtitia vacillat, vel jacet potius, om-
nesque eæ virtutes, quæ in communitate cer-
nuntur, & in ſocietate generis humani. Ne-
que enim bonitas, nec liberalitas, nec comi-
tas eſſe poteſt, non plus quam amicitia, ſi
hæc non per ſe expetantur, ſed ad volupta-
34 tem, utilitatemve referantur. Conferamus igi-
119 tur in pauca. Nam ut utilitatem nullam eſſe
docuimus, quæ honeſtati eſſet contraria; ſic
omnem voluptatem dicimus honeſtati eſſe
contrariam. Quo magis reprehendendos Cal-

lliphonem & Dinomachum judico, qui ſe diremturos controverſiam putaverunt, ſi cum honeſtate voluptatem, tanquam cum homine pecudem, copulaviſſent. Non recipit iſtam conjunctionem honeſtas, aſpernatur, repellit. Nec vero finis bonorum, [& malorum,] qui ſimplex eſſe debet, ex diſſimilibus rebus miſceri & temperari poteſt. Sed de hoc (magna enim res eſt) alio loco pluribus; nunc ad propoſitum. Quemadmodum igitur, ſi quando 120
ea, quæ videretur utilitas, honeſtati repugnat, dijudicanda res ſit, ſatis eſt ſupra diſputatum: ſin autem ſpeciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla poteſt eſſe ei cum honeſtate conjunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortaſſe nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

Habes a patre munus, Marce fili, mea qui- 121
dem ſententia, magnum; ſed perinde erit, ut acceperis; quamquam tibi hi tres libri, inter Cratippi commentarios, tanquam hoſpites, erunt recipiendi. Sed, ut, ſi ipſe veniſſem Athenas, (quod quidem eſſet factum, niſi me e medio curſu clara voce patria revocaſſet,) aliquando me quoque audires; ſic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox eſt mea, tri-

bues his temporis quantum poteris; poteris autem, quantum voles. Cum vero intellexero, te hoc ſcientiæ genere gaudere, tum & præſens tecum propediem, (ut ſpero) &, dum aberis, abſens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique perſuade, eſſe te quidem mihi cariſſimum; ſed multo fore cariorem, ſi talibus monimentis præceptisque lætabere.

M. TULLII CICERONIS
CATO MAJOR
SEU
DE SENECTUTE
AD
T. POMPONIUM ATTICUM.

O TITE, ſi quid ego adjuero, curamve levaſſo, I
Quae nunc te coquit, & verſat in pectore 1
fixa,
Ecquid erit pretii?

Licet enim verſibus iisdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flaminium,

Ille vir, haud magna cum re, ſed plenus fidei.

Quamquam certo ſcio, non, ut Flaminium,

Sollicitari te, Tite, ſic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui, & æquitatem; teque non cognomen ſolum Athenis deportaſſe, ſed humanitatem & prudentiam intelligo. Et tamen ſuſpicor, iisdem rebus te, quibus meipſum, interdum gravius commo-

veri; quarum conſolatio & major eſt, & in alıud tempus differenda. Nunc autem mihi viſum eſt de Senectute aliquid ad te conſcri-
2 bere. Hoc enim onere, quod mihi tecum commune eſt, aut jam urgentis, aut certe adventantis ſenectutis, & te, & meipſum levari volo: etſi te quidem id modice ac ſapienter (ſicut omnia) & ferre, & laturum eſſe certo ſcio. Sed mihi, cum de ſenectute aliquid vellem ſcribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque noſtrum communiter uteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus libri confectio fuit, ut non modo omnes abſterſerit ſenectutis moleſtias, ſed effecerit mollem etiam & jucundam ſenectutem. Nunquam igitur ſatis laudari digne poterit philoſophia, cui qui pareat, omne tempus ætatis ſine moleſtia poſſit
3 degere. Sed de ceteris & diximus multa, & ſæpe dicemus: hunc librum de ſenectute ad te miſimus. Omnem autem ſermonem tribuimus non Tithono, ut Ariſto Chius, ne parum eſſet auctoritatis in fabula; ſed M. Catoni ſeni, quo majorem auctoritatem haberet oratio: apud quem, Lælium & Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile ſenectutem ferat, iisque eum reſpondentem. qui ſi eruditius videbitur diſputare, quam conſuevit ipſe

in ſuis libris, attribuito Græcis litteris, quarum conſtat eum perſtudioſum fuiſſe in ſenectute. Sed quid opus eſt plura? jam enim ipſius Catonis ſermo explicabit noſtram omnem de ſenectute ſententiam.

Scipio. Sæpenumero admirari ſoleo cum 2
hoc C. Lælio, tum ceterarum rerum tuam 4
excellentem, M. Cato, perfectamque ſapientiam, tum vel maxime, quod nunquam ſenectutem tibi gravem eſſe ſenſerim; quæ plerisque ſenibus ſic odioſa eſt, ut onus ſe Aetna gravius dicant ſuſtinere. *Cato.* Rem haud ſane difficilem, Scipio & Læli, admirari videmini. Quibus enim nihil opis eſt in ipſis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis eſt ætas: qui autem omnia bona a ſe ipſis petunt, iis nihil poteſt malum videri, quod naturæ neceſſitas afferat. Quo in genere in primis eſt ſenectus; quam ut adipiſcantur, omnes optant, eandem accuſant adepti: tanta ineſt ſtultitiæ inconſtantia atque perverſitas. Obrepere ajunt eam citius, quam putaſſent. Primum, quis coëgit eos falſum putare? qui enim citius adoleſcentiæ ſenectus, quam pueritiæ adoleſcentia obrepit? deinde, qui minus gravis eſſet iis ſenectus, ſi octingenteſimum annum agerent, quam octogeſimum?

Præterita enim ætas, quamvis longa, cum
effluxiſſet, nulla conſolatione permulcere poſ-
5 ſet ſtultam ſenectutem. Quocirca ſi ſapienti-
am meam admirari ſoletis, (quæ utinam dig-
na eſſet opinione veſtra, noſtroque cognomi-
ne!) in hoc ſumus ſapientes, quod naturam
optimam ducem, tanquam deum, ſequimur,
eique paremus; a qua non veriſimile eſt, cum
ceteræ partes ætatis bene deſcriptæ ſint, ex-
tremum actum, tanquam ab inerti poëta, eſſe
neglectum. Sed tamen neceſſe fuit, eſſe ali-
quid extremum, & tanquam in arborum bac-
cis terræque frugibus, maturitate tempeſtiva
quaſi vietum & caducum; quod ferendum eſt
molliter ſapienti. Quid enim eſt aliud, gigan-
tum modo bellare cum diis, niſi naturæ re-
6 pugnare? *Laelius.* Atqui, Cato, gratiſſimum
nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, fece-
ris, ſi, quoniam ſperamus (volumus quidem
certe) ſenes fieri, ante multo a te didiceri-
mus, quibus facillime rationibus ingraveſcen-
tem ætatem ferre poſſimus. *Cat.* Faciam ve-
ro, Læli, præſertim ſi utrique veſtrum, ut
dicis, gratum futurum eſt. *Scip.* Volumus
ſane, niſi moleſtum eſt, Cato, tanquam ali-
quam viam longam confeceris, quam nobis
quoque ingrediendum ſit, iſtuc, quo perve-
niſti, videre, quale ſit.

Cat. Faciam, ut potero, Læli. Sæpe enim 3
interfui querelis meorum æqualium, (pares 7
autem cum paribus, veteri proverbio, facilli-
me congregantur,) quæ C. Salinator, quæ Sp.
Albinus, homines conſulares, noſtri fere æqua-
les, deplorare ſolebant; tum quod voluptati-
bus carerent, ſine quibus vitam nullam pu-
tarent; tum quod ſpernerentur ab iis, a qui-
bus eſſent coli ſoliti. Qui mihi non id vide-
bantur accuſare, quod eſſet accuſandum: nam
ſi id culpa ſenectutis accideret, eadem mihi
uſu evenirent, reliquisque omnibus, majori-
bus natu; quorum ego multorum cognovi
ſenectutem ſine querela, qui ſe & libidinum
vinculis laxatos eſſe non moleſte ferrent,
nec a ſuis deſpicerentur. Sed omnium iſtius-
modi querelarum in moribus eſt culpa, non in
ætate: moderati enim, & nec difficiles, nec
inhumani ſenes, tolerabilem agunt ſenectu-
tem; importunitas autem & inhumanitas om-
ni ætati moleſta eſt. *Lael.* Eſt, ut dicis, Ca- 8
to. Sed fortaſſe dixerit quispiam, tibi, pro-
pter opes & copias & dignitatem tuam, tole-
rabiliorem ſenectutem videri; id autem non
poſſe multis contingere. *Cato.* Eſt iſtuc qui-
dem, Læli, aliquid; ſed nequaquam in iſto
ſunt omnia: ut Themiſtocles fertur Seriphio

cuidam in jurgio reſpondiſſe, cum ille dixiſſet, non eum ſua, ſed patriæ gloria ſplendorem aſſecutum: Nec hercule, inquit, ſi ego Seriphius eſſem, nobilis; nec tu, ſi Athenienſis eſſes, clarus unquam fuiſſes. Quod eodem modo de ſenectute poteſt dici: neque enim in ſumma inopia non levis eſſe ſenectus poteſt, ne ſapienti quidem; nec inſipienti
9 etiam in ſumma copia non gravis. Aptiſſima omnino ſunt, Scipio & Læli, arma ſenectutis, artes, exercitationesque virtutum, quæ in omni ætate cultæ, cum multum diuque vixeris, mirificos efferunt fructus, non ſolum quia nunquam deſerunt, ne in extremo quidem tempore ætatis, (quamquam id maximum eſt,) verum etiam quia conſcientia bene actæ vitæ, multorumque benefactorum recordatio,
4 jucundiſſima eſt. Ego Q. Maximum, eum, qui
10 Tarentum recepit, adoleſcens ita dilexi ſenem, ut æqualem: erat enim in illo viro comitate condita gravitas; nec ſenectus mores mutaverat: quamquam eum colere cœpi non admodum grandem natu, ſed tamen jam ætate provectum: anno enim poſt conſul primum fuerat, quam ego natus ſum; cumque eo quartum conſule adoleſcentulus miles profectus ſum ad Capuam, quintoque anno poſt

ad Tarentum: quæſtor deinde quadriennio poſt factus ſum, quem magiſtratum geſſi conſulibus Tuditano & Cethego, cum quidem ille admodum ſenex, ſuaſor legis Cinciæ de donis & muneribus fuit. Hic & bella gerebat, ut adoleſcens, cum plane grandis eſſet; & Hannibalem juveniliter exſultantem patientia ſua molliebat; de quo præclare familiaris noſter Ennius:

Unus qui nobis cunctando reſtituit rem.
Non ponebat enim rumores ante ſalutem.
Ergo magisque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo con- 11
ſilio recepit? cum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amiſſo oppido, fugerat in arcem, glorianti, atque ita dicenti: Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepiſti: *Certe,* inquit ridens: *nam niſi tu amiſiſſes, nunquam recepiſſem.* Nec vero in armis præſtantior, quam in toga: qui conſul iterum, Sp. Carvilio collega quieſcente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, reſtitit, agrum Picentem & Gallicum viritim contra ſenatus auctoritatem dividenti: augurque cum eſſet, dicere auſus eſt, optimis auſpiciis ea geri, quæ pro reipublicæ ſalute gererentur; quæ contra

rempublicam ferrentur, contra auſpicia ferri.
12 Multa in eo viro præclara cognovi; ſed nihil eſt admirabilius, quam quomodo ille mortem filii tulit, clari viri, & conſularis. Eſt in manibus laudatio, quam cum legimus, quem philoſophum non contemnimus? nec-vero ille in luce modo, atque in oculis civium magnus; ſed intus domique præſtantior. Qui ſermo? quæ præcepta? quanta notitia antiquitatis? quæ ſcientia juris augurii? multæ etiam, ut in homine Romano, litteræ. Omnia memoria tenebat, non domeſtica ſolum, ſed etiam externa bella: cujus ſermone ita tum cupide fruebar, quaſi jam divinarem id, quod evenit, illo exſtincto, fore unde diſce-
5 rem neminem. Quorſum igitur hæc tam mul-
13 ta de Maximo? quia profecto videtis, nefas eſſe dictu, miſeram fuiſſe talem ſenectutem. Nec tamen omnes poſſunt eſſe Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedeſtres navalesve pugnas, ut bella a ſe geſta, triumphosque recordentur. Eſt etiam quiete, & pure, & eleganter actæ ætatis placida ac lenis ſenectus; qualem accepimus Platonis, qui uno & octogeſimo anno ſcribens mortuus eſt: qualem Iſocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inſcribitur, quarto

& nonageſimo anno ſcripſiſſe ſe dicit, vixitque quinquennium poſtea: cujus magiſter, Leontinus Gorgias, centum & ſeptem complevit annos; neque unquam in ſuo ſtudio atque opere ceſſavit: qui, cum ex eo quæreretur, cur tamdiu vellet eſſe in vita? *Nihil habeo,* inquit, *quod incuſem ſenectutem.* Præclarum reſponſum, & docto homine dignum.
Sua enim vitia inſipientes, & ſuam culpam 14
in ſenectutem conferunt; quod non faciebat is, cujus modo mentionem feci, Ennius:

Sicut fortis equus, ſpatio qui ſaepe ſupremo
Vicit Olympia, nunc ſenio confectu' quieſcit.

Equi fortis & victoris ſenectuti comparat ſuam; quam quidem probe meminiſſe poteſtis. Anno enim undeviceſimo poſt ejus mortem, hi conſules, T. Flamininus, & M'. Acilius facti ſunt: ille autem Cæpione & Philippo iterum conſulibus, mortuus eſt; cum ego quidem v & LX annos natus, legem Voconiam voce magna, & bonis lateribus ſuaſiſſem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quæ maxima putantur, onera, paupertatem & ſenectutem, ut
eis pæne delectari videretur. Etenim, cum 15
contemplor animo, reperio quatuor cauſas, cur ſenectus miſera videatur: unam, quod

avocet a rebus gerendis; alteram, quod corpus faciat infirmius; tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus; quartam, quod haud procul abſit a morte. Earum, ſi placet, cauſarum quanta, quamque ſit juſta unaquæque, videamus.

6 A rebus gerendis ſenectus abſtrahit? Quibus? an iis, quæ geruntur juventute & viribus? Nullæne igitur res ſunt ſeniles, quæ vel infirmis corporibus, animo tamen adminiſtrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paulus, pater tuus, Scipio, ſocer optimi viri, filii mei? ceteri ſenes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rempublicam conſilio & auctoritate defendebant, nihil agebant?
16 Ad App. Claudii ſenectutem accedebat etiam, ut cæcus eſſet: tamen is, cum ſententia ſenatus inclinaret ad pacem, & fœdus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quæ verſibus perſecutus eſt Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae ſtare ſolebant
Antehac, dementes ſeſe flexere?

ceteraque graviſſime: notum enim vobis carmen eſt; & tamen ipſius Appii exſtat oratio. Atque hanc ille egit ſeptem & decem annos poſt alterum conſulatum, cum inter duos conſulatus anni decem interfluxiſſent,

cenſorque ante conſulatum ſuperiorem fuiſſet. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem ſane fuiſſe; & tamen ſic a patribus accepimus. Nihil igitur afferunt, qui in re ge- 17
renda verſari ſenectutem negant, ſimilesque ſunt iis, qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, cum alii malos ſcandant, alii per foros curſent, alii ſentinam exhauriant; ille autem clavum tenens ſedeat in puppi quietus. Non faciat ea, quæ juvenes: at vero multo majora & meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnæ geruntur; ſed conſilio, auctoritate, ſententia; quibus non modo non orbari, ſed etiam augeri ſenectus ſolet. Niſi 18
forte ego vobis, qui & miles, & tribunus, & legatus, & conſul verſatus ſum in vario genere bellorum, ceſſare nunc videor, cum bella non gero. At ſenatui, quæ ſunt gerenda, præſcribo, & quomodo: Carthagini, male jam diu cogitanti, bellum multo ante denuntio; de qua vereri non ante deſinam, quam illam exciſam eſſe cognovero. Quam palmam 19
utinam dii immortales tibi, Scipio, reſervent, ut avi reliquias perſequare! cujus a morte hic tertius & triceſimus eſt annus: ſed memoriam illius viri excipient omnes anni con-

ſequentes. Anno ante me cenſorem mortuus
eſt, novem annis poſt meum conſulatum, cum
conſul iterum, me conſule, creatus eſſet. Num
igitur, ſi ad centeſimum annum vixiſſet, ſe-
nectutis eum ſuæ pœniteret? nec enim ex-
curſione, nec ſaltu, nec eminus haſtis, aut
cominus gladiis uteretur; ſed conſilio, ratio-
ne, ſententia; quæ niſi eſſent in ſenibus, non
ſummum conſilium majores noſtri appellaſ-
20 ſent *Senatum*. Apud Lacedæmonios quidem
ii, qui ampliſſimum magiſtratum gerunt, ut
ſunt, ſic etiam nominantur ſenes. Quod ſi
legere, aut audire voletis externa, maximas
reſpublicas ab adoleſcentibus labefactas, a
ſenibus ſuſtentatas & reſtitutas reperietis.

Cedo, qui veſtram rempublicam tantam amiſiſtis tam cito?

Sic enim percontanti, ut eſt in Nævii poëtæ
Ludo, reſpondentur & alia, & hæc in primis:

Proveniebant oratores novi, ſtulti, adoleſcentuli.

7 Temeritas eſt videlicet florentis ætatis; pru-
21 dentia, ſeneſcentis. At memoria minuitur.
Credo, niſi eam exerceas, aut ſi ſis natura tar-
dior. Themiſtocles omnium civium nomina
perceperat. Num igitur cenſetis eum, cum
ætate proceſſiſſet, qui Ariſtides eſſet, Lyſi-

machum ſalutare ſolitum? Equidem non modo eos novi, qui ſunt; ſed eorum patres etiam, & avos. Nec ſepulcra legens veror (quod ajunt) ne memoriam perdam: his enim ipſis legendis redeo in memoriam mortuorum. Nec vero quemquam ſenum audivi oblitum, quo loco theſaurum obruiſſet. Omnia, quæ curant, meminerunt: vadimonia conſtituta: qui ſibi, quibus ipſi debeant. Quid juriscon- 22
ſulti? quid pontifices? quid augures? quid philoſophi ſenes? quam multa meminerunt? manent ingenia ſenibus, modo permaneat ſtudium & induſtria; nec ea ſolum in claris & honoratis viris, ſed in vita etiam privata & quieta. Sophocles ad ſummam ſenectutem tragœdias fecit: quod propter ſtudium, cum rem familiarem negligere videretur, a filiis in judicium vocatus eſt; ut, quemadmodum noſtro more male rem gerentibus patribus bonis interdici ſolet; ſic illum, quaſi deſipientem, a re familiari removerent judices. Tum ſenex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, & proxime ſcripſerat, Oedipum Coloneum recitaſſe judicibus, quæſiſſeque, num illud carmen deſipientis videretur; quo recitato, ſententiis judicum eſt liberatus.
Num igitur hunc, num Homerum, num He- 23

ſiodum, num Simonidem, num Steſichorum, num, quos ante dixi, Iſocratem, Gorgiam, num philoſophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num poſtea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romæ vidiſtis, Diogenem Stoicum, coëgit in ſuis ſtudiis obmuteſcere ſenectus? an non in omnibus iis ſtu-
24 diorum agitatio vitæ æqualis fuit? Age, ut iſta divina ſtudia omittamus, poſſum nominare ex agro Sabino ruſticos Romanos, vicinos & familiares meos, quibus abſentibus, nunquam fere ulla in agro majora opera fiunt, non ſerendis, non percipiendis, non condendis fructibus; quamquam in illis minus hoc mirum: nemo enim eſt tam ſenex, qui ſe annum non putet poſſe vivere: ſed iidem elaborant in eis, quæ ſciunt nihil omnino ad ſe pertinere:

Serit arbores; quae alteri ſeculo proſint,

25 ut ait Statius noſter in Synephebis. Nec vero dubitet agricola, quamvis ſenex, quærenti, cui ſerat, reſpondere: Diis immortalibus, qui me non accipere modo hæc a majoribus vo-
8 luerunt, ſed etiam poſteris prodere. Melius Cæcilius de ſene, alteri ſeculo proſpiciente, quam illud:

Aedepol, ſenectus, ſi nihil quidquam aliud vitii
Apportes tecum, cum advenis; unum id ſat eſt,
Quod diu vivendo, multa, quae non vult, videt.

Et multa fortaſſe, quæ vult: atque in ea quidem, quæ non vult, ſæpe etiam adoleſcentia incurrit. Illud vero idem Cæcilius vitioſius:

Tum equidem in ſenecta hoc deputo miſerrimum,
Sentire ea aetate eſſe ſe odioſum alteri.

Iucundum potius, quam odioſum. Ut enim 26
adoleſcentibus bona indole præditis ſapientes ſenes delectantur, leviorque ſit eorum ſenectus, qui a juventute coluntur & diliguntur; ſic adoleſcentes ſenum præceptis gaudent, quibus ad virtutum ſtudia ducuntur. Nec minus intelligo me vobis, quam vos mihi eſſe jucundos. Sed videtis, ut ſenectus non modo languida atque iners non ſit, verum etiam ſit operoſa, & ſemper agens aliquid & moliens; tale ſcilicet, quale cujusque ſtudium in ſuperiore vita fuit. Quid, quod etiam addiſcunt aliquid? ut Solonem verſibus gloriantem videmus, qui ſe quotidie aliquid addiſcentem, ſenem fieri dicit; ut ego feci, qui Græcas litteras ſenex didici: quas quidem ſic avide arripui, quaſi diuturnam ſitim explere cupiens,

ut ea ipſa mihi nota eſſent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod cum feciſſe Socratem in fidibus audirem, vellem equidem & illud: (diſcebant enim fidibus antiqui) ſed in litteris certe elaboravi.

9 Ne nunc quidem vires deſidero adoleſcen-
27 tis, (is enim erat locus alter de vitiis ſenectutis,) non plus, quam adoleſcens tauri, aut elephanti deſiderabam. Quod eſt, eo decet uti; & quidquid agas, agere pro viribus. Quæ enim vox poteſt eſſe contemtior, quam Milonis Crotoniatæ? qui, cum jam ſenex eſſet, athletasque ſe in curriculo exercentes videret, adſpexiſſe lacertos ſuos dicitur, illacrymansque dixiſſe, *At hi quidem jam mortui ſunt.* Non vero tam iſti, quam tu ipſe, nugator; neque enim ex te unquam es nobilitatus, ſed ex lateribus & lacertis tuis. Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Craſſus; a quibus jura civibus præſcribebantur: quorum uſque ad extremum ſpiritum eſt pro-
28 vecta prudentia. Orator, metuo, ne langueſcat ſenectute: eſt enim munus ejus non ingenii ſolum, ſed laterum etiam, & virium. Omnino canorum illud in voce ſplendeſcit etiam, neſcio quo pacto, in ſenectute; quod equi-

dem adhuc non amiſi; & videtis annos: ſed
tamen eſt decorus ſermo ſenis, quietus &
remiſſus; facitque perſæpe ipſa ſibi audien-
tiam diſerti ſenis comta & mitis oratio. Quod
ſi ipſe exſequi nequeas, poſſis tamen Scipio-
ni præcipere, & Lælio. Quid enim eſt ju-
cundius ſenectute, ſtipata ſtudiis juventutis?
An ne eas quidem vires ſenectuti relinque- 29
mus, ut adoleſcentulos doceat, inſtituat, ad
omne officii munus inſtruat? quo quidem ope-
re quid poteſt eſſe præclarius? Mihi vero
Cn. & P. Scipiones, & avi tui duo, L. Ae-
milius, & P. Africanus, comitatu nobilium
juvenum fortunati videbantur. Nec ulli bo-
narum artium magiſtri non beati putandi;
quamvis conſenuerint vires, atque defecerint;
etſi iſta ipſa defectio virium, adoleſcentiæ
vitiis efficitur ſæpius, quam ſenectutis: libi-
dinoſa etenim & intemperans adoleſcentia
effœtum corpus tradit ſenectuti. Cyrus qui- 30
dem apud Xenophontem eo ſermone, quem
moriens habuit, cum admodum ſenex eſſet,
negat ſe unquam ſenſiſſe, ſenectutem ſuam
imbecilliorem factam, quam adoleſcentia fu-
iſſet. Ego L. Metellum memini puer (qui cum
quadriennio poſt alterum conſulatum ponti-
fex maximus factus eſſet, viginti & duos an-

nos ei ſacerdotio præfuit) ita bonis eſſe vi-
ribus extremo tempore ætatis, ut adoleſcen-
tiam non requireret. Nihil neceſſe eſt mihi
de me ipſo dicere; quamquam eſt id quidem
10 ſenile, ætatique noſtræ conceditur. Videtis-
31 ne, ut apud Homerum ſæpiſſime Neſtor de
virtutibus ſuis prædicet? tertiam enim jam
ætatem hominnm vivebat; nec erat ei ve-
rendum, ne vera de ſe prædicans, nimis vi-
deretur aut inſolens, aut loquax: etenim (ut
ait Homerus) ex ejus lingua melle dulcior
fluebat oratio; quam ad ſuavitatem nul-
lis egebat corporis viribus: & tamen dux il-
le Græciæ nusquam optat, ut Ajacis ſimiles
habeat decem, at ut Neſtoris; quod ſi acci-
derit, non dubitat, quin brevi Troja ſit peri-
32 tura. Sed redeo ad me. Quartum annum ago
& octogeſimum: equidem poſſe vellem idem
gloriari, quod Cyrus; ſed tamen hoc queo
dicere, non me quidem iis eſſe viribus, qui-
bus aut miles bello Punico, aut quæſtor eo-
dem bello, aut conſul in Hiſpania fuerim, aut
quadriennio poſt, cum tribunus militaris de-
pugnavi apud Thermopylas, M'. Acilio Gla-
brione conſule: ſed tamen (ut vos videtis)
non plane me enervavit, nec afflixit ſenectus:
non curia vires meas deſiderat, non Roſtra,

non

non amici, non clientes, non hoſpites. Nec
enim unquam ſum aſſenſus veteri illi lau-
datoque proverbio, quod monet, mature fie-
ri ſenem, ſi diu velis eſſe ſenex. Ego vero
me minus diu ſenem eſſe mallem, quam eſſe
ſenem ante, quam eſſem. Itaque nemo ad-
huc convenire me voluit, cui fuerim occu-
patus. At minus habeo virium, quam ve- 33
ſtrum utervis. Ne vos quidem T. Pontii cen-
turionis vires habetis; num idcirco eſt ille
præſtantior? moderatio modo virium adſit,
& tantum, quantum poteſt, quisque nitatur:
næ ille non magno deſiderio tenebitur viri-
um. Olympiæ per ſtadium ingreſſus eſſe Mi-
lo dicitur, cum humeris ſuſtineret bovem vi-
vum. Utrum igitur has corporis, an Pytha-
goræ tibi malis vires ingenii dari? Denique
iſto bono utare, dum adſit; cum abſit, ne re-
quiras: niſi forte adoleſcentes pueritiam,
paulum ætate progreſſi adoleſcentiam debe-
ant requirere. Curſus eſt certus ætatis, &
una via naturæ, eaque ſimplex; ſuaque cui-
que parti ætatis tempeſtivitas eſt data; ut
& infirmitas puerorum, & ferocitas juvenum,
& gravitas jam conſtantis ætatis, & ſenectu-
tis maturitas naturale quiddam habeat, quod
ſuo tempore percipi debeat. Arbitror te au- 34

dire, Scipio, hoſpes tuus avitus Maſiniſſa quæ
faciat hodie, nonaginta annos natus: cum
ingreſſus iter pedibus ſit, in equum omnino
non adſcendere; cum equo, ex equo non de-
ſcendere: nullo imbre, nullo frigore adduci,
ut capite operto ſit: ſummam in eo eſſe cor-
poris ſiccitatem: itaque exſequi omnia regis
officia & munera. Poteſt igitur exercitatio,
& temperantia etiam in ſenectute conſerva-
11 re aliquid priſtini roboris. Non ſunt in ſe-
nectute vires? ne poſtulantur quidem vires
a ſenectute. Ergo & legibus & inſtitutis va-
cat ætas noſtra muneribus iis, quæ non poſ-
ſunt ſine viribus ſuſtineri: itaque non modo,
quod non poſſumus, ſed ne quantum poſſu-
35 mus quidem, cogimur. At ita multi ſunt im-
becilli ſenes, ut nullum officii, aut omnino
vitæ munus exſequi poſſint. At id quidem
non proprium ſenectutis eſt vitium, ſed com-
mune valetudinis. Quam fuit imbecillus P.
Africani filius is, qui te adoptavit? quam
tenui, aut nulla potius valetudine? quod ni
ita fuiſſet, alterum ille exſtitiſſet lumen ci-
vitatis: ad paternam enim magnitudinem ani-
mi doctrina uberior acceſſerat. Quid mirum
igitur in ſenibus, ſi infirmi ſunt aliquando,
cum ne id quidem adoleſcentes effugere poſ-

ſint? Reſiſtendum, Læli & Scipio, ſenectuti
eſt, ejusque vitia diligentia compenſanda ſunt.
Pugnandum, tanquam contra morbum, ſic
contra ſenectutem. Habenda ratio valetudi- 36
nis: utendum exercitationibus modicis: tan-
tum cibi & potionis adhibendum, ut refici-
antur vires, non opprimantur. Nec vero cor-
pori ſoli ſubveniendum eſt, ſed menti atque
animo multo magis: nam hæc quoque, niſi
tanquam lumini oleum inſtilles, exſtinguun-
tur ſenectute. Et corpora quidem defatigatio-
ne & exercitatione ingraveſcunt; animi au-
tem exercitando levantur. Nam quos ait Cæ-
cilius, *comicos ſtultos ſenes;* hos ſignificat cre-
dulos, oblivioſos, diſſolutos: quæ vitia ſunt
non ſenectutis, ſed inertis, ignavæ, ſomnicu-
loſæ ſenectutis. Ut petulantia, ut libido, ma-
gis eſt adoleſcentium, quam ſenum; nec ta-
men omnium adoleſcentium, ſed non probo-
rum: ſic iſta ſenilis ſtultitia (quæ deliratio
appellari ſolet) ſenum levium eſt, non omni-
um. Quatuor robuſtos filios, quinque filias, 37
tantam domum, tantas clientelas Appius re-
gebat & ſenex, & cæcus: intentum enim
animum, tanquam arcum, habebat, nec lan-
gueſcens ſuccumbebat ſenectuti. Tenebat non
modo auctoritatem, ſed etiam imperium in

ſuos: metuebant ſervi, verebantur liberi,
carum omnes habebant: vigebat in illa do-
38 mo patrius mos & diſciplina. Ita enim ſe-
nectus honeſta eſt, ſi ſe ipſa defendit, ſi jus
ſuum retinet, ſi nemini emancipata eſt, ſi
uſque ad extremum ſpiritum dominatur in
ſuos. Ut enim adoleſcentem, in quo ſenile
aliquid; ſic ſenem, in quo eſt adoleſcentis
aliquid, probo: quod qui ſequitur, corpore
ſenex eſſe poterit, animo nunquam erit. Sep-
timus mihi Originum liber eſt in manibus:
omnia antiquitatis monumenta colligo: cau-
ſarum illuſtrium, quaſcunque defendi, nunc
cum maxime conficio orationes: jus augu-
rum, pontificum, civile tracto: multum eti-
am Græcis litteris utor: Pythagoreorumque
more exercendæ memoriæ gratia, quid quo-
que die dixerim, audierim, egerim, comme-
moro veſperi. Hæ ſunt exercitationes inge-
nii, hæc curricula mentis: in his deſudans
atque elaborans, corporis vires non magno-
pere deſidero. Adſum amicis: venio in ſena-
tum frequens, ultroque affero res multum
& diu cogitatas; eaſque tueor animi, non
corporis viribus. Quæ ſi exſequi nequirem,
tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipſa
cogitantem, quæ jam agere non poſſem; ſed

ut poſſim, facit acta vita. Semper enim in his ſtudiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat ſenectus. Ita ſenſim ſine ſenſu ætas ſeneſcit; nec ſubito frangitur, ſed diuturnitate exſtinguitur.

Sequitur tertia vituperatio ſenectutis, 12
quod eam carere dicunt voluptatibus. O præ- 39
clarum munus ætatis, ſi quidem id aufert
nobis, quod eſt in adoleſcentia vitioſiſſimum!
Accipite enim, optimi adoleſcentes, veterem
orationem Archytæ Tarentini, magni in pri-
mis, & præclari viri; quæ mihi tradita eſt,
cum eſſem adoleſcens Tarenti cum Q. Maxi-
mo. Nullam capitaliorem peſtem, quam cor-
poris voluptatem, hominibus dicebat a natu-
ra datam; cujus voluptatis avidæ libidines
temere & effrenate ad potiundum incitaren-
tur. Hinc patriæ proditiones, hinc rerumpub- 40
licarum everſiones, hinc cum hoſtibus clan-
deſtina colloquia naſci: nullum denique ſce-
lus, nullum malum facinus eſſe, ad quod ſuſ-
cipiendum non libido voluptatis impelleret:
ſtupra vero, & adulteria, & omne tale fla-
gitium, nullis aliis illecebris excitari, niſi vo-
luptatis; cumque homini ſive natura, ſive
quis deus nihil mente præſtabilius dediſſet;
huic divino muneri ac dono nihil eſſe tam ini-

41 micum, quam voluptatem. Nec enim libi-
dine dominante temperantiæ locum eſſe; ne-
que omnino in voluptatis regno virtutem
poſſe conſiſtere. Quod quo magis intelligi poſ-
ſet, fingere animo aliquem jubebat, tanta
incitatum voluptate corporis, quanta perci-
pi poſſet maxima; nemini cenſebat fore du-
bium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil
agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatio-
ne conſequi poſſet: quocirca nihil eſſe tam
deteſtabile, tamque peſtiferum, quam volu-
ptatem; ſi quidem ea, cum major eſſet atque
longior, omne animi lumen exſtingueret.
Hæc cum C. Pontio Samnite, patre ejus,
a quo, Caudino prœlio, Sp. Poſtumius & T.
Veturius conſules ſuperati ſunt, locutum Ar-
chytam, Nearchus Tarentinus, hoſpes noſter,
qui in amicitia populi Romani permanſerat,
ſe a majoribus natu accepiſſe dicebat, cum
quidem ei ſermoni interfuiſſet Plato Athe-
nienſis; quem Tarentum veniſſe, L. Camil-
42 lo, Appio Claudio conſulibus, reperio. Quor-
ſum hæc? ut intelligatis, ſi voluptatem aſper-
nari ratione & ſapientia non poſſemus, mag-
nam habendam ſenectuti gratiam, quæ effi-
ceret, ut id non liberet, quod non oporteret.
Impedit enim conſilium voluptas, rationi ini-

mica eſt, ac mentis (ut ita dicam) præſtringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortiſſimi viri, T. Flaminini, fratrem L. Flamininum e ſenatu ejicerem, ſeptem annis poſt, quam conſul fuiſſet: ſed notandam putavi libidinem. Ille enim cum eſſet conſul, in Gallia exoratus in convivio a ſcorto eſt, ut ſecuri feriret aliquem eorum, qui in vinculis eſſent damnati rei capitalis. Hic Tito, fratre ſuo, cenſore, (qui proximus ante me fuerat,) elapſus eſt; mihi vero & Flacco neutiquam probari potuit tam flagitioſa & tam perdita libido, quæ cum probro privato conjungeret
imperii dedecus. Sæpe audivi a majoribus 13
natu, qui ſe porro pueros a ſenibus audiſſe 43
dicebant, mirari ſolitum C. Fabricium, quod, cum apud regem Pyrrhum legatus eſſet, audiſſet a Theſſalo Cinea, eſſe quendam Athenis, qui ſe ſapientem profiteretur; eumque dicere, omnia, quæ faceremus, ad voluptatem eſſe referenda. Quod ex eo audientes M'. Curium & Ti. Coruncanium optare ſolitos, ut id Samnitibus, ipſique Pyrrho perſuaderetur; quo facilius vinci poſſent, cum ſe voluptatibus dediſſent. Vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum

conſulem ſe pro republica quarto conſulatu devoverat. Norat eundem Fabricius, norat Coruncanius: qui cum ex ſua vita, tum ex ejus, quem dico, P. Decii facto, judicabant eſſe profecto aliquid natura pulchrum atque præclarum, quod ſua ſponte peteretur, quodque ſpreta & contemta voluptate optimus
44 quisque ſequeretur. Quorſum igitur tam multa de voluptate? quia non modo vituperatio nulla, ſed etiam ſumma laus ſenectutis eſt, quod ea voluptates nullas magnopere deſiderat. Caret epulis, exſtructisque menſis, & frequentibus poculis? caret ergo etiam vinolentia, & cruditate, & inſomniis. Sed ſi aliquid dandum eſt voluptati, quoniam ejus blanditiis non facile obſiſtimus, (divine enim Plato *eſcam malorum* voluptatem appellat, quod ea videlicet homines capiantur, ut hamo piſces,) quamquam immoderatis epulis careat ſenectus, modicis tamen conviviis delectari poteſt. C. Duillium, M. F. qui Pœnos claſſe primus devicerat, redeuntem a cœna ſenem ſæpe videbam puer: delectabatur crebro funali & tibicine, quæ ſibi nullo exemplo privatus ſumſerat: tantum licentiæ dabat gloria. Sed quid ego alios? ad me ipſum
45 jam revertar. Primum habui ſemper ſodales.

Sodalitates autem me quæſtore conſtitutæ ſunt, ſacris Idæis Magnæ Matris acceptis. Epulabar igitur cum ſodalibus omnino modice; ſed erat quidam fervor ætatis; qua progrediente, omnia fient in dies mitiora. Neque enim ipſorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam cœtu amicorum & ſermonibus metiebar: bene enim majores noſtri accubitionem epularem amicorum, quia vitæ conjunctionem haberet, *convivium* nominarunt; melius, quam Græci, qui hoc idem tum compotationem, tum concœnationem vocant: ut, quod in eo genere minimum eſt, id maxime probare videantur.
Ego vero propter ſermonis delectationem 14
tempeſtivis quoque conviviis delector, nec 46
cum æqualibus ſolum, (qui pauci admodum reſtant,) ſed cum veſtra etiam ætate, atque vobiſcum; habeoque ſenectuti magnam gratiam, quæ mihi ſermonis aviditatem auxit, potionis & cibi ſuſtulit. Quod ſi quem etiam iſta delectant; (ne omnino bellum indixiſſe videar voluptati, cujus eſt etiam fortaſſe quidam naturalis modus;) non intelligo, ne in iſtis quidem voluptatibus ipſis, carere ſenſu ſenectutem. Me vero & magiſteria delectant a majoribus inſtituta; & is ſermo, qui more

majorum a ſummo adhibetur in poculis; & pocula, ſicut in ſympoſio Xenophontis, minuta atque rorantia; & refrigeratio æſtate; & viciſſim aut ſol, aut ignis hibernus. Quæ quidem in Sabinis etiam perſequi ſoleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam noctem, quam maxime poſ-
47 ſumus, vario ſermone producimus. At non eſt voluptatum tanta quaſi titillatio in ſenibus. Credo; ſed ne deſideratio quidem: nihil autem moleſtum, quod non deſideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam jam affecto ætate quæreret, uteretur ne rebus venereis: Dii meliora, inquit. Libenter vero iſtinc, tanquam a domino agreſti ac furioſo profugi; cupidis enim rerum talium, odioſum & moleſtum eſt fortaſſe carere; ſatiatis vero & expletis jucundius eſt carere, quam frui: quamquam non caret is, qui non deſiderat. Ergo hoc non deſiderare, dico eſſe jucundius, quam frui.
48 Quod ſi iſtis ipſis voluptatibus bona ætas fruitur libentius; primum parvulis fruitur rebus, ut diximus; deinde iis, quibus ſenectus, ſi non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea ſpectat; delectatur tamen etiam qui in ultima: ſic adoleſcentia volupta-

tes prope intuens magis fortaſſe lætatur: ſed
delectatur etiam ſenectus, procul eas ſpe-
ctans, tantum, qnantum ſat eſt. At illa quan- 49
ti ſunt, animum, tanquam emeritis ſtipendiis
libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitia-
rum, cupiditatum omnium, ſecum eſſe, ſe-
cumque (ut dicitur) vivere? Si vero habet ali-
quod tanquam pabulum ſtudii atque doctri-
næ, nihil eſt otioſa ſenectute jucundius. Mo-
ri pæne videbamus in ſtudio dimetiundi cœ-
li atque terræ C. Gallum, familiarem patris
tui, Scipio. Quoties illum lux noctu aliquid
deſcribere ingreſſum, quoties nox oppreſſit,
cum mane cœpiſſet? quam delectabat eum,
defectiones ſolis & lunæ multo nobis ante
prædicere? Quid in levioribus ſtudiis, ſed 50
tamen acutis? quam gaudebat bello ſuo Pu-
nico Nævius! quam Truculento Plautus!
quam Pſeudolo! Vidi etiam ſenem Livium;
qui cum ſex annos ante, quam ego natus ſnm,
fabulam docuiſſet, Centone Tuditanoque con-
ſulibus, usque ad adoleſcentiam meam pro-
ceſſit ætate. Quid de P. Licinii Craſſi & pon-
tificii, & civilis juris ſtudio loquar? aut de
hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pon-
tifex maximus factus eſt? Atqui eos omnes,
quos commemoravi, his ſtudiis flagrantes ſe-

nes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte *Suadae medullam* dixit Ennius, quanto ſtudio exerceri in dicendo videbamus, etiam ſenem? Quæ ſunt igitur epularum, aut ludorum, aut ſcortorum voluptates cum his voluptatibus comparandæ? Atque hæc quidem ſtudia doctrinæ; quæ quidem prudentibus & bene inſtitutis pariter cum ætate creſcunt: ut honeſtum illud Solonis ſit, quod ait verſiculo quodam, ut ante dixi, ſeneſcere ſe, multa in dies addiſcentem: qua voluptate animi
15 nulla certe poteſt eſſe major. Venio nunc ad
51 voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector: quæ nec ulla impediuntur ſenectute, & mihi ad ſapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quæ nunquam recuſat imperium, nec unquam ſine uſura reddit, quod accepit; ſed alias minore, plerumque majore cum fœnore. Quamquam me quidem non fructus modo, ſed etiam ipſius terræ vis ac natura delectat: quæ cum gremio mollitó ac ſubacto ſemen ſparſum excepit, primum id occæcatum cohibet; ex quo occatio (quæ hoc efficit) nominata eſt: deinde tepefactum vapore & compreſſu ſuo diffundit, & elicit herbeſcentem ex eo viriditatem: quæ nixa fibris ſtir-

pium, ſenſim adoleſcit; culmoque erecta ge-
niculato, vaginis jam quaſi pubeſcens inclu-
ditur; e quibus cum emerſerit, fundit fru-
gem ſpici, ordine ſtructam, & contra avium
minorum morſus munitur vallo ariſtarum. 52
Quid ego vitium ſatus, ortus, incrementa com-
memorem? ſatiari delectatione non poſſum,
ut meæ ſenectutis requietem oblectamentum-
que noſcatis. Omitto enim vim ipſam omni-
um, quæ generantur e terra; quæ ex fici tan-
tulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex ce-
terarum frugum ac ſtirpium minutiſſimis ſe-
minibus tantos truncos ramosque procreat:
malleoli, plantæ, ſarmenta, viviradices, pro-
pagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum
admiratione delectent? Vitis quidem, quæ
natura caduca eſt, & niſi fulta ſit, ad terram
fertur; eadem, ut ſe erigat, claviculis ſuis,
quaſi manibus, quidquid eſt nacta, complecti-
tur: quam ſerpentem multiplici lapſu & er-
ratico, ferro amputans coërcet ars agricola-
rum, ne ſilveſcat ſarmentis, & in omnes par-
tes nimia fundatur. Itaque ineunte vere in 53
iis, quæ relicta ſunt, exſiſtit tanquam ad ar-
ticulos ſarmentorum ea, quæ gemma dicitur,
a qua oriens uva ſeſe oſtendit: quæ & ſuc-
co terræ, & calore ſolis augeſcens, primo eſt

peracerba guſtatu, deinde maturata dulceſcit;
veſtitaque pampinis, nec modico tepore ca-
ret, & nimios ſolis defendit ardores. Qua quid
poteſt eſſe cum fructu lætius, tum adſpectu
pulchrius? cujus quidem non utilitas me ſo-
lum, ut ante dixi, ſed etiam cultura, & ipſa
natura delectat; adminiculorum ordines, ca-
pitum jugatio, religatio, & propagatio vitium;
ſarmentorumque, ea, quam dixi, aliorum am-
54 putatio, aliorum immiſſio. Quid ego irriga-
tiones? quid foſſiones agri, repaſtinationes-
que proferam, quibus fit multo terra fœcun-
dior? Quid de utilitate loquar ſtercorandi?
dixi in eo libro, quem de rebus ruſticis ſcri-
pſi; de qua doctus Heſiodus ne verbum qui-
dem fecit, cum de cultura agri ſcriberet. At
Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante
ſeculis fuit, Laërtem lenientem deſiderium,
quod capiebat e filio, colentem agrum, & eum
ſtercorantem facit. Nec vero ſegetibus ſo-
lum, & pratis, & vineis, & arbuſtis res ru-
ſticæ lætæ ſunt; ſed etiam hortis & pomariis:
tum pecudum paſtu, apium examinibus, flo-
rum omnium varietate. Nec conſitiones mo-
do delectant, ſed etiam inſitiones; quibus ni-
16 hil invenit agricultura ſollertius. Poſſum per-
55 ſequi multa oblectamenta rerum ruſticarum:

ſed ea ipſa, quæ dixi, fuiſſe ſentio longiora. Ignoſcetis autem: nam & ſtudio rerum ruſticarum provectus ſum, & ſenectus eſt natura loquacior; ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphaſſet, conſumſit extremum tempus ætatis: cujus quidem villam ego contemplans (abeſt enim non longe a me) admirari ſatis non poſſum vel hominis ipſius continentiam, vel temporum diſciplinam. Curio, ad focum ſedenti, magnum auri pondus Samnites cum attuliſſent, repudiati ab eo ſunt: non enim aurum habere, præclarum ſibi videri dixit; ſed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non jucundam efficere ſenectutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipſo 56
recedam. In agris erant tum ſenatores, & iidem ſenes: ſiquidem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum eſt, eum dictatorem eſſe factum; cujus dictatoris juſſu magiſter equitum, C. Servilius Ahala, Sp. Mælium, regnum appetentem, occupatum interemit. A villa in ſenatum arceſſebantur & Curius, & ceteri ſenes; ex quo, qui eos arceſſebant, *viatores* nominati ſunt. Num igitur eorum ſenectus miſerabilis fuit, qui ſe agri cultione oblecta-

bant? mea quidem ſententia haud ſcio, an ulla beatior eſſe poſſit; neque ſolum officio, quod hominum generi univerſo cultura agrorum eſt ſalutaris, ſed & delectatione, quam dixi, & ſaturitate copiaque omnium rerum, quæ ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent; ut, quoniam hæc quidam deſiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus. Semper enim boni aſſiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria eſt, villaque tota locuples eſt: abundat porco, hædo, agno, gallina, lacte, caſeo, melle. Jam hortum ipſi agricolæ ſuccidiam alteram appellant: tum conditiora facit hæc, ſupervacanei etiam operis aucupium atque ve-

57 natio. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum olivetorumque ſpecie dicam? Brevi præcidam. Agro bene culto nil poteſt eſſe, nec uſu uberius, nec ſpecie ornatius: ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat ſenectus. Ubi enim poteſt illa ætas, aut caleſcere vel apricatione melius, vel igni; aut viciſſim umbris aquisve refri-

58 gerari ſalubrius? Sibi igitur habeant arma, ſibi equos, ſibi haſtas, ſibi clavam, ſibi pilam, ſibi natationes & curſus: nobis ſenibus ex luſio-

luſionibus multis talos relinquant, & teſſeras: id ipſum utrum lubebit; quoniam ſine his beata eſſe ſenectus poteſt. Multas ad res peru- 17
tiles Xenophontis libri ſunt; quos legite, quæ- 59
ſo, ſtudioſe, ut facitis. Quam copioſe ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui eſt de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inſcribitur? atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam ſtudium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Perſarum, præſtantem ingenio atque imperii gloria, cum Lyſander Lacedæmonius, vir ſummæ virtutis, veniſſet ad eum Sardis, eique dona a ſociis attuliſſet; & ceteris in rebus comem erga Lyſandrum atque humanum fuiſſe, & ei quendam conſeptum agrum, diligenter conſitum oſtendiſſe. Cum autem admiraretur Lyſander & proceritates arborum, & directos in quincuncem ordines, & humum ſubactam atque puram, & ſuavitatem odorum, qui afflarentur e floribus; tum eum dixiſſe, mirari ſe non modo diligentiam, ſed etiam ſollertiam ejus, a quo eſſent illa dimenſa atque deſcripta; & ei Cyrum reſpondiſſe: Atqui ego omnia iſta ſum dimenſus; mei ſunt ordines, mea deſcriptio; multæ etiam iſtarum arborum mea manu ſunt

ſatæ. Tum Lyſandrum intuentem ejus purpuram, & nitorem corporis, ornatumque Perſicum multo auro, multisque gemmis, dixiſſe: Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuæ fortuna conjuncta eſt.
60 Hac igitur fortuna frui licet ſenibus; nec ætas impedit, quo minus & ceterarum rerum, & inprimis agri colendi ſtudia teneamus usque ad ultimum tempus ſenectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centeſimum annum perduxiſſe, cum eſſet acta jam ætate in agris, eosque coleret; cujus inter primum & ſextum conſulatum ſex & quadraginta anni interfuerunt. Itaque quantum ſpatium ætatis majores noſtri ad ſenectutis initium eſſe voluerunt, tantus illi curſus honorum fuit; atque ejus extrema ætas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex autem ſe-
61 nectutis eſt auctoritas. Quanta fuit in L. Cæcilio Metello? quanta in Atilio Calatino? in quem illud elogium unicum: PLURIMAE CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM, notum eſt carmen, inciſum in ſepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium eſſet fama conſentiens. Quem virum P. Craſſum, nuper pontificem

maximum, quem poſtea M. Lepidum, eodem
ſacerdotio præditum, vidimus? Quid de Paul-
lo, aut Africano loquar? aut, ut jam ante,
de Maximo? quorum non in ſententia ſolum,
ſed etiam in nutu reſidebat auctoritas. Ha-
bet ſenectus, honorata præſertim, tantam
auctoritatem, ut ea pluris ſit, quam omnes
adoleſcentiæ voluptates. Sed in omni oratio- 18
ne mementote, eam me laudare ſenectutem, 62
quæ fundamentis adoleſcentiæ conſtituta ſit;
ex quo id efficitur, quod ego magno quon-
dam cum aſſenſu omnium dixi: Miſeram eſſe
ſenectutem, quæ ſe oratione defenderet. Non
cani, non rugæ repente auctoritatem arripe-
re poſſunt; ſed honeſte acta ſuperior ætas
fructus capit auctoritatis extremos. Hæc 63
enim ipſa ſunt honorabilia, quæ videntur le-
via atque communia, ſalutari, appeti, dece-
di, aſſurgi, deduci, reduci, conſuli; quæ &
apud nos, & in aliis civitatibus, ut quæque
optime morata, ita diligentiſſime obſervan-
tur. Lyſandrum Lacedæmonium, cujus mo-
do mentionem feci, dicere ajunt ſolitum, La-
cedæmonem eſſe honeſtiſſimum domicilium
ſenectutis: nusquam enim tantum tribuitur
ætati, nusquam eſt ſenectus honoratior. Quin
etiam memoriæ proditum eſt, cum Athenis,

ludis, quidam in theatrum grandis natu veniſſet, in magno conſeſſu locum ei a ſuis civibus nusquam datum: cum autem ad Lacedæmonios acceſſiſſet, qui legati cum eſſent, in loco certo conſederant, conſurrexiſſe omnes, & ſenem illum ſeſſum recepiſſe. Quibus cum a cuncto conſeſſu plauſus eſſet multiplex datus, dixiſſe ex iis quendam, Athenienſes ſcire, quæ recta eſſent, ſed facere nolle.
64 Multa in noſtro collegio præclara; ſed hoc, de quo agimus, inprimis, quod, ut quisque ætate antecedit, ita ſententiæ principatum tenet: neque ſolum honore antecedentibus, ſed iis etiam, qui cum imperio ſunt, majores natu augures anteponuntur. Quæ ſunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis præmiis comparandæ? quibus qui ſplendide uſi ſunt, ii mihi videntur fabulam ætatis peregiſſe, nec, tanquam inexercitati hiſtriones,
65 in extremo actu corruiſſe. At ſunt moroſi, & anxii, & iracundi, & difficiles ſenes; ſi quærimus, etiam avari: ſed hæc morum vitia ſunt, non ſenectutis. Ac moroſitas tamen, & ea vitia, quæ dixi, habent aliquid excuſationis, non illius quidem juſtæ, ſed quæ probari poſſe videatur. Contemni ſe putant, deſpici, illudi; præterea in fragili corpore odioſa

omnis offenſio eſt. Quæ tamen omnia dulciora ſunt & moribus bonis, & artibus; idque tum in vita, tum in ſcena intelligi poteſt ex iis fratribus, qui in Adelphis ſunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic ſe res habet: ut enim non omne vinum, ſic non omnis ætas vetuſtate coaceſcit. Severitatem in ſenectute probo, ſed eam (ſicut alia) modicam; acerbitatem nullo modo. Avaritia vero ſenilis quid ſibi velit, non intelligo. Poteſt 66
enim quidquam eſſe abſurdius, quam, quo minus viæ reſtat, eo plus viatici quærere?

Quarta reſtat cauſa, quæ maxime angere 19
atque ſollicitam habere noſtram ætatem videtur, appropinquatio mortis; quæ certe a ſenectute non poteſt longe abeſſe. O miſerum ſenem, qui mortem contemnendam eſſe in tam longa ætate non viderit! quæ aut plane negligenda eſt, ſi omnino exſtinguit animum; aut etiam optanda, ſi aliquo eum deducit, ubi ſit futurus æternus. Atqui tertium certe nihil inveniri poteſt. Quid igitur time- 67
am, ſi aut non miſer poſt mortem, aut beatus etiam futurus ſum? quamquam quis eſt tam ſtultus, quamvis ſit adoleſcens, cui ſit exploratum, ſe ad veſperum eſſe victurum? quin etiam ætas illa multo plures, quam no-

ſtra, mortis caſus habet. Facilius in morbos
incidunt adoleſcentes; gravius ægrotant; tri-
ſtius curantur. Itaque pauci veniunt ad ſe-
nectutem; quod ni ita accideret, melius &
prudentius viveretur. Mens enim, & ratio,
& conſilium, in ſenibus eſt; qui ſi nulli fuiſ-
ſent, nullæ omnino civitates eſſent. Sed re-
deo ad mortem impendentem. Quod illud eſt
crimen ſenectutis, cum illud videatis cum
68 adoleſcentia eſſe commune? Senſi ego cum
in optimo filio meo, tum in exſpectatis ad
ampliſſimam dignitatem fratribus tuis, Scipio,
omni ætati mortem eſſe communem. At ſpe-
rat adoleſcens, diu ſe victurum; quod ſpera-
re idem ſenex non poteſt. Inſipienter ſperat:
quid enim ſtultius, quam incerta pro certis
habere, falſa pro veris? Senex ne quod ſpe-
ret quidem habet. At eſt eo meliore condi-
tione, quam adoleſcens, cum id, quod ille
ſperat, hic jam conſecutus eſt. Ille vult diu
69 vivere; hic diu vixit. Quamquam, o dii bo-
ni! quid eſt in hominis vita diu? da enim
ſupremum tempus: exſpectemus Tarteſſio-
rum regis ætatem: fuit enim (ut ſcriptum
video) Arganthonius quidam Gadibus, qui
octoginta regnavit annos, centum & viginti
vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quid-

quam videtur, in quo eſt aliquid extremum.
Cum enim id advenit, tunc illud, quod præ-
teriit, effluxit: tantum remanet, quod vir-
tute & recte factis conſecutus ſis. Horæ qui-
dem cedunt, & dies, & menſes, & anni; nec
præteritum tempus unquam revertitur; nec,
quid ſequatur, ſciri poteſt. Quod cuique tem-
poris ad vivendum datur, eo debet eſſe con-
tentus. Neque enim hiſtrioni, ut placeat, per- 70
agenda eſt fabula, modo, in quocunque fue-
rit actu, probetur; neque ſapienti uſque ad
Plaudite vivendum. Breve enim tempus æta-
tis, ſatis eſt longum ad bene honeſteque vi-
vendum. Sin proceſſeris longius, non magis
dolendum eſt, quam agricolæ dolent, præter-
ita verni temporis ſuavitate, æſtatem au-
tumnumque veniſſe. Ver enim, tanquam ado-
leſcentiam ſignificat, oſtenditque fructus fu-
turos: reliqua tempora demetendis fructibus
& percipiendis accommodata ſunt. Fructus 71
autem ſenectutis eſt (ut ſæpe dixi) ante par-
torum bonorum memoria & copia. Omnia
vero, quæ ſecundum naturam fiunt, ſunt ha-
benda in bonis. Quid eſt autem tam ſecun-
dum naturam, quam ſenibus emori? quod
idem contingit adoleſcentibus, adverſante &
repugnante natura. Itaque adoleſcentes mo-

ri ſic mihi videntur, ut cum aquæ multitudine vis flammæ opprimitur; ſenes autem, ſicut ſua ſponte, nulla adhibita vi, conſumtus ignis exſtinguitur; & quaſi poma ex arboribus, ſi cruda ſunt, vi avelluntur; ſi matura & cocta, decidunt: ſic vitam adoleſcentibus vis aufert, ſenibus maturitas: quæ mihi quidem tam jucunda eſt, ut, quo propius ad mortem accedam, quaſi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navi-
20 gatione eſſe venturus. Omnium ætatum cer-
72 tus eſt terminus; ſenectutis autem nullus: recteque in ea vivitur, quod munus officii exſequi & tueri poſſis; & tamen mortem contemnere; ex quo fit, ut animoſior etiam ſenectus ſit, quam adoleſcentia, & fortior. Hoc illud eſt, quod Piſiſtrato tyranno a Solone reſponſum eſt; cum illi quærenti, Qua tandem ſpe fretus ſibi tam audaciter obſiſteret, reſpondiſſe dicitur, Senectute. Sed vivendi finis eſt optimus, cum integra mente, ceteriſque ſenſibus, opus ipſa ſuum eadem, quæ
73 coagmentavit, natura diſſolvit. Ut navem, ut ædificium idem deſtruit facillime, qui conſtruxit; ſic hominem eadem optime, quæ conglutinavit, natura diſſolvit. Jam omnis conglutinatio recens, ægre; inveterata, fa-

cile divellitur. Ita ſit, ut illud breve vitæ reliquum nec avide appetendum ſenibus, nec ſine cauſa deſerendum ſit; vetatque Pythagoras, injuſſu imperatoris, id eſt, dei, de præſidio & ſtatione vitæ decedere. Solonis quidem ſapientis elogium eſt, quo ſe negat velle ſuam mortem dolore amicorum & lamentis vacare; vult, credo, ſe eſſe carum ſuis. Sed haud ſcio, an melius Ennius:

Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu
Faxit.

Non cenſet lugendam eſſe mortem, quam immortalitas conſequatur. Jam ſenſus morienti 74
aliquis eſſe poteſt, isque ad exiguum tempus, præſertim ſeni: poſt mortem quidem ſenſus aut optandus, aut nullus eſt. Sed hoc meditatum ab adoleſcentia debet eſſe, mortem ut negligamus; ſine qua meditatione, tranquillo eſſe animo nemo poteſt. Moriendum enim certe eſt; & id incertum, an eo ipſo die.
Mortem igitur omnibus horis impendentem 75
timens, qui poterit animo conſiſtere? de qua non ita longa diſputatione opus eſſe videtur, cum recorder, non ſolum L. Brutum, qui in liberanda patria eſt interfectus; non duo Decios, qui ad voluntariam mortem curſum equorum incitaverunt; non M. Atilium, qui ad

ſupplicium eſt profectus, ut fidem hoſti datam conſervaret; non duo Scipiones, qui iter Pœnis vel corporibus ſuis obſtruere voluerunt; non avum tuum L. Paullum, qui morte luit collegæ in Cannenſi ignominia temeritatem; non M. Marcellum, cujus interitum ne crudeliſſimus quidem hoſtis honore ſepulturæ carere paſſus eſt: ſed legiones noſtras (quod ſcripſi in Originibus) in eum ſæpe locum profectas alacri animo & erecto, unde ſe nunquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adoleſcentes, & ii quidem non ſolum indocti, ſed etiam ruſtici contemnunt, id docti
76 ſenes extimeſcent? Omnino (ut mihi quidem videtur) ſtudiorum omnium ſatietas, vitæ facit ſatietatem. Sunt pueritiæ certa ſtudia: num igitur ea deſiderant adoleſcentes? ſunt & ineuntis adoleſcentiæ: num ea jam conſtans requirit ætas, quæ media dicitur? ſunt etiam hujus ætatis: ne ea quidem quæruntur a ſenectute. Sunt extrema quædam ſtudia ſenectutis: ergo, ut ſuperiorum ætatum ſtudia occidunt, ſic occidunt etiam ſenectutis; quod cum evenit, ſatietas vitæ tempus maturum mortis affert.
21 Equidem non video,
77 cur, quid ipſe ſentiam de morte, non audeam vobis dicere; quod eo melius mihi cernere

videor, quo ab ea propius abſum. Ego veſtros patres, P. Scipio, tuque, C. Læli, viros clariſſimos, mihique amiciſſimos vivere arbitror; & eam quidem vitam, quæ eſt ſola vita nominanda. Nam, dum ſumus in his incluſi compagibus corporis, munere quodam neceſſitatis, & gravi opere perfungimur: eſt enim animus cœleſtis ex altiſſimo domicilio depreſſus, & quaſi demerſus in terram, locum divinæ naturæ, æternitatique contrarium. Sed credo, deos immortales ſparſiſſe animos in corpora humana, ut eſſent, qui terras tuerentur, quique cœleſtium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitæ modo atque conſtantia. Nec me ſolum ratio ac diſputatio impulit, ut ita crederem; ſed nobilitas etiam ſummorum philoſophorum & auctoritas.

Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, 78
incolas pæne noſtros, qui eſſent Italici philoſophi quondam nominati, nunquam dubitaſſe, quin ex univerſa mente divina delibatos animos haberemus. Demonſtrabantur mihi præterea, quæ Socrates ſupremo vitæ die de immortalitate animorum diſſeruiſſet, is, qui eſſet omnium ſapientiſſimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa? ſic mihi per-

ſuaſi, ſic ſentio, cum tanta celeritas animorum ſit, tanta memoria præteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantæ ſcientiæ, tot inventa, non poſſe eam naturam, quæ res eas contineat, eſſe mortalem: cumque ſemper agitetur animus, nec principium motus habeat, quia ſe ipſe moveat; ne finem quidem habiturum eſſe motus, quia nunquam ſe ipſe ſit relicturus: &, cum ſimplex animi natura eſſet, neque haberet in ſe quidquam admiſtum diſpar ſui, atque diſſimile, non poſſe eum dividi: quod ſi non poſſit, non poſſe interire: magnoque eſſe argumento, homines ſcire pleraque ante, quam nati ſint, quod jam pueri, cum artes difficiles diſcant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, ſed reminiſci & recordari. Hæc Plato noſter. Apud
22 Xenophontem autem moriens Cyrus major,
79 hæc dicit. „Nolite arbitrari, o mihi cariſſimi „filii, me, cum a vobis diſceſſero, nusquam, „aut nullum fore: nec enim, dum eram vo„biſcum, animum meum videbatis; ſed eum „eſſe in hoc corpore, ex iis rebus, quas ge„rebam, intelligebatis: eundem igitur eſſe
80 „creditote, etiam ſi nullum videbitis. Nec „vero clarorum virorum poſt mortem hono-

,,res permanerent, ſi nihil eorum ipſorum ani-
,,mi efficerent, quo diutius memoriam ſui
,,teneremus. Mihi quidem nunquam perſua-
,,deri potuit, animos, dum in corporibus eſ-
,,ſent mortalibus, vivere; cum exiſſent ex
,,iis, emori: nec vero tum animum eſſe in-
,,ſipientem, cum ex inſipienti corpore eva-
,,ſiſſet; ſed cum omni admixtione corporis
,,liberatus, purus & integer eſſe cœpiſſet,
,,tum eſſe ſapientem. Atque etiam, cum ho-
,,minis natura morte diſſolvitur, ceterarum
,,rerum perſpicuum eſt, quo quæque diſce-
,,dant: abeunt enim illuc omnia, unde orta
,,ſunt; animus autem ſolus, nec cum adeſt,
,,nec cum diſcedit, apparet. Jam vero vide- 81
,,tis, nihil eſſe morti tam ſimile, quam ſom-
,,num. Atqui dormientium animi maxime de-
,,clarant divinitatem ſuam: multa enim, cum
,,remiſſi & liberi ſunt, futura proſpiciunt.
,,Ex quo intelligitur, quales futuri ſint, cum ſe
,,plane corporis vinculis relaxaverint. Qua-
,,re, ſi hæc ita ſunt, ſic me colitote, ut de-
,,um. Sin una eſt interiturus animus cum
,,corpore, vos tamen, deos verentes, qui hanc
,,omnem pulchritudinem tuentur & regunt,
,,memoriam noſtri pie inviolateque ſervabi-
,,tis.,, Cyrus quidem hæc moriens. Nos, ſi

23 placet, noſtra videamus. Nemo unquam mi-
82 hi, Spicio, perſuadebit, aut patrem tuum
Paullum, aut duos avos, Paullum & Africa-
num, aut Africani patrem, aut patruum, aut
multos præſtantes viros, quos enumerare non
eſt neceſſe, tanta eſſe conatos, quæ ad poſte-
ritatis memoriam pertinerent, niſi animo cer-
nerent, poſteritatem ad ſe pertinere. An cen-
ſes (ut de me ipſo aliquid more ſenum glo-
rier) me tantos labores diurnos nocturnosque
domi militiæque ſuſcepturum fuiſſe, ſi iisdem
finibus gloriam meam, quibus vitam, eſſem
terminaturus? nonne melius multo fuiſſet,
otioſam ætatem, & quietam, ſine ullo labore
& contentione traducere? ſed, neſcio quo-
modo, animus erigens ſe, poſteritatem ſem-
per ita proſpiciebat, quaſi, cum exceſſiſſet e
vita, tum denique victurus eſſet; quod qui-
dem ni ita ſe haberet, ut animi immortales
eſſent, haud optimi cujusque animus maxime
83 ad immortalitatem gloriæ niteretur. Quid,
quod ſapientiſſimus quisque æquiſſimo animo
moritur, ſtultiſſimus iniquiſſimo? nonne vo-
bis videtur animus is, qui plus cernat & lon-
gius, videre, ſe ad meliora proficiſci; ille
autem, cujus obtuſior ſit acies, non videre?
Equidem efferor ſtudio patres veſtros, quos

colui & dilexi, videndi: neque vero eos ſolum convenire aveo, quos ipſe cognovi; ſed illos etiam, de quibus audivi, & legi, & ipſe conſcripſi. Quo quidem me proficiſcentem haud ſane quis facile retraxerit, neque tanquam Peliam recoxerit. Quod ſi quis deus mihi largiatur, ut ex hac ætate repueriſcam, & in cunis vagiam, valde recuſem; nec vero velim, quaſi decurſo ſpatio, ad carceres a calce revocari. Quid enim habet vita commo- 84
di? quid non potius laboris? ſed habeat ſane: habet certe tamen, aut ſatietatem, aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, & ii docti, ſæpe fecerunt; neque me vixiſſe pœnitet; quoniam ita vixi, ut non fruſtra me natum exiſtimem: & ex vita ita diſcedo, tanquam ex hoſpitio, non tanquam ex domo: commorandi enim natura deverſorium nobis, non habitandi locum dedit. O 85
præclarum diem, cum ad illud divinum animorum concilium cœtumque proficiſcar, cumque ex hac turba & colluvione diſcedam! proficiſcar enim non ad eos ſolum viros, de quibus ante dixi; ſed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus eſt, nemo pietate præſtantior: cujus a me corpus crematum eſt; quod contra decuit ab illo meum:

animus vero, non me deſerens, ſed reſpectans; in ea profecto loca diſceſſit, quo mihi ipſi cernebat eſſe veniendum. Quem ego meum caſum fortiter ferre viſus ſum: non quod æquo animo ferrem; ſed me ipſe conſolabar, exiſtimans, non longinquum inter nos digreſſum
86 & diſceſſum fore. His mihi rebus, Scipio (id enim te cum Lælio admirari ſolere dixiſti) levis eſt ſenectus, nec ſolum non moleſta, ſed etiam jucunda. Quod ſi in hoc erro, quod animos hominum immortales eſſe credam, lubenter erro; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo: ſin mortuus (ut quidam minuti philoſophi cenſent) nihil ſentiam; non vereor, ne hunc errorem meum mortui philoſophi irrideant. Quod ſi non ſumus immortales futuri, tamen exſtingui homini ſuo tempore optabile eſt: nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, ſic vivendi modum. Senectus autem, peractio ætatis eſt, tanquam fabulæ; cujus defatigationem fugere debemus, præſertim adjuncta ſatietate. Hæc habui, de ſenectute quæ dicerem; ad quam utinam perveniatis! ut ea, quæ ex me audiſtis, re experti probare poſſitis.

M. TVLLII
CICERONIS
OPERA OMNIA.

TOMVS VIGESIMUS.